

Göran Therborn

Klasser och ekonomiska system

Innehåll

Förord	1
Inledning.....	1
Ekonomiska system Vetenskap och ideologi	12
1. Företagarideologin	12
1.1 Den ekonomiska ideologin.....	12
1.2. Kapitalismen och den fria marknaden.....	21
1.3 Bakom 'kommandohushållningen'	29
2. Juridisk äganderätt och produktionsförhållanden	32
2.2 Äganderätten som ideologisk utgångspunkt	37
3. Direktörsideologin.....	40
3.1 Direktörernas ekonomiska sammanhang	40
3.2 Direktörernas sociala sammanhang: social ställning och ideologi.....	50
3.3 Direktörernas politiska sammanhang	54
4. Byråkratideologin.....	55
4.1 Statsingripandena och de ekonomiska mekanismerna	56
4.2 Det sociala sammanhanget: administration eller klasskamp?	60
4.3 Det politiska sammanhanget: statens karaktär	61
5. Slutsatser	64
Anförd litteratur.....	78
Klasserna i det försvunna samhället: Davis—Moore's stratifieringsprinciper och den moderna sociologin	85
1. Davis—Moore's principer: Vad är stridsäpplet?	85
1.1 Debattens betydelse.....	85
1.2 Vad menade Davis och Moore med stratifiering?.....	87
1.3 Hur uppkommer rangskalan?	91
1.4 Orsaker till knapphet	93
1.5 Om samhället och dess överlevande	95
1.6 Stratifiering och familj	99
1.7 Debattens utgångspunkt I: Davis—Moore's bidrag	101
1.8 Debattens utgångspunkt II: Sorokin, föregångaren	103
2. Debatten: apologi och utopi liberaler emellan	107
2.1 Stratifieringsbegreppet	107
2.2 Samhällsbegreppet: vetenskap eller ideologi?	113
2.3 Samhällsvetenskapens möjligheter	123
2.4 Debattens perspektiv — oss liberaler emellan	126
2.5 Debattens resultat: mer eller mindre än ingenting?.....	130
3. Stratifiering och utveckling: debatten tillämpad	132
3.1 Samhället som ska utvecklas.....	133
3.2 Klass och stratifiering.....	139
4. Debatten kodifierad: Tumins 'Social stratifiering' — från polemik till lärobok	142
Anförd litteratur.....	147
Om det marxistiska klassbegreppet.....	152
Anförd litteratur.....	168

Förord

De tre texter som samlats i denna bok är alla av teoretisk karaktär. Men de problem de berör är av sådan betydelse, att jag hoppas de ska finna visst intresse både utanför och inom universiteten. En del avsnitt tar upp teoretiska frågor som kanske kan te sig mycket speciella för en allmän-intresserad läsare. Dit hör förmodligen andra och tredje delen av inledningen och de fyra sista slutsatserna om ekonomiska system. Den andra uppsatsen är en rätt detaljerad kritik av en sociologisk debatt om klasser och social skiktning. Eventuellt kan många läsare finna det lämpligt att börja med avsnitten 3. och 4. i den uppsatsen, vilka i mera överskådlig form behandlar de frågor kritiken tar upp.

Ekonomiska system skrevs ursprungligen för undervisningen i ekonomisk sociologi i Lund. Den framläggs här betydligt utvidgad och med en del avsnitt omarbetade. Även Klasserna i det försvunna samhället har tidigare varit spridd i stencil och har blivit föremål för en del ändringar och tillägg. Under den tid, som texterna förelagat i sina tidigare versioner, har jag antastat vänner, kolleger och studenter för att få deras synpunkter. Jag vill använda detta tillfälle för att tacka dem alla. Eftersom jag särskilt besvärat Bengt Gesser och Gunnar Olofsson, vill jag tacka dem särskilt för de givande diskussioner vi haft. Jag ska också tacka mina handledare på Sociologiska institutionen i Lund, Gösta Carlsson och Bertil Pfannenstill. Deras både sinsemellan och från mina vitt skilda sociologiska och andra uppfattningar och erfarenheter har tillsammans med deras förmåga och intresse att sätta sig in i och ge synpunkter på (Carlsson på uppsatsen om klasserna) andra tankegångar har varit av stort värde för mig.

Tacksamhetsskulden är stor. Om det marxistiska klassbegreppet har i tidigare versioner lästs av och haft fördel av kritik och frågetecken från Åke Bengtsson, Bengt Gesser, Gunnar Olofsson, Herman Schmid och Kurt Sjöström.

Malmö i september 1971

Göran Therborn

Inledning

1

Världen uppvisar flera olika ekonomiska system. De ojämförligt viktigaste, de kapitalistiska och socialistiska systemen står i en konflikt, som sätter sin prägel på vår tid. Hur ska ekonomiska system analyseras? Vad kännetecknar kapitalism och socialism? Hur kan man skilja förändringar inom ett system från förändringar av ett system? Hur ska man förklara helheten av ekonomiska förhållanden i det ena eller andra landet? Avsikten med uppsatsen *Ekonomiska system* är att som en del av ett vidare teoretiskt sociologiskt arbete försöka bidra till en vetenskapligt fruktbar behandling av frågor som de nämnda. En sådan behandling förutsätter i nuvarande situation av diskussion om ekonomiska system ett betydande kritiskt och uppröjande arbete. Detta bidrag har först och främst det syftet.

Vetenskap är ett polemiskt begrepp. Vetenskapen konstituerar sig och utvecklas i polemik mot och brytning med ideologiska föreställningar och vad som tidigare gällt som vetenskapens ståndpunkt. Analysen har tagit som utgångspunkt tre spridda och väl etablerade föreställningar om ekonomiska system. Oxenfeldt-Holubnychy, Galbraith och Adler-Karlsson är exempel på författare av böcker på svenska, där dessa föreställningar framförs. En av dem tar som huvudkriterium 'den samordnande mekanismen' och ställer i förgrunden skillnaden mellan fri marknad och planering-kommando. De två andra utgår från den juridiska äganderätten och

förment avgörande förändringar i den — genom uppkomsten av en helt ny typ av företagsledare, oberoende av ägarna, resp. genom statliga ingripanden i ekonomin.

Resultat av analysen är bl.a., att de granskade teorierna måste förkastas. De kan inte på ett vetenskapligt acceptabelt sätt förklara de ekonomiska förhållanden de själva hävdar betydelsen av: förhållandet mellan konsumenterna och produktionen och hushållens försäljning av arbetskraft, företagsledningens beteende, statens ekonomiska roll. En alternativ teori, grundlagd av Karl Marx, förs in och preciseras i vissa avseenden.

Studien om ekonomiska system visar också, att de studerade teorierna trots sina tämligen stora yttre olikheter är variationer av en och samma typ av teori. Hur den är uppbyggd och hur den kommer till uttryck även i teorier på helt andra områden berörs i andra delen av denna inledning. Det är möjligt att förklara, varför denna typ av teori tagit sig de uttryck den har gjort i teorierna om ekonomiska system.

Härvidlag har den distinktion, som Marx gör mellan fyra olika slag av framställningar, visat sig värdefull. En uttrycklig uppställning av dessa fyra finns veterligen inte hos Marx, men den kan klart utläsas ur hans uttalanden om den klassiska ekonomin och vulgärekonomen.¹ Denna uppdelning utvecklar något den för Marx mycket viktiga distinktionen mellan vetenskap och ideologi. Marx skiljer mellan:

- (1) de sociala rollinnehavarnas upplevelser av och föreställningar om sin situation (i nuvarande samhället är, enligt Marx' sätt att se, rollinnehavarna och därmed deras föreställningar uppdelade i klasser);
- (2) intellektuella elaboreringar av (1), vanligen i skriven form;
- (3) begränsad, d.v.s. nu passerad vetenskap;
- (4) positiv vetenskap.

De analyserade teorierna om ekonomiska system kan inte accepteras som vetenskap, men de kan förklaras som uttryck för en företagar-, direktörs- resp. byråkratideologi.

Uppsatsen *Klasserna i det försvunna samhället* är en tämligen ingående analys av en av de längsta och mest omfattande debatterna i den moderna sociologin. Mellan 1945 och 1966 publicerades minst 25-30 inlägg i den. Vad diskussionen rörde sig om var några teser om klass och social skiktning (stratifiering, med ett låneord) som ett par framträdande amerikanska

¹ Relevanta passager hos Marx är bl a *Kapitalet* 1 (Staffanstorp 1969) s. 8ff, 71n; *Das Kapital* III:1 (Hamburg 1921) s. 147, 178, 188, 205f, 212, 242; *Theorien über den Mehrwert, Marx-Engels Werke* 26:3 (Berlin 1968) s. 445. Till kategori 2 hänförde Marx de efterricardianska 'vulgärekonomen', som för mer eller mindre medvetet apologetiska syften till ekonomisk doktrin översatte kapitalisternas föreställningar om den ekonomiska processen. Den klassiska ekonomin från Petty till Ricardo räknade Marx som vetenskap, men genom hans eget arbete passerad vetenskap. Den fjärde kategorin omfattar, implicit, Marx' egen 'kritik av den politiska ekonomin'.

Marx' radikalt olika syn på vulgärekonomen och på t ex Ricardo eller Smith visar den betydelse han tillmätte distinktionen mellan vetenskap och ideologi. Det framgår också av distinktionen utopisk och vetenskaplig socialism. Samtidigt var Marx helt främmande för den positivistiska uppfattningen, att vetenskapen är en i samhället fritt svävande verksamhet utan anknytning till sociala krafter och sociala strider och att vetenskapen är det neutrala förnuftet vars 'å ena sidan, å andra sidan' har till social funktion att stilla de sociala passionerna — den dröm som kännetecknat positivismen alltsedan Comte. Marx såg Ricardo som borgerlighetens ekonom, medan han själv var knuten till arbetarklassen och såg sitt arbete som ett vapen i dess kamp.

Socialt begränsade uppfattningar om sin egen roll är ingenting som är förbehållet icke-akademiker. Den positivistiska vetenskapssynen torde kunna ses som en vetenskapsmännens och akademikers socialt begränsade rolluppfattning, dvs av kategori I och i elaborerad form som framställning av typ 2.

sociologer, Kingsley Davis och Wilbert Moore, lagt fram i en artikel 1945. De hade hävdat, att inget samhälle var klasslöst och att detta berodde på att social skiktning var nödvändig för samhällets överlevande. Mera bestämt var skillnader i sociala förmåner nödvändiga för att de viktigaste positionerna i samhället skulle samvetsgrant fyllas av de mest kvalificerade personerna.

Det tog åtta år, till 1953, innan någon sociolog offentligt reagerade på detta, vilket inte behöver betyda att alla dessförinnan hade samtyckt. Under 50- och 60-talen blev debatten desto livligare, i hög grad driven av en annan amerikansk sociolog från ett framträdande universitet. Denne, Melvin Tumin, är bl.a. författare till en f.n. mycket använd lärobok om Social stratifiering.

Vad återstår då egentligen att säga efter alla dessa år och alla dessa inlägg? Med risk för att det kan låta förmädet påstår den som skriver detta: det viktigaste. Nu beror det framför allt på att debatten försiggått vid sidan om en lång vetenskaplig tradition, som går tillbaka på Marx. Författarens uppsats är inte ett inlägg i den debatten, för eller emot den ena eller den andra sidan, utan en analys av den. En analys, som ger vid handen att det som förenar de ledande debattörerna är långt viktigare än det som skiljer dem, både vetenskapligt sett och i fråga om de politiska värderingar som framförs. Analysen av debatten ger en bild av den moderna sociologin i flera betydelsefulla avseenden. Förutom själva polemiken granskas också hur Moore och Tumin tillämpat sina principer i framställningar om utveckling och underutveckling, samt hur sociologins nuvarande ståndpunkt uttryckts i Tumins lärobok.

Tre huvudfrågor tas upp. Sammanfattningsvis skulle de kunna uttryckas så: Vad är det som är nödvändigt för att vad ska överleva och i så fall varför? Mera konkret, vad menas med stratifiering, med samhälle, och förklaras de påstådda sambanden på ett samhällsvetenskapligt sätt eller går förklaringen utanför samhällsvetenskapen, till andra vetenskaper eller till helt godtyckliga antaganden?

I fråga om samhället blev analysens resultat, att begreppet för att vara fruktbart måste vara något mer än en uppräknings av element som definitionsmässigt ingår i vad som menas med 'samhälle'. Ska man kunna tala om samhälleligt överlevande utan att vara tautologisk — då det som är nödvändigt helt enkelt är en del av den definition man gör —, måste samhällsbegreppet kunna specificeras i olika typer av samhällen, vars överlevande det då gäller. Vidare behövs ett sociologiskt begrepp motsvarande det ekonomiska enkel och utvidgad reproduktion för bestämning av variationsmöjligheterna i ett givet samhällssystem och av vad som går utanför dess reproduktion och därmed hotar dess överlevande.

Hos ingen av de undersökta författarna och deras texter — från Davis—Moore 1945 till Tumin 1967 — finner man ett vetenskapligt acceptabelt samhällsbegrepp. Men problemet fanns där och gick inte att komma ifrån. Diskussionen gällde den sociala skiktningens betydelse i samhället. När författarna, mer eller mindre medvetet, gång på gång stod inför problemet, satte de i stället: en organisation styrd av ett enda maktcentrum, som ett företag, en armé, en 'totalitär' stat, eller sina personliga ideologiska föreställningar om det allmänna bästa. I Moores och Tumins framställningar om utveckling och underutveckling yttrar sig frånvaron av ett samhällsbegrepp bl.a. i uppfattningen om utvecklingens problem som, lite tillspetsat uttryckt, en fråga om att 'fodra maskinerna' — att förse den industriella tekniken med mänskliga resurser (Tumin) eller arbetskraft med arbetsengagemang (Moore), medan ekonomiska och politiska förhållanden skjuts i bakgrunden.

Det försvunna samhället i den moderna sociologin är frånvaron av ett begrepp om samhället som en komplex helhet och är gapet mellan socialpsykologiska och mikrosociologiska resonemang

och undersökningar å ena sidan och luftiga diskussioner om kulturella värdesystem å den andra.

Begreppet skiktning (stratifiering), och dess parallellbegrepp arbetsfördelning (differentiering), kan inte betraktas som enkelt och oproblematiskt med självklar betydelse. I anknytning både till Marx och den polske sociologen Ossowski kan man hävda, att klasser inte a priori ska framställas som 'skiktade', d.v.s. placerade i en rätlinjig lodrät relation till varandra. Klass A kan stå 'över' klass B på ett annat sätt och av andra skäl än B 'över' C. Bokstäverna kan ersättas med t.ex., de marxistiska begreppen bourgeoisie, småbourgeoisie, proletariat. Därmed är den prydliga tudelningen stratifiering-differentiering — vertikal skiktning efter inkomst, prestige eller något annat och horisontell arbetsfördelning, arbete sida vid sida — underminerad.

Vill man studera hur det man kallar klasser, sociala skikt eller social olikhet är förknippat med hur samhället är uppbyggt, fungerar och kan förändras, så är föreställningen om skiktning-arbetsfördelning mer till skada än nytta. Därmed döljer man de grundläggande mekanismer, varigenom klasser skapas och bibehålls. Ingen i den undersökta debatten ifrågasätter den tvådimensionella — i bokstavlig mening ytliga — stratifieringssynen. Davis' och Moores påstående om stratifieringens universalitet och nödvändighet är dessutom strängt taget meningslöst, eftersom deras tes är uppbyggd på en försåtlig glidning mellan tre olika stratifieringsbegrepp.

Vad beträffar det tredje frågekomplexet, om sättet att förklara social skiktning, visade det sig att både Davis—Moore och deras ihärdigaste kritiker, Tumin, föll tillbaka på godtyckliga, av allt att döma ohållbara och i det förra fallet dessutom själv motsägande antaganden om människans natur. Människornas samhällen har naturligtvis vissa särdrag just för att de är mänskliga samhällen — och inte t.ex. insekts- eller djursamhällen. I ett sådant perspektiv är frågor om människans natur samhällsvetenskapligt relevanta. Men som förklaring sociala privilegier och sociala klasser har påståenden om människans natur inte blivit mer än ideologisk spekulation.

Den akademiska men samtidigt lidelsefullt ideologiskt engagerade stratifieringsdebatten — för dem som önskar en stor plats för värderingar inom sociologin lämnar Davis—Mooredebatten inte mycket övrigt kvar att önska — påminner en hel del om den aktuella jämlikhetsdiskussionen i Sverige. Lite försiktigare formulerade återfinns principer om nödvändigheten av sociala skillnader liknande Davis' och Moores i uttalanden från SAF och från SACO-ledningen. På sätt som inte skiljer sig så mycket från t.ex. Tumin eller en del andra kritiker — även om man nu tar fasta på mer handfasta och kännbara skillnader som sådana i inkomst snarare än prestige — bestrider bl.a. engagerade progressiva socialdemokrater denna förmenta nödvändighet och det önskvärda i stora skillnader i sociala belöningar. Även i denna diskussion torde den här gjorda analysen ha en viss betydelse. Den visar bl.a. på nödvändigheten av att systematiskt sätta frågor om jämlikhet i relation till samhället som helhet; av att studera den samhällsstruktur, som de synliga inkomstskillnaderna är en effekt av och som därför måste ersättas med en helt annan om man vill nå jämlikhet. Den visar också på att det finns andra relationer mellan klasserna än att den ena har mer och den andra mindre, på exploatering och på motsättningar och kamp. Medan Davis-Moores kritiker och aktuella socialdemokratiska debattörer ställer sina förhoppningar till inträffandet av andra värderingar i samhället, visar analysen därmed på mekanismer för social förändring.

Om det marxistiska klassbegreppet, den tredje texten i denna bok, råder många oklarheter och uppfattningar, trots att det utsatts för många och mångas behandlingar. Detta försök utgår från två grundläggande och grundade antaganden. För det första, att det hos Marx finns en teori om klasser som en del av den historiska materialismens allmänna samhällsteori — och inte bara ett synsätt, ett påpekande av att klasser är betydelsefulla, eller en lös uppsättning av mer eller mindre motstridiga idéer. Denna teori finns dock inte precist formulerad i en samlad framställning av

Marx. Texten här är ett bidrag till en systematisk framställning av Marx' klassteori i form av en uppsättning av logiskt sammanhängande påståenden. För det andra, att Marx' klassbegrepp är härlett ur begreppen produktionsförhållanden-produktivkrafter. I Nicos Poulantzas utomordentligt viktiga arbete om den marxistiska klassteorin² är detta inte helt klart uttryckt, vilket vållat problem, bl.a. i klassbestämningen av de moderna tjänstemannaskikten. Den skrivning av Marx' teori, som görs här nedan, anger en lösning på det problemet. Till systematiseringen av Marx' teori är fogad en tämligen omfattande citatsamling, som är avsedd både att belysa och få belysning av den förra.

2.

De teorier om stratifiering och om ekonomiska system, som kritiskt undersökts, är i ett grundläggande avseende av samma slag — trots sina författares ganska skilda värderingar och trots att de behandlar två skilda områden, som vanligen räknas till två olika akademiska discipliner. De är alla exempel på '*det centrala subjektets problematik*', på framställningar av sociala förhållanden som skapade av ett suveränt subjekt.³ Detta subjekt visar sig i framför allt två skepnader: som det väljande subjektet och som det styrande (eller bestämmande) subjektet.

Inte sällan förekommer båda hos samma författare, då ofta presenterade som kontraster — så t.ex. hos de författare om ekonomiska system som ställer mot varann den fria marknaden med fri företagsamhet, fritt yrkesval, fritt konsumtionsval, hushållens suveränitets etc, och, å andra sidan, planering, kommandohushållning, ledarnas suveränitet mm. I fråga om politiska system är likartade föreställningar också vanliga, varvid 'kommandohushållningen' brukar ersättas av 'totalitarianism'. Davis och Moore skriver om en fri statusmarknad, som går tillbaka på individernas val mellan vad de helst av naturen skulle vilja göra och de belöningar som samhället — vilket i diskussionen om olika samhällsuppgifters betydelse antar konturerna av ett styrande subjekt — fäster vid de viktigaste uppgifterna i samhället.

Det styrande subjektet möter vi som suverän företagsledare eller 'teknostuktur', som samhälls-omdanande statlig näringspolitiker och som stratifierande maktelit. Samma problematik går igen även i teorier om utveckling och underutveckling, där utveckling framställs som resultatet av varje enskilt lands för sig ansträngningar och där de enda betydelsefulla internationella relationerna antas vara den internationella stratifieringsstegen av olika BNP-nivåer och i att det senare utvecklade kan välja olika metoder och teknik från de tidigare utvecklade.

Skillnaden mellan det väljande och det styrande subjektet ligger främst i att det förra antas skapa de sociala förhållandena genom att träffa val för egen del som sedan ingår i en summa av val, medan det senare är samhällets skapare genom att fatta beslut som direkt gäller ett kollektiv.

Föreställningen om det suveräna subjektet är gammal och central i borgerlig samhällsfilosofi, och flera av de nedan berörda moderna författarna refererar uttryckligen till den tidiga borgerlighetens stora ideologer som Hobbes, Locke och Adam Smith.⁴ Inom ramen för denna framställ-

² N. Poulantzas, *Politisk makt och sociala klasser* (Möln dal 1970).

³ Jfr N. Poulantzas, *Political Ideology and Scientific Research*, i L. Dencik (ed.), *Scientific Research and Politics* (Lund 1969) s. 48. I de teorier, som här behandlas är begreppen centralt och suveränt subjekt synonyma, men begreppet centralt subjekt i Althusserkretsens terminologi är vidare. Den sociala helheten kan t ex ses som uttryck för Människans alienation. Det är också ett exempel på en härledning av samhället ur ett centralt subjekt, men det är inte så meningsfullt att kalla det suveränt. Det centrala subjektets problematik omfattar både det som Althusser kallar mekanisk kausalitet och expression, medan det i detta sammanhang bara rör sig om den förra. L. Althusser—E. Balibar, *Att läsa kapitalet* (Staffan storp 1970) vol. 2 kap. IX.

⁴ Se nedan. Max Webers studier av världsreligionerna framhävde att en del religioner, som t ex judendomen, kristendomen och islam, men inte andra — t ex konfucianismen och hinduismen — inrymmer en allsmäktig

ning kan detta stora ideologiska sammanhang bara nämnas. En analys av det och dess relation till samhällsvetenskapliga strävanden, som t.ex. den politiska ekonomins och sociologins framväxt, är en uppgift för en särskild studie.

Vad uppsatserna om stratifieringsdebatten och om teorier om ekonomiska system försöker göra är att visa på en annan problematik än det centrala subjektets, på en *strukturell problematik*. I den mån analysen är riktig (i varje fall i sina huvuddrag) visar den, hur föreställningen om det suveräna subjektet och dess oförmåga att gripa komplexa sociala strukturer leder till vetenskapligt oacceptabla och förvridna framställningar av förhållandena.

Vad innebär då en strukturell problematik?⁵ Den innebär i detta sammanhang ett sätt att formulera den analytiska frågeställningen, som ställer sökandet efter tre ting i förgrunden:

(a) *Helheten*. En stor del av kritiken, framför allt av deltagarna i stratifieringsdebatten, går ut på att de inte satt in de förhållanden de diskuterar i deras nödvändiga sammanhang. Vad som är den relevanta helheten beror givetvis på vad man ska studera. I diskussionen om social skiktning, om klasser och jämlikhet är den först och främst samhället som helhet, som i fråga om moderna samhällen inramas av en stats gränser. Som delvis redan nämnts yttrar sig avsaknaden av ett riktigt begrepp om den sociala helheten i mycket klart bestämbara luckor och felaktigheter i de undersökta framställningarna.

Den tar sig uttryck i oklara ideologiska föreställningar om samhället som det 'allmänna bästa' i resonemang hos t.ex. Buckley, Simpson, Tumin och Wrong om samhällets behov, samhällets välfärd och plikt mot samhället. Den visar sig i Tumins distinktion mellan rollspecifik makt och belöningsmakt, en distinktion som får sin mening av att Tumin underförstår samhället som bestående av från varandra isolerade byråkratier plus informella personliga relationer. Den yttrar sig i att frågan hur maktelitens makt förklaras inte ställs eller besvaras med hänvisning till biologiska faktorer, som ursprungliga skillnader i fysisk styrka o.dyl. Den framgår också i uppfattningen, att en bestämmande planering i sig är socialistisk (och alltså inte kan ha en radikalt annorlunda innebörd i olika sammanhang) och i påståendena att en marknadsekonomi är förenlig med arbetarklassens förvaltning av ekonomin.

För studier av utveckling och underutveckling är den relevanta helheten som regel inte det nationella samhället utan det internationella ekonomiska politiska och ideologiska systemet. Också för många viktiga problem angående klasser och klasskamp måste analysen inte bara vara medveten om utan även direkt föra in den internationella helheten.

I kritiken nedan har det visat sig att vad som försvunnit ur sociologin med samhället som helhet också kan uttryckas: ekonomi, politik och historia.

(b) *En teori om helheten*. Distinktionen helhetsperspektiv — frånvaro av helhetsperspektiv ger oss ett i sig viktigt analysinstrument. Men ett ekonomiskt system är ju alltid en helhet. Det är ju inte heller formlöst och kan i så måtto sägas alltid ha en struktur.⁶ Ett ekonomiskt system är för

skapargud. Weber menade, att det fanns ett släktskap mellan de förra och vad han kallade kapitalismens anda. Jfr M. Weber, *The Social Psychology of the World Religions*, i H. Gerth—C. W. Mills (eds.) *From Max Weber* (London 1970) ch. XI och R. Bendix, *Max Weber* (London 1966), s. 140 f.

⁵ Min lärare i detta sätt att tänka är den franske marxistiske filosofen Louis Althusser, men begreppet strukturell problematik förekommer veterligen inte hos honom.

⁶ Detta var vad antropologen A. L. Kroeber la in i begreppet struktur i sin kritik av dess användning i antropologin, A. L. Kroeber, *Anthropology* (New York 1948) s. 325. I den antropologiska strukturalism, som företrädades av A. R. Radcliffe—Brown hade begreppet struktur en dylik innebörd, mer eller mindre permanent form för de sociala relationerna. Struktur var ett beskrivande begrepp. A. R. Radcliffe—Brown, *Structure and Function in Primitive Society* (London 1968) ch. X.

det tredje ett 'system av förvandlingar' (transformationer). D.v.s. det händer saker och ting i systemet, där produceras, distribueras, konsumeras mm. Om vi för ett ögonblick bortser från att dessa processer under vissa betingelser leder till allvarliga kriser, så är det klart att förvandlingarna inte bryter upp utan bibehåller systemet, de bildar ett kretslopp inom systemet. I den meningen är det ekonomiska systemet självreglerande. Som en självreglerande helhet av förvandlingar är ett ekonomiskt system en struktur i den franske psykologen Jean Piagets mening.⁷

Mot den här bakgrunden kan man fråga sig: Vad har det för intresse att tala om struktur och strukturell problematik? Är det inte självklart och okontroversiellt att vi har att göra med strukturer? Här kan det vara lämpligt att föra in en distinktion, som dragits upp av Piagets landsman metodologen och sociologen Raymond Boudon. Boudon menar, att begreppet struktur används i två helt skilda sammanhang. Det ena kallar han ett sammanhang av avsiktsdefinition och det andra ett sammanhang med effektiv definition (av begreppet struktur).⁸ I det första sammanhanget definieras begreppet struktur genom sina associationer — struktur-helhet, struktur-system av relationer, struktur-permanenta mönster etc. — eller genom sina motsatser — t.ex. struktur/aggregat, struktur/ytte kännetecken. Anledningen till att Boudon här talar om avsiktsdefinitioner är att 'mycket ofta tjänar användningen av ordet struktur i avsiktssammanhang till att beskriva en avsikt: avsikten att konstruera eller presentera en teori, som analyserar det ömsesidiga beroendet mellan elementen i ett system-objekt ... /men att/ också mycket ofta leder avsikten inte till och kan inte leda till, ett *effektivt* förverkligande'.⁹

'Den andra typen av sammanhang', säger Boudon, 'kännetecknas av det faktum att begreppet struktur där är insatt i en teori avsedd redogöra för ett objekts systematiska karaktär'.¹⁰ Det är genom sin plats i ett speciellt vetenskapligt sammanhang och inte genom en uppräknings av vad en struktur i och för sig är, som begreppet ges en effektiv definition. Begreppet struktur måste, menar Boudon och den strukturalistiske antropologen Claude Lévi-Strauss, definieras strukturellt, d.v.s. genom det sammanhang det förekommer i och dess relation till andra begrepp i detta sammanhang. Som Lévi-Strauss uttryckt det: 'Antingen har termen social struktur ingen mening eller har den meningen själv redan en struktur'.¹¹ Det är alltså i samband med en teori om ett system, d.v.s. en helhet bestående av ömsesidigt beroende element, som begreppet struktur har sin främsta vetenskapliga betydelse.

En lång rad frågor skulle kunna ställas för en framställning av hur ett ekonomiskt system är uppbyggt. Frågor om proportioner som t.ex.: Hur stor del av befolkningen är sysselsatt i olika branscher? Hurdan är fördelningen av inkomster och förmögenheter? Frågor om processer som t.ex.: Hur mobiliseras sparande? Hur bestäms priserna? Man kan också fråga efter systemets resultat, t.ex.: Är det många som är arbetslösa, som lever i elände, som svälter? Hur stor är bruttonationalprodukten, växer den och hur snabbt?

Den typ av frågor, som den följande analysen av teorier om ekonomiska system koncentrerar sig på är inte av nämnda slag. Den frågar efter hur teorierna klargör det sammanhang, som det ekonomiska systemet utgör; efter vad det är för någonting som alstrar de förhållanden som

⁷ J. Piaget, *Structuralism* (London 1971) ch. 1.

⁸ På franska 'contexte d'une définition intentionnelle' och 'contexte d'une définition effective'. R. Boudon, *A quoi sert la notion de 'structure'?* (Paris 1968) ch. II. Piagets distinktion mellan global resp. analytisk strukturalism är snarlik Boudons, Piaget a.a. s. 98.

⁹ Boudon (1968) a.a. s. 85f.

¹⁰ a.a. s. 36.

¹¹ C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale* (Paris 1958) s. 305. Tänkesättet är hämtat från den strukturella lingvistik.

kännetecknar det ekonomiska systemet. Den frågar, i detta sammanhang, inte efter beskrivningar av helheten. Den frågar efter förklaringar.

(c) *En strukturell teori om helheten.* Den strukturella problematiken inrymmer inte bara ett sökande efter den sociala helheten och en förklarande teori om helheten utan också, och framför allt, ett skiljande mellan två helt olika slag av teorier om sociala system. Den skiljer mellan subjektteori och strukturell teori — mellan en teori som förklarar helheten som skapad av ett subjekt och en teori som förklarar den med en struktur, en annan kombination av element.

Den kritiska analysen visar vad distinktionen innebär och hur den fungerar. I diskussionen om ekonomiska system är det framför allt det moderna systemet i Nordamerika och Västeuropa, som det gäller att förklara. Tre undersökta teorier hävdar, att hushållens beteende på varu- och arbetsmarknaderna, förhållandena mellan storföretagsledarna och kapitalet, resp. de statliga ingripandena i ekonomin är viktiga kännetecken för det ekonomiska systemet. Dessa kännetecken

härleder teorierna ur hushållens, företagsledningens resp. statsrepresentanternas suveränitet. Systemets kännetecken förklaras med ett suveränt subjekts handlande. Häremot hävdar författaren, att de nämnda förhållandena inte riktigt kan förklaras på det sättet, utan bättre förklaras med kombinationen av produktionsförhållanden-produktivkrafter, som enligt den marxistiska teorin anger ett ekonomiskt systems struktur.

Distinktionen opererar också i granskningen av stratifieringsdebatten, men där mestadels i ett lite annorlunda sammanhang, eftersom det där är fråga om ett förklaringsobjekt vars systemkaraktär inte på samma sätt kan tas för given. I en del fall är det så, att de undersökta författarna på ett oacceptabelt sätt förbigår att de har att göra med förhållanden som karakteriserar ett system, med sociala olikheter som är uttryck för ett samhällssystems sätt att fungera. Schwartz t.ex. presenterar en förklaring av skillnader i sociala förmåner i termer av en maktgrupp och dess tillfredsställelse med de privilegier den tilldelar sig själv. Det är en subjektteori men ingen subjektteori om en helhet.

I andra fall är problemet, att författarna bara kan tänka sig system som kan förklaras med en subjektteori, vilket ger deras framställning en ensidig och skev karaktär. Relationerna mellan klasser eller skikt kan ses som ett system som ska förklaras. Som redan påpekats uppfattar Davis—Moore liksom deras kritiker detta system enbart som en rätlinjig lodrät hierarki och inte som ett komplext system i flera dimensioner. Förklaringarna av skiktningssystemet är av subjektivistisk karaktär, även om subjektet kan växla: en samhällsgemenskap med gemensamma värderingar som hos Talcott Parsons och Lloyd Warner, en maktelit som hos Tumin, Människan på statusmarknaden hos Davis och Moore.

På ett liknande sätt gick, som också redan antytts, Davis och Moore till väga, när de skulle klargöra systemet av positioner i samhället. Det senare var nödvändigt, eftersom deras stratifieringsprinciper talade om positionernas betydelse för samhälleligt överlevande. De hänvisar inte till ett sammansatt samhällssystem utan till system av en mycket bestämd typ: 'organiserade positionssystem byggda omkring en huvudfunktion', förhållanden 'i krigstid', 'i totalitära länder' och i 'industriella företag'. Dessa system är alla möjliga att härleda ur ett centralt subjekt.

Avsikten är inte att påstå, att hela den följande kritiken uttrycker den strukturella problematiken. Den senare visar på några problem, när man vill förstå och förklara sociala förhållanden. Sådana förklaringar rymmer också många andra problem. Analysen av Davis—Moorens principer visar t.ex. framför allt, att de utgör en invecklad härva av begreppsglidningar, oklarheter och orimligheter som inte nystats upp i debatten. För att nysta upp trådar i den härvan har det synsätt,

som här presenterats visat sig värdefullt. Det är ingen patentnyckel. Men det blottar förbisedda och viktiga ting. Och en riktig förklaring av det som råder är vanligen en nödvändig förutsättning för en medveten och framgångsrik förändring av det nu förhärskande.

Det som här har kallats en strukturell teori om helheten motsvarar det som filosofen Louis Althusser kallat strukturell kausalitet. Strukturell kausalitet är för Althusser ett begrepp för att tänka bestämningen av ett element eller en struktur (system i det språkbruk som använts ovan) genom en struktur.¹² De subjektteorier, som tas upp här, kännetecknas av vad Althusser benämner en mekanisk kausalitet. Althusserkretsens läsning av Marx är framför allt en uppgörelse med en annan subjektteori — den som Hegels och andras historicism är uttryck för och där helheten och dess delar är yttringar av dess inre 'väsen' eller essens.¹³

Om strukturalism däremot är det inte här tal. Det ordet har vanligen antingen en alldeles för vid innebörd för att vara meningsfullt eller det har en mycket speciell innebörd, som det inte alls är fråga om här. I den förra meningen är innebörden så formell, att det som eventuellt förenar teorierna som strukturalistiska är ojämförligt mindre viktigt än det som skiljer dem. Sålunda räknar både Boudon och Piaget den moderna liberala ekonomin och Talcott Parsons' arbete som strukturalism tillsammans med — hos Piaget — t.ex. Althusser och hans tolkning av Marx, som ju går ut på visa att Marx' radikala brytning med hela den liberala ekonomin och med den idealistiska tradition som via Weber upptagits av Parsons.¹⁴

Strukturalismens ursprung är lingvistik, där den spelat en enorm vetenskaplig roll. Utanför lingvistik har ordet, i en andra vanlig innebörd, kommit att stå för idén att alla sociala system måste framställas som språk eller kommunikationssystem.¹⁵ Den tanken är främmande för den teoretiska tradition detta arbete utgår från.

3.

Inom sociologin och även inom närbesläktade discipliner har under senare år diskuterats rätt intensivt om värdet av 'konfliktperspektiv' eller konfliktteori och av teorier om socialt utbyte.¹⁶ De här framlagda studierna torde ha en viss relevans också i den diskussionen. För konfliktteoretikerna har klasser och social olikhet varit ett centralt studiefält och Davis' och Moores kritiker kan i hög grad räknas bland dem. Vad utbytesteoretikerna sysslar med är i stor utsträckning att till sociologin försöka överföra de liberala ekonomiska principer, som i framställningen om ekonomiska system betecknas som en företagariologi.

Både konflikt- och utbytesteorin kan ses som uppgörelser med den tidigare dominerande

¹² Althusser—Balibar (1970) kap. IX.

¹³ Jfr nedan *Ekonomiska system* kap. 5 punkt 14.

¹⁴ Boudon (1968) s. 179ff, 216; Piaget (1971) s. 101ff.

¹⁵ En intressant och sympatiserande kritik av strukturalismen som bl a tar upp dess oförmåga att behandla politik är D. Sperber, *Le structuralisme en anthropologie*, i F. Wahl (red.) *Qu'est-ce que le structuralisme* (Paris 1968) s. 169-238. Av intresse i sammanhanget är också debatten mellan Maurice Godelier, en marxiserande strukturalistisk antropolog, och Lucien Save, en fransk marxistisk författare. Den är utgiven i bokform, M. Godelier-L. Save, *Marxismo e strutturalismo* (Torino 1970). Intressant men svårtillgänglig och ganska speciell är vidare den strukturalistiske antropologen Lucien Sebags *Marxisme et sructuralisme* (Paris 1964).

¹⁶ Några exempel på verk som brukar anföras som uttryck för konfliktperspektivet är: L. Coser, *The Functions of Social Conflict* (Glencoe 1956), R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford 1959), densamme *Essays in the Theory of Society* (London 1968), G. Lenski, *Power and Privilege* (New York 1966), J. Rex, *Key Problems in Sociological Theory* (paperback ed. London 1970). Mellan dessa författare finns betydande skillnader. Utbytesteorin presenteras i G. Homans, *Social Behavior* (London 1961) och P. Blau, *Exchange and Power in Social Life* (New York 1964). En viss översikt över denna debatt ger N. J. Demerath Peterson (eds.) *System, Change and Conflict* (New York 1967).

funktionalistiska skolan till vilken Davis och Moore hör. Den förra har därvidlag bl.a. vänt sig mot överdrivna uppfattningar om samhällets integration. Utbyteteorin har betonat bl.a., att individernas beteende styrs inte i första hand av normer utan av en nyttokalkyl.

Om den strukturella problematik, som presenterats, visat sig vara av vetenskapligt värde, betyder det att den sociologiska teoridebatten bör ta en helt annan vändning än den som konflikt- och utbyteteorier — och funktionalismen — representerar. Diskussionen om det försvunna samhället har visat på de negativa effekterna av att inte se samhället som en sammanhängande helhet. Analysen av ekonomiska system har visat på andra och viktigare förhållanden bakom de sociala normerna än enskilda individers nyttomaximering. Det är utbyteteorin som sådan som måste ifrågasättas och inte bara Homans' framställning av den.¹⁷

Det som nedan följer är en del av ett pågående arbete. Hur den syn på samhällsvetenskapen, som här kommer till uttryck, på ett mer generellt plan förhåller sig till olika huvudtendenser i modern sociologi hoppas författaren kunna ta upp till behandling i ett framtida bidrag.¹⁸ Förhoppningen är också att kunna bidra till en, jämförd med den nu dominerande, ny samhällsvetenskaplig diskussion, varigenom de analyser och teoretiska ansatser, som här läggs fram, ska förbättras och utvecklas.

Teknisk not

Den strukturella problematiken kan formaliseras med utgångspunkt från en formel med vilken Boudon (a.a. s. 116-25) uttryckt sammanhanget med effektiv definition av begreppet struktur. Den formeln är $A + \text{Str}(S) \text{ Calcul} \longrightarrow \text{App}(S)$.

S står för system, A för axiomatik, den uppsättning påståenden analysen av systemet utgår från, Str(S) för systemets struktur bestämd genom A. App(S) betecknar de yttre kännetecken ('caractéristiques apparentes') som karakteriserar systemet. Tecknet $\longrightarrow$ betyder att man kan härleda det som står till höger om tecknet ur det som står till vänster. Calcul, dvs kalkyl, betyder att härledningen kan göras genom mekaniska, helt otvetydiga operationer, matematiskt eller logiskt.

Med den viktiga reservation, att de teorier som här behandlas är av ett lösare slag, som knappast möjliggör några mekaniska kalkyler, kan resonemangen ovan under punkt c. uttryckas i tre formler, varav Boudons formel för en strukturell analys är en.

- (1) $A + \text{Su} \longrightarrow \text{App}$
- (2) $A + \text{Su}(S) \longrightarrow \text{App}(S)$
- (3) $A + \text{Str}(S) \longrightarrow \text{App}(S)$

Su står för subjekt. För att markera, att det rör sig om teorier, vars förklaringar av de iakttagna förhållandena, App, inte är av samma formellt rigorösa slag som de av Boudon anförda har beteckningen Calcul utelämnats. Schwartz' ovannämnda framställning exemplifierar (1), de kritiserade förklaringarna av klasssystem och ekonomiska system är av typ (2), och den

¹⁷ Två av Homans' mest dräpande kritiker, Bengt Abrahamsson och M. J. Mulkay, koncentrerar sin kritik på Homans' pretention på att ha framlagt en formellt rigorös teori, men ställer sig snarare positiva än kritiska till strävan efter en teori om socialt utbyte. B. Abrahamsson, *Homans on Exchange: Hedonism Revived*, American Journal of Sociology vol. 76 no. 2 (Sept. 1970); (i något annorlunda form förekommer Abrahamssons kritik i J. Asplund, *Sociologiska teorier*, 3. uppl. Uppsala 1970.); M. J. Mulkay, *Functionalism, Exchange and Theoretical Strategy* (London 1971).

¹⁸ Detta synsätt är naturligtvis ingen helt originell position. Utanför den rent marxistiska diskussionen kan man hänvisa till exempelvis Edmund Dahlströms mycket intressanta kritik av utbyteteorin och dess rangteoretiska varianter, en kritik med vilken den här framställningen uppfattar sig som besläktad. E. Dahlström, *Social skiktning — utbytes- och ranganalys*, Sociologisk forskning nr 2 1970.

marxistiska teorins strukturella kausalitet är exempel på (3).

(Eventuella förklaringar av typ $A + \text{Str} \rightarrow \text{App}$ har inte berörts.)

Formlerna (1)—(3) är ett sätt att åskådliggöra vad den strukturella problematiken inrymmer och vad den lämnar åsido. Den riktar intresset på vad som händer om de studerade förhållandena sätts in i en helhet eller inte och om förklaringen är ett subjekt eller en struktur. Däremot berör inte den strukturella problematiken som sådan frågor om den teori som subjektet eller strukturen är knuten till, riktigheten i härledningsoperationerna, eller beskrivningen av förhållandena.

Ekonomiska system Vetenskap och ideologi

1. Företagarideologin

1.1 Den ekonomiska ideologin

Den litteratur som uttryckligen behandlar och jämför olika ekonomiska system är relativt liten. De i Västeuropa och Nordamerika dominerande uppfattningarna i detta ämne — fixeringen vid marknaden, det fria utbytet och den fria företagsamheten — går dock tillbaka på vida mer generella föreställningar om nationalekonomins och samhällets grundvalar. Vi skall inte här gå in på den ekonomiska teorin i strikt bemärkelse. Men för diskussionen om ekonomiska system är det nödvändigt att visa på hur dominerande nationalekonomiska föreställningar ställer direkta hinder i vägen för en vetenskaplig analys av ekonomiska system, dvs av förutsättningarna och ramarna för de processer ekonomerna studerar. Dessa hinder är av mer djupgående natur än de som Karl Marx pekade på i sin efterskrift till andra upplagan av *Kapitalet*, än de som följer av att nationalekonomin 'uppfattar den kapitalistiska ordningen inte som en övergående utvecklingsfas utan tvärtom som den samhälleliga produktionens absoluta och slutgiltiga form'. Efter de obestridliga stora ekonomiska framgångar, som nåtts i Sovjetunionen och Kina har den typen av absolutism sjunkit undan. Den under 20- och 30-talet bland starkt liberala ekonomer så populära sysselsättningen att skriva uppsatser och böcker om 'det faktum att rationell ekonomisk aktivitet är omöjlig i ett socialistiskt samhälle' (von Mises) är inte heller riktigt passande längre.¹ Å andra sidan kan man kanske hävda, att Marx' ovan citerade definition på borgerlig ekonomi täcker mycket av de moderna s.k. konvergensteorierna, idéerna om att de kapitalistiska och de socialistiska ekonomierna håller på att konvergera till ett system. Detta slutgiltiga system har ofta påfallande likheter med den utvecklade kapitalistiska 'blandekonomin'.²

Det är inte bara så att de flesta ekonomerna har struntat i eller förbisett historiska och institutionella faktorer. Deras perspektiv drar en slöja över dem. Därför ligger inte roten till problemet i att 'kontroversen mellan ekonomi som 'allokeringen av knappa medel bland konkurrerande mål' eller som studiet av historiska och institutionella utvecklingskonfigurationer löstes till slut i de engelsk-språkiga länderna /i detta avseende är de skandinaviska ekonomerna 'engelskspråkiga'/ till förmån för allokeringsfrågan'.³

Inte heller har ekonomernas hinder för studiet av ekonomiska strukturer i första hand att göra med den psykologism, som de frejdigt svängt sig med alltsedan Adam Smith ville härleda arbetsfördelningen och den ekonomiska utvecklingen ur människornas utbytesinstinkt, 'the propensity to truck, bar-ter, and exchange one thing for another' via Paretos påstående att 'psykologin är uppenbarligen grunden för den politiska ekonomin' till Keynes' 'fundamentala psykologiska lag' om konsumtionsbenägenheten.⁴ Denna psykologism är bara en följd av, en extrem variant av, det dominerande ekonomiska sättet att tänka.

¹ Ett typiskt arbete av detta slag är F. A. Hayek (ed.), *Collectivist Economic Planning* (London 1935).

² Se t ex G. Adler-Karlsson, *Funktionssocialism* (Sthlm 1967), J. Tinbergen, *Do Communist and Free Economies Show A Converging Pattern?*, i *Soviet Studies* vol. XII (April 1961) ss. 333-41. Hit kan också räknas författare om 'industrisamhället', t ex R. Aron, *Dix-huit Leçons sur la société industrielle* (Paris 1962). Se vidare nedan not 211 och 226.

³ Sh. R. Krupp, *Types of Controversy in Economics*, Krupp (ed.), *The Structure of Economic Science* (Englewood Cliffs 1966) s. 42.

⁴ A. Smith, *The Wealth of Nations* (Cannan ed. London 1904) s. 15. V. Pareto, *Manuel d'économie politique* (Paris 1909) s. 40. J. M. Keynes, *General Theory of Employment, Interest, and Money* (London 1936) s. 96.

För att belysa, hur det ekonomiska perspektivet är uppbyggt skall vi citera ett par mycket representativa läroböckers definitioner av ekonomins ämnesområde. 'Ekonomi är studiet av hur individerna och samhället — med eller utan bruk av pengar — *väljer* att utnyttja *knappa* produktionsresurser för att på sikt framställa olika nyttigheter och distribuera dem för konsumtion nu och i framtiden bland enskilda och grupper i samhället.' (Samuelson 1961 s. 6.) 'Den ekonomiska vetenskapens objekt är det utsnitt av det mänskliga handlandet, som består i *förfogande över knappa medel till uppfyllande* av mänskliga syften vilka följer av behov och önskningar.' (Schneider 1961 s. 1.) Den klassiska formuleringen av dessa läroboksdefinitioner är den engelske nationalekonomen Lionel Robbins': 'Ekonomi är den vetenskap som studerar mänskligt beteende som ett förhållande mellan mål och knappa medel som kan användas på olika sätt.'⁵

1.1.1 Värderingar och institutioner: sociologisk och antropologisk kritik

Från andra grenar av den verksamhet som i dagligt tal, i allmänhet utan närmare prövning, kallas samhällsvetenskap har en rätt omfattande kritik riktats mot ekonomernas föreställningsvärld. Inom sociologin har kritiken av den liberala ekonomin varit en central tradition ända sedan Auguste Comte.⁶ Vad den sociologiska kritiken skjutit in sig på är frågan varifrån kommer de behov (eller preferenser) ekonomerna talar om och, framför allt, hur förhåller de sig till varandra. Hur kan det bli någon ekonomisk *ordning* av en mängd individer som strävar efter att tillfredsställa var och en sina behov?

I den liberala ekonomin är det marknaden som antas skapa den ekonomiska ordningen (det ekonomiska systemet), allt medan staten upprätthåller lagen och äganderätten — ett förhållande som de klassiska liberalerna aldrig försökte dölja. Genom konkurrensen på marknaden leds individerna av en 'osynlig hand' (Adam Smith) så att 'privata synder' blir till 'allmänt väl' (Bernard de Mandeville).^{6a} Marknadsekonomin i sin tur antas vara den naturliga ekonomin, som bara inskränkts av fördomar och irrationella traditioner. Smith grundade hela den ekonomiska utvecklingen på individernas utbytesinstinkter och placerade, med sitt exempel med utbytet mellan bäver- och rådjursjägare, marknadsekonomin redan i den äldre stenåldern. 1932 skrev den ovan citerade Robbins: 'Nationalekonomins lagar ... är uppenbart härledningar från en serie postulat (om mänskligt beteende) ... de behöver bara uttryckas för att erkännas som uppenbara /obvious/ ... De har universell tillämplighet.'⁷ Sociologin har vänt sig både mot historielösheten och mot den atomistiska samhällssynen i dessa uppfattningar, där det tidlösa samhället antas utgöras av enskilda individer förbundna enbart genom utbytesrelationer. Emile Durkheim, Max Weber, Talcott Parsons och andra sociologer har i stället hävdat att historiska *samhälleliga värderingar* anger behovens och egenlystans inriktning och bestämmer ekonomins och samhällets uppbyggnad.⁸

I relation till den liberala ekonomin har den sociologiska kritiken inneburit ett steg framåt i

⁵ L. Robbins, *The Nature and Significance of Economic Science* (1. uppl. London 1932) s. 15.

⁶ Comte talade föraktfullt om 'våra grova ekonomers fåfänga metafysik', A. Comte, *Sociologie* (Paris 1969, Ur *Système de politique positive* bd 2) s. 18.

^{6a} Adam Smith hade lärt sig mycket om den osynliga handen från Mandeville, författare till *The fable of the Bees: or Private Vices, Public Benefits*. I sin första version hade Mandevilles fabel den ännu mer talande titeln *The Grumbling Hive: or Knaves Turn'd Honest*, dvs ungefär Den knorrande kupan: eller skurkar som blivit hederliga. Se redaktörens inledning Smith 1904 s. xliii ff.

⁷ Robbins 1932 s. 79. En samtida framstående naturvetare kommenterade Robbins: 'Detta stycke sammanfattar kort varje attityd till kunskap som förkastats av naturvetenskaperna när de nådde den prestige de nu har.' L. Hogben, *Science and the Citizen* (London 1938) s. 217. Citerad efter M. Barratt-Brown, *What Economics Is About* (London 1970) s. 17.

⁸ Se T. Parsons, *The Structure of Social Action* (paperback ed. NY 1968).

studiet av förhållandet ekonomi och samhälle. Men den är ändå i grunden otillräcklig och vetenskapligt oacceptabel. — Detta visar också otillräckligheten i en rent eller övervägande historisk kritik av den liberala ekonomin, för dess påstående om eviga och universella lagar. Marxismen är, som Louis Althusser har understrukit, ingen historicism.⁹

Den sociologiska kritiken av den politiska ekonomin brister i åtminstone två grundläggande avseenden. Den antar att samhällsstrukturen består av (eller kan härledas ur) normer och värderingar. Som vi ska se är detta ett resonemang på ytan — på samma sätt som ekonomernas om utbytet och konkurrensen på marknaden — som ger en förvriden bild av hur samhället är uppbyggt och fungerar. För det andra innebär den sociologiska huvudströmningen från Durkheim och Weber till Parsons en lätt uppsofistikerad version av föreställningen om samhället som ett enhetligt subjekt, vars enhetlighet utgår från värdegemenskapen i samhället. Det mest berömda exemplet på detta torde vara Max Webers försök att, den tyska historiefilosofins anda, fånga kapitalismens väsen i dess 'anda'. Kapitalismens anda framställs i sin tur som en aspekt av ett vidare kulturfilosofiskt begrepp, 'rationalisering', som politiken, ekonomin och kulturen i det kapitalistiska samhället antas vara uttryck för.¹⁰

Motsättningar och konflikter, som är inbyggda i den ekonomiska och sociala strukturen, saknas hos värdesociologerna likaväl som hos de liberala ekonomerna. — Däremot erkänner naturligtvis båda grupperna förekomsten av konkurrens om fördelarna inom den givna strukturen, som uppfattas i grunden harmonisk eftersom den antas vara uppbyggd på själv- ständiga individers suveränitet eller för alla gemensamma värderingar.¹¹

En mötespunkt för de här ekonomiska och sociologiska föreställningarna erbjuder de så kallade välfärdsteoretiska spekulationerna. Där har också de individualistiska ekonomerna använt sig av konstruktionen av samhället som ett enhetligt subjekt, i teorier om en 'objektivt' riktig skattepolitik, om en 'objektivt' rättvis inkomstfördelning. Gunnar Myrdal gjorde för 40 år sedan en lysande dissekering av de metafysiska idéerna i denna syn på samhället.¹² På det skatte- och socialpolitiska fältet har den kommit ur modet, men den har fått desto större betydelse i påståendena om lönekakan och det 'objektiva' löneutrymmet. I sin bok *Economy and Society* tar Parsons och Smelser upp den s.k. välfärdsteorin. De visar på det orimliga i välfärdsekonomernas försök att sätta samhälleliga välfärdskriterier ur de enskilda individernas nyttofunktioner — hur ska isolerade individers 'nytta' och 'välfärd' kunna relateras till varandra? 'Bara genom samhällets institutionaliserade värdesystem ... ges begreppet välfärd konkret mening', skriver författarna (s. 32). Men bara om man ser samhället som i grunden enhetligt och harmoniskt är begrepp som (samhällelig) välfärd, samhällsnytta och samhällsintresse teoretiskt riktiga. I klassamhällen fungerar dylika begrepp som omskrivningar för olika klassintressen.

En annan mötespunkt mellan nationalekonomins och sociologins harmoniföreställningar utgör behandlingen av den företeelse som har kallats (samhällelig) arbetsfördelning och som i modern sociologisk jargong brukar benämnas social differentiering. I den ekonomiska teorin, från Adam Smith och framåt, har arbetsfördelningen huvudsakligen setts i termer av specialisering, ökad produktivitet, ömsesidigt beroende. En lika idyllisk bild målas upp i sociologin. Enligt Parsons är det dominerande värdesystemet i USA 'universalism-achievement', och systemet av yrkesroller är

⁹ L. Althusser, *Marxismen är ingen historicism*, Althusser-Balibar, *Att läsa kapitalet* (Staffanstorps 1970) vol. 1 s. 160 ff.

¹⁰ M. Weber, *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism* (paperback ed. London 1967).

¹¹ För en kritik av Parsons som beaktar både aspekterna, se D. Lockwood, *Social Integration and System Integration*, K. Zollshan-W. Hirsch (eds.), *Explorations in Social Change* (London 1964).

¹² G. Myrdal, *Vetenskap och politik i nationalekonomin* (Sthlm 1930) s. 210 ff.

det 'strategiska' uttrycket för denna tonvikt på prestation och allmängiltiga normer.^{12a} Alla yrken antas uttrycka det gemensamma värdesystemet, men inget försök görs att analysera hur de olika yrkesrollerna — t.ex. som verkställande direktör och löpande band-arbetare — är relaterade till varandra. Resultatet av detta har Parsons själv klart uttryckt i en uppsats om Marx: 'Den primära strukturella tonvikten faller inte längre på det kapitalistiska företags profitorientering och utsugningsteorin utan snarare på strukturen av yrkesroller inom industrisamhällets system.'¹³

Släktskapen mellan sociologernas värdegemenskap och ekonomernas marknad understryks också av att de förra trots sin kritik av den ekonomiska teorins utgångspunkter och syn på sig själv lämnar den ekonomiska teorin intakt och framställer sociologin som en positiv komplettering eller avrundning av den liberala ekonomin.¹⁴ Likartat är förhållandet mellan den historicistiska revision av marxismen som t.ex. den s.k. Frankfurtskolan — Horkheimer, Marcuse m.fl. — representerar och den liberala ekonomin. Men med den skillnaden att den senare är en negativ komplettering, den gör en negativt värderad extrapolering av den liberala ekonomins principer, vilka skolan accepterar.

'Den kritiska teorin om samhället börjar alltså med en genom relativt enkla begrepp bestämd idé om det enkla varuutbytet; förutsättande det samlade, till förfogande stående vetandet ... visas sedan hur bytesekonomin under människornas och tingens givna beskaffenhet ... nödvändigtvis måste föra till skärpning av samhälleliga motsättningarna ..., och denna utveckling sker utan att dess /bytesekonomins/ egna av den akademiska nationalekonomin framställda principer skulle brytas.'¹⁵

En annan typ av kritik av det dominerande ekonomiska tänkandet har förts fram av en grupp ekonomiska historiker och antropologer.¹⁶ Deras utgångspunkt är svårigheten — och, som de visar, det radikalt missvisande i — att använda den gängse ekonomiska teorins begrepp och antaganden på icke-moderna ekonomiska system, s.k. primitiva ekonomier. Framför allt är det den ekonomiske historikern Karl Polanyi, som utvecklat kritiken. Sin största betydelse har kritiken haft inom den ekonomiska antropologin, där debatten under 60-talet i hög grad polariserades i läger för eller emot Polanyi.¹⁷

Polanyi menar, att det finns i grunden två betydelser av ekonomi och ekonomisk i samhällsvetenskapen, den substantiella (the substantive) och den formella. Den förra utgår från 'människans beroende för sitt uppehälle av naturen och sina medmänniskor', den senare från 'målmedel-förhållandets logiska karaktär'.¹⁸ (Det är den formella definitionen på ekonomi som Robbins, Samuelson och Schneider företräder ovan.) Ekonomi i formell och substantiell bemärkelse har, hävdar Polanyi, i och för sig ingenting med varandra att göra. Människans

^{12a} T. Parsons, *A Revised Analytical Approach to the Theory of Social Stratification*, i hans *Essays in Sociological Theory* (New York 1964) s. 399.

¹³ T. Parsons, *Social Classes and Class Conflict in the Light of Recent Sociological Theory*, i *Essays* s. 324.

¹⁴ Se T. Parsons-N. Smelser, *Economy and Society* (London 1956).

¹⁵ M. Horkheimer, *Philosophie und Kritische Theorie*, i densammes *Kritische Theorie* (Frankfurt 1968) II s. 174 f. Jfr. G. Therbom, *Från revolutionär teori till akademisk metafysik*, Häftan för Kritiska Studier nr 5-6 1969 (detta är en ursprunglig version av en längre text som så småningom utkommer i bokform).

¹⁶ C. Arensberg, H. Pearson, K. Polanyi (eds.), *Trade and Market in the Early Empires* (New York 1957). De viktigaste uppsatserna av gruppens ledare Polanyi har posthumt publicerats i pocket, K. Polanyi, *Primitive, Archaic and Modern Economies* (Garden City N. Y. 1968).

¹⁷ Se specialnumret av *Current Anthropology* Febr. 1969 med Polanyianhängaren G. Daltons uppsats *Theoretical Issues in Economic Anthropology* och kommentarerna till den; E. LeClair Jr H. Schneider (eds.), *Economic Anthropology* (New York 1968), R. Firth (ed.), *Themes in Economic Anthropology* (London 1967).

¹⁸ Ett särtryck av Polanyis centrala uppsats, *The Economy as Instituted Process* har getts ut av Studentlitteratur (Lund 1967).

En liknande kritik förs av H. Albert, *Marktsoziologie und Entscheidungslogik* (Neuwied v. Berlin 1967).

strävan för sitt materiella uppehälle innefattar inte nödvändigtvis vare sig val eller knapphet. Inom flera s.k. primitiva ekonomier råder det inte knapphet — annat än vid naturkatastrofer, krig och dylikt — på de nyttigheter som är väsentliga i dessa ekonomier. Det behöver inte föreligga några valsituationer, eftersom alternativa användningsområden för de ekonomiska 'medlen' saknas eller är starkt begränsade. Å andra sidan kan valsituationer uppstå på annat sätt än genom knapphet, genom motstridiga värderingar t.ex. Det är bara i ett marknadssystem, som den formella och den substantiella definitionen på ekonomi sammanfaller.

Enligt Polanyi bör därför studiet av ekonomiska förhållanden och ekonomiska system utgå från den substantiella definitionen av ekonomin som en 'instituerad process mellan människan och hennes omgivning, som resulterar i en kontinuerlig tillgång på behovstillfredsställande medel'.¹⁹ Nyckelbegreppen blir då de grundläggande institutioner eller 'integrationsformer', som ger ett samhälles näringsliv enhet och stabilitet. Dessa institutioner, som kan förekomma sida vid sida i samma samhälle, är framför allt ömsesidighet, omfördelning och (marknads)utbyte.²⁰

Polanyis perspektiv och begreppsapparat har visat sig värdefulla vid studiet av enskilda institutioner, såsom handel, pengar, marknader. Polanyi m.fl. har därvid tydligt visat hur galet man kan uppfatta dessa institutioner i icke-kapitalistiska ekonomier, om man utgår från den formella ekonomins föreställningar som just är knuten till den innebörd dessa institutioner har i kapitalismen. Handel, t.ex. är inte alltid marknadsutbyte med fri företagsamhet och profitmaximering, utan en omfattande handel kan, som i imperierna i Västasien under antiken, vara uppbyggd som 'administrerad handel'.²¹ För en analys av hela ekonomiska system och framför allt av moderna ekonomiska system — inklusive s.k. primitiva samhällen som mer eller mindre drastiskt påverkats av kolonialism och imperialism — är det här perspektivet dock ingen fruktbar grundval.²²

Detta av flera anledningar. En är de extremt ytliga kriterier som bestämmer de olika integrationsformerna. Begreppet omfördelning, t.ex., täcker både den moderna socialpolitiken och systemen för statsfinansiering i de gamla floddalsimperierna vid Nilen och vid Eufrat och Tigris. En annan är den empiricism och ibland extrema relativism som kännetecknar den institutionalistiska skolan, och som bl.a. tar sig uttryck i angrepp på helt andra typer av generella teorier än den liberala ekonomin.²³ Ett tredje skäl till avvisande är den focus på normativa regler och institutioner som Polanyi, George Dalton och deras meningsfränder inom antropolgin delar med den sociologiska traditionen vi nämnt. 'Den mänskliga ekonomin är alltså inbäddad och infogad i institutioner, ekonomiska och icke-ekonomiska', börjar Polanyi sitt resonemang.²⁴ Som vi ska se måste analysen av ekonomiska system drivas längre än till dessa institutioner. Polanyis framställning av kapitalismen ställer marknaden i focus, om än ur en annan synvinkel än de liberala ekonomerna, och stannar därmed på ytan utan att fånga det kapitalistiska systemets

¹⁹ Arensberg, Pearson, Polanyi (1957) s. 248, Polanyi (1964) s. 145.

²⁰ Ibidem s. 250 resp. s. 149.

²¹ Arensberg, Pearson, Polanyi a.a. kap. 2-3, 7-9.

²² För marxistiska bidrag till den ekonomiska antropologin se M. Godelier, *Rationalité et irrationalité en économie* (Paris 1966), E. Terray, [Den historiska materialismen och de "primitiva samhällena"](#) (Staffanstorp 1970), Centre d'Etudes et de Recherches Marxistiques, *Sur le 'mode de production asiatique'* (Paris 1969).

²³ Se t ex Dalton (1969) s. 64 f. I Polanyis schema ingår också icke-normativa faktorer, av närmast ekologisk art, som symmetri och centricitet. Arensberg et al. (1957) s. 250 ff, Polanyi (1964) s. 149 ff. Den normativa inriktningen är mer markerad hos Dalton. Dalton (1969) s. 70 och 72.

²⁴ Arensberg et al. a.a. s. 250, Polanyi (1964) s. 148. Utifrån en idealistisk filosofi och en grov missuppfattning av den historiska materialismen har Polanyi kritiserat Marx och marxismen för att överbetona 'den ekonomiska faktorns' betydelse. Polanyi (1964) s. 134.

grundvalar och grundläggande mekanismer.^{24a}

1.1.2 Det väljande subjektet

Låt oss återvända till de liberala definitionerna på ekonomi. Den tysk-amerikanske ekonomen och sociologen Adolf Löwe har tagit fram uppbyggnaden av dessa definitioner på följande sätt: 'Enligt denna /typ av/ definition behöver vi tydligen åtminstone fyra element för att konstituera ekonomiskt beteende: (1) ett mänskligt subjekt med ett flertal mål, (2) knappa medel som kan användas på olika sätt ..., (3) makt för subjektet i fråga att förfoga över dessa medel, (4) en maxim enligt vilken det mänskliga subjektet arrangerar sina medel för att trygga tillfredsställelsen av sina målsättningar enligt deras relativa angelägenhetsgrad.'²⁵

Grundfelet med det liberala ekonomiska perspektivet är att de tar det 'mänskliga subjektet', dvs. i allmänhet individen, dess behov och dess valsituation som utgångspunkt. I det perspektivet kommer den sociala strukturen in huvudsakligen som existensen av frihet eller restriktion i individens fria val — och som förekomsten av andra individer, som individ A är beroende av för sin behovstillfredsställelse, vilket leder till utbyte. Varför är detta perspektiv felaktigt?

Det är felaktigt ur två aspekter, för vad det inte ser och för vad det ser. Vad som bortses från i det här perspektivet är att individernas behov och beteende inte är en gång för alla givna av Gud eller Naturen — i en analys av ett ekonomiskt systems grundvalar kan man naturligtvis inte heller av rent undersökningspraktiska skäl ta dem som givna, vilket kan vara legitimt vid studiet av konkreta marknadsprocesser. De är bestämda av de roller individerna har att spela i olika typer av samhällen. 'I samhällen producerande individer — och följaktligen individernas samhälleligt bestämda produktion — är naturligtvis utgångspunkten.', skriver därför Marx.²⁶ Skillnaden härvidlag mellan Marx och den liberala ekonomin kan åskådliggöras av deras behandling av begreppen samhälle, värde, kapital.

I den marxistiska teorin spelar distinktionen mellan olika slag av samhällen, produktionssätt, en stor roll. *Kapitalet* behandlar huvudsakligen det kapitalistiska produktionssättet men gör det hela tiden i relief mot andra bestämda produktionssätt. I Adam Smiths *The Wealth of Nations* och Ricardos *Principles* däremot framställs andra typer av samhällen än de kapitalistiska som 'the early state(s) of society', 'the rude state(s) of society', som tidiga eller primitiva stadier av (det kapitalistiska) samhället.²⁷ Hos de sociologiskt mest sofistikerade liberala ekonomerna, de stora klassikerna, finns implicerad en linjär utvecklingsfilosofi, som Marx bröt med. I för klart ideologiska syften — 'A Non-Communist Manifesto' — förgrovad form återfinns den filosofin tvåhundra år senare i W. W. Rostows *The Stages of Economic Growth*. I gränsnytteekonomernas 'rena' teori, vars vetenskapsteoretiska position framlagts av Lionel Robbins (1932), försvinner t.o.m. stadierna i samhällets utveckling. Det enda som är relevant är det väljande subjektet.

Värdeteorin och behandlingen av begreppet kapital är nära förknippade med uppfattningen av samhället. Diskussionerna om Marx' arbetsvärdeteori fördunklas ofta genom att man uppfattar den som en teori på samma plan som Ricardos eller gränsnytteteoretikernas värdeteori. Men Marx' värdeteori rymmer en helt annan problematik, ställer en helt annan typ av frågor än

^{24a} Se t ex Polanyi (1964) s. 61 ff.

²⁵ A. Löwe, *Economics and Sociology* (London 1935) s. 42.

²⁶ K. Marx, Inledning Till kritiken av den politiska ekonomin, i K. Marx, *Till kritiken av den politiska ekonomin* (Sthlm 1943) s. 235 f. Manuskriptet ingår också i K. Marx, *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin 1953).

²⁷ Smith (1904) vol. I s. 25, 102, 258 f. vol. II s. 186-9. D. Ricardo, *Principles of Political Economy and Taxation* (Pelican ed. London 1971) s. 256, 65-68.

liberalernas. En av dess frågor är: Varför har produkterna bytesvärde? 'Den politiska ekonomin har visserligen, om också ofullständigt, analyserat värde och värdestorlek och upptäckt det innehåll som är dolt i dessa former. Men den har aldrig ens uppställt frågan, varför detta innehåll antar denna form, varför alltså arbetet framträder i värdet och arbetets tidsmängd visar sig arbetsproduktens värdestorlek.'²⁸ Den frågan kan inte ens ställas i den subjektivistiska värdeteorin som vill förankra värdet i individernas preferenser eller nyttofunktioner.

Marx' arbetsvärdeteori förklarar att produkternas värdeform är ingenting bara individuellt utan uttrycker ett socialt sammanhang mellan de olika arbetena och produkterna i samhället. Detta sammanhang tar sig under vissa historiska former för det arbete, som utförs i ett samhälle, uttryckt som ett bytesvärde mellan produkterna.²⁹ När arbetet sker i individuella ekonomiska enheter uttrycks den samhällseliga karaktären i detta individuella arbete genom produkternas bytesvärde. I så kallade primitiva samhällen brukar försörjningsprodukter (subsistence goods) framställas inom ramen för ett gemensamt kollektiv. De är inte bytesvaror och har inget bytesvärde.³⁰ I de mest 'moderna' samhällena, dvs, de som befinner sig vid övergången från kapitalism till socialism har Marx' värdeteori sin användning bl.a. i analysen av betingelserna för marknadsrelationernas avskaffande.³¹ — En annan för Marx' värdeteori specifik problematik är förklaringen av kapitalismens profit. Enligt Léon Walras och andra av de ledande gränsnytteekonomerna fanns inte problemet: med fullständig konkurrens försvann profiten!³² Senare liberaler, som Frank Knight, har dock erkänt problemets existens och sökt förklara profiten som en ersättning för företagarens ovissa risktagande.³³

Ett tredje exempel på den historiska blindheten i den liberala ekonomin är begreppet kapital. Paul Samuelsons lärobok definierar: 'Kapitalvaror /capital goods/ representerar alltså producerade nyttigheter som kan användas som faktor-inputs för vidare produktion'.³⁴ Hundra år tidigare hade Marx hävdad: 'En neger är en neger. Först under vissa omständigheter blir han till slav. En bomullsmaskin är en maskin att spinna bomull med. Blott under vissa omständigheter blir den till kapital'.³⁵ Här gäller det mer än bra eller dåliga definitioner. Marx' bestämning av begreppet kapital är direkt förknippad med hans distinktion mellan enkel varuproduktion och kapitalism. I båda förekommer marknadsutbyte men bara i kapitalismen är produktionen inriktad på att ackumulera kapital och grundad på en uppdelning av befolkningen i två huvudklasser, kapitalägare och de egendomslösa arbetarna.³⁶ Som vi ska se — och som framgår redan av Walras' ovannämnda distributionsteori — går den nyklassiska ekonomiska framställningen av kapitalismen just ut på att framställa den som enbart eller huvudsakligen varuproduktion och marknadsutbyte.³⁷

²⁸ K. Marx, *Kapitalet* (Staffanstorp 1969) I s. 70.

²⁹ Marx (1969) kap. 1-3; Marx' brev till Kugelmann 11/7 1868 i a.a. s. 738-40; *Randanmärkningar till Wagner*, i a.a. s. 768 ff.

³⁰ Jfr. Godelier (1966) s. 232-93.

³¹ Se Ch. Bettelheim, *La transition vers l'économie socialiste* (Paris 1968) [sv. Övers. [Övergången till den socialistiska ekonomin](#)], *Calcul économique et formes de propriété* (Paris 1970) [sv. Övers. [Socialism och ekonomisk planering](#) och debatten i den amerikanska tidskriften *Monthly Review* 1964-70 om de 'ekonomiska reformerna' i Östeuropa mellan framför allt Paul Sweezy och Charles Bettelheim; inlägg i *Monthly Review* mars 1964, dec. 1964, april 1965, sept. 1965, jan. 1966, okt. 1968, mars 1969, maj 1969, dec. 1970.] (en stor del av den debatten ingår i samlingen [Socialkapitalismen](#)).

³² G. Stigler, *Production and Distribution Theories 1870 to 1895* (New York 1941) s. 236. Jfr. också kap. XII.

³³ F. Knight, *Risk, Uncertainty and Profit* (London 1933).

³⁴ P. Samuelson, *Economics* (New York 1961) s. 47. Samma uppfattning har G. Halm, *Comparative Economic Systems* (New York 1970) s. 47 och W. Loucks, *Comparative Economic Systems* (New York 1961) s. 17.

³⁵ K. Marx, *Lönearbete och kapital*, citerat av Marx själv i *Kapitalet* I s. 673 n.

³⁶ *Kapitalet* I kap. 4.

³⁷ Jfr. Oskar Lange, *Marxian Economics and Modern Economic Theory*, i D. Horowitz (ed.), *Marx and Modern*

Den ekonomiska ideologin om det väljande subjektet är blind för de olika historiska sociala förhållanden, under vilka ekonomiska beteenden sker. Men i det sista exemplet kan vi också skymta hur ideologin förvrider det som den ser, förhållandena i det egna ekonomiska systemet.

Den Ekonomiska Människan har de senaste årtiondena blivit mer sofistikerad. Hon antas inte längre sträva enbart efter snävt materiell vinning, utan antas kunna maximera alla slags värden. Hon antas inte längre leva enbart på en av naturen given fri marknad, utan i olika slag av institutioner och samhällen. Den Ekonomiska Människan är inte längre historielös. I sålunda uppiffad form har ekonomernas väljande subjekt blivit en alltmer använd modell i sociologi (Homans, Blau), antropologi (Burling, Cook, Barth) och statskunskap (Downs).³⁸ Utan att direkt beröra dessa modeller torde en av deras tillämpning på analysen av ekonomiska system, deras ursprungliga område, kunna ge en del riktlinjer för en kritik av de mera generella teorierna om socialt och politiskt utbyte.

Den liberala nationalekonomin har alltid betraktat ekonomin och samhället från en individualistisk utgångspunkt. De klassiska ekonomerna, som enligt Marx grundade en ekonomisk vetenskap trots de ideologiska begränsningar deras klassmässiga bundenhet utgjorde,³⁹ visade på en samhällelig ekonomisk mekanism, marknaden, och sökte efter fundamentala krafter som styrde den. Men också de utgick från individen, hans arbete, den enskilda varan och dess värde.⁴⁰ Ekonomernas 'individualism' har varit knuten till vidare filosofiska doktriner. Den var knuten till de naturrättsliga spekulationerna om människans 'naturliga' rättigheter, bland vilka räknades individernas naturliga rätt till sitt arbete och därför både till privat egendom och till att sälja sin arbetskraft mot lön.⁴¹ Under 1800-talet kom utilitarismen att ersätta naturrätten som den vidare ramen för den ekonomiska ideologin. Förbindelsen mellan de två var — förutom den politiska funktionen — psykologiseringen av arbetet: i den utilitaristiska nytto- och lycka-smärta-kalkylen blev arbetet nu lika med 'smärta' (pain). Utilitarismen var en grundval för gränsnytteteorin.⁴²

Varken naturrätten eller utilitarismen var några rent intellektuella filosofier, lika lite som den ekonomiska individualismen var någon allmänmänsklig individualism. Naturrätten var ett politiskt vapen för den uppåtstigande bourgeoisien i dess kamp om makten mot mer eller mindre

Economics (London 1968) s. 86: '(1) Den marxistiska ekonomins överlägsenhet i analysen av kapitalismen beror inte på de ekonomiska begrepp Marx använde (arbetsvärdeteorin) utan på det exakta specificerandet av det institutionella datum som skiljer kapitalismen från begreppet om en utbytesekonomi i allmänhet /uppdelningen av befolkningen i två delar, en som äger produktionsmedlen och en som har arbetskraften/. (2) Specificerandet av detta institutionella datum tillåter uppställandet av en teori om ekonomisk utveckling, ur vilken en 'nödvändig' trend i vissa data i det kapitalistiska systemet kan härledas.' Härtill skulle bara behöva fogas, att det just är arbetsvärdeteorin som ligger till grund för Marx' distinktion mellan kapitalism och en 'utbytesekonomi i allmänhet'.

³⁸ G. Homans, *Social Behavior — Its Elementary Forms* (London 1961), P. Blau, *Exchange and Power in Social Life* (New York 1964), A. Downs, *An Economic Theory of Democracy* (N. Y. 1957), F. Barth, *Socialantropologiska problem* (Sthlm 1971); R. Burling, *Maximization Theories and the Study of Economic Anthropology*, E. LeClair Jr, *Economic Theory and Economic Anthropology*, S. Cook, *The Obsolete 'Anti-Market' Mentality*, i LeClair-Schneider (eds.) (1968) s. 168-87, 187-208, resp. 208-28.

³⁹ Se t ex *Kapitalet* I s. 8 ff, 71 n.

⁴⁰ Det är intressant att jämföra hur Smith (1904) kap.II—VI, Ricardo (1971) kap. I, och Marx, *Kapitalet* I kap. I, presenterar sin värdeteori. Medan de förra resonerar om individen, hans arbete, utbytesinstinkter (Smith) och beroende av andra individer samt hur en varas värde varierar och hämtar exempel från det mystiska ursamhällets fiskare och jägare, hävdar Marx, att det förhållandet att produkterna tar formen av bytesvärden (är varor) är uttryck för en speciell samhällsstruktur, vars grundvalar Marx sedan försöker blottlägga. Med sitt individualistiska perspektiv råkade den klassiska arbetsvärdeläran in i en härva av motsägelser och oklarheter.

⁴¹ Om den naturrättsliga spekulatjonen om arbete och egendom, se C. B. McPherson, *The Political Theory of Possessive Individualism* (Oxford 1964) s. 194 ff och passim, samt Myrdal (1930) s. 112 ff. Myrdal torde dock kraftigt ha överskattat naturrättens betydelse för Smith och Ricardo.

⁴² Myrdal (1930) s. 117-57.

feodala skikt. Den kulminerade i den nordamerikanska oavhängighetsförklaringen och i franska revolutionens deklaration om de mänskliga rättigheterna. På ett liknande sätt var utliitarismen ett uttryck för den engelska småbourgeoisens politiska strävanden. Om dess ledande filosof Jeremy Bentham skrev Marx, bland många bitande giftigheter: 'Med sin typiska naivitet och fantasilöshet utgår han från källborgaren, speciellt den engelske källborgaren, som normalmänniskan.'⁴³

Nationalekonomin själv har i regel haft uttryckliga normativa och politiska syften: den har velat svara på hur näringslivet bör inriktas, hur inkomster och skatter bör fördelas. Därvid har den, mer eller mindre grovt och ensidigt, fungerat som vapendragare för en speciell klass, bourgeoisien. Smith vände sig mot de merkantilistiska regleringar och förindustriella monopol som hindrade den nya industriella borgerligheten. Ricardo företrädde samma intressen gentemot jordägarna. De efterterricardianska 'vulgärekonomerna' och gränsnytteteoretikerna försvarade inkomstfördelningen och klassamhället i det kapitalistiska systemet mot olika utsagnings-teorier (marxistiska och andra), mot arbetarklassen.⁴⁴ Efter ryska revolutionen ägnade sig flera ekonomer under mellan-krigstiden åt att försöka bevisa socialismens ekonomiska omöjlighet.⁴⁵ Under senare tid har många dragit ut för att försvara kapitalets intressen i de underutvecklade länderna⁴⁶ eller för att ange det 'objektivt' begränsade utrymmet för lönehöjningar.

Nu är borgarklassen dock inte absolut homogen, vilket framgår redan av Smiths angrepp på en del av den, det merkantila storkapitalet, och försvar för en annan del. Vi har redan pekat på hur den liberala ekonomin, både klassikerna och de 'nyklassiska' gränsnyttteförfattarna, blundat för skillnaden mellan enkel varuproduktion och kapitalism och framställt även kapitalismen som ett system av enskilda varuproducenter, av egna företagare. Även de som bara har att sälja sin arbetskraft blir framställda som fria enskilda försäljare på en marknad. Eftersom det ser kapitalismen som en marknad av fria företagare, ska vi kalla detta synsätt *företagarideologi* om ekonomiska system. Författare från andra discipliner som under senare år hämtat modeller från den liberala ekonomin har också uppfattat synsättet så. Exempelvis sammanfattar antropologen Robbins Burling: 'Varje människa kan betraktas som en företagare /entrepreneur/, som manipulerar dem omkring henne, som handlar med /trading/ sina produkter arbete, uppmärksamhet, respekt etc. för det mesta hon kan få i gengäld.'⁴⁷

Företagarideologin uttrycker hur ekonomin och samhället ter sig för företagare som är underkastade den mer eller mindre perfekta marknadskonkurrensen. Marx uttryckte det så här: 'Vulgärekonomen gör i själva verket ingenting annat än översätter de speciella föreställningarna hos de i konkurrensen inestängda /befangenen/ kapitalisterna till ett skenbart mer teoretiskt och generaliserande språk och tröttnar ut sig med att konstruera riktigheten i dessa föreställningar.'⁴⁸ Men som

⁴³ *Kapitalet* I s. 538 n.

⁴⁴ Se t ex J. M. Clark, *Distribution*, i *The Encyclopaedia of the Social Sciences* (NY 1931), och F. Knight, *Marginal Utility Economics* i samma verk. Båda (liberaler) visar tydligt på den ideologiska betydelse som gränsnytteteoretikernas fördelningsteorier hade.

⁴⁵ Se Hayek (1935).

⁴⁶ Ett näraliggande exempel är T. Gårdlund, *Lamco i Liberia* (Sthlm 1967). För kritiska diskussioner av de liberala ekonomernas syn på utvecklingsproblemen se t ex Amin (1970), Baran (1971), L. Berntsson—G. Persson, *U-hjälp och imperialism* (Sthlm 1967).

⁴⁷ Burling (1968) s. 185. För en grupp amerikanska ekonomiska historiker har begreppet 'företagande', entrepreneurship, också blivit ett fältrop. I en rapport från Internationella Ekonomiska Historiska Associationens fjärde kongress 1968 skrev dess avgående ordförande Frederic Lane: 'I sin uppfattning att /in viewing/ 'kapitalism' är ett förlegat begrepp, som i progressivt tänkande ersätts av 'företagande' /entrepreneurship/, uttrycker professor /Arthur/ Cole en uppfattning, som jag vet delas av många ekonomiska historiker i USA.' *The Journal of Economic History* Vol. XXIX no 1 (March 1969) s. 3.

⁴⁸ K. Marx, *Das Kapital* (Hamburg 1921) III:1 s. 212.

utvecklad ideologi får företagarideologin en viktig legitimerande funktion i det borgerliga samhället som helhet. Småföretagaren, den lille affärsmannen har framför allt i USA under lång tid framhållits som ett ekonomiskt ideal, som den speciellt amerikanska formen av affärsverksamhet även av dem som egentligen tillhör storbourgeoisien. En elaborerad ideologi är vidare produkt av en socialt bestämd intellektuell miljö. Relationen mellan en teoretisk ideologi och en klass är som regel komplex. Men relationen finns där i de dominerande uppfattningarna om ekonomiska system, och vi ska studera hur den kommer till uttryck.

1.2. Kapitalismen och den fria marknaden

Grundtemat i de framställningar av ekonomiska system som utgår från den liberala ekonomiska teorin kan åskådliggöras med följande citatbukett ur representativa arbeten.

'Den fria utbytesekonomin ... representerar 'ideal'kapitalismen ...' (*Halm* 1951, s. 20) 'Kapitalismens viktigaste drag är frånvaron av en central plan.' (a.a. s. 45) 'Genom att den är en oplanerad ekonomi karakteriseras kapitalismen av väsentliga friheter i den ekonomiska sfären, utan vilka fria byten vore omöjliga /fritt konsumtionsval, fritt yrkesval, frihet att spara, frihet att investera, frihet att äga privat egendom!.' (a.a., s. 46)⁴⁹

'Man är sålunda förtrogen med en given nations ekonomiska institutioner om man kan besvara sådana frågor som de följande om nationen: 1. Vem eller vilka juridiska personer /agencies/ tillåts äga vilka slag av rikedom ...? 2. Vilka ekonomiska strävanden får individer som sådana ge sig in på eget initiativ, och vad tillåts eller krävs att de gör med resultatet /proceeds/ av sådana strävanden? 3. I vilka slag av gemensamma företag får individerna organisera sina ekonomiska strävanden? 4. Vilket eller vilka slag av incentives erbjuds folk för att få /induce/ dem att delta i förvandlingen av resurser till nyttigheter som kan konsumeras? 5. Vilka krafter eller inflytanden bestämmer de individuella fördelar folk får från de produktiva aktiviteter som pågår? 6. Om penningpriser används ... vilka är de prisskapande krafterna och hur opererar de?' (*Loucks* 1961, s. 5)

'En metod för att skilja olika ekonomiska system från varandra är att bedöma dem efter vilken dominerande koordinerande mekanism som råder i vart och ett av systemen. ... därför talar vi om en *traditionsbunden ekonomi*, en *marknadsekonomi* eller en *styrd ekonomi*.' (*Grossman* 1968, s. 31)⁵⁰

'Vem är det slutligen som bestämmer vad som skall produceras inom näringslivet? Om det är konsumenterna ... och om produktionen i hög grad är avstämd efter konsumenternas preferenser, då säger ekonomen att *konsumentens suveränitet* råder. Det är faktiskt mer adekvat att tala om *hushållens suveränitet*, eftersom hushållens preferenser även inverkar på produktionen, eftersom de äger resurser (de bjuder ju främst ut arbetskraft). Å andra sidan kan det tänkas, att det mesta produceras i enlighet med landets politiska ledares preferenser — som till exempel i Sovjetunionen. I detta fall talar vi om att ledarnas preferenser eller ledarnas suveränitet är det dominerande.' (a.a., s. 21)

'Hur och av vem fattas besluten att producera och sälja vissa varor ...? Framställer och levererar man de 'rätta' varorna ... och varför? Vem avgör var tillgångarna ska sättas in, på vilka grunder och med vilka metoder? Hur bildas och fördelas folks inkomster och varför ...? Hur åstadkommer man framsteg och ekonomisk tillväxt ...? Svaren på dessa frågor definierar i grunden ett ekonomiskt system, medan olika svar anger skillnaderna mellan dessa system.' (*Oxenfelt-Holubnychy* 1967, s. 12 f) 'Huvudelementen i USA:s ekonomiska system. Livlig konkurrens. ... Fri företagsamhet.... /denna/ innefattar ett ekonomiskt system som låter individen arbeta inom vilken affärsverksamhet som helst, utan att några områden är förbehållna vare sig staten eller vissa utvalda personer.... Vinstmotivet ...Prissystemet....'

⁴⁹ I den tredje upplagan, *Halm* (1970), har Halm bytt ut begreppet kapitalism mot 'private enterprise economy', därför att 'termen 'kapitalism' har svagheter att framkalla marxistiska intryck av utsugning' (s. 47). I den nya upplagans index finns på kapitalism därför bara 'Capitalism, authoritarian' tillsammans med 'See also National Socialist Economy'. Kärnan i Halms resonemang är oförändrad: nu är det den 'privata företagsamhetsekonomin' vars 'mest utmärkande drag' är 'frånvaron av en central plan' (s. 48).

⁵⁰ Grossman nämner också äganderätten som kriterium, men den är som sådant underordnad.

(a.a., s. 15-17 Emfas borttagen) 'Sovjetunionen har å andra sidan ett slags 'kommando-hushållning' där de som har de ledande positionerna och deras närmaste män i maktpyramiden säger till vad varje fabrik skall framställa.' (a.a. s. 202 f)

Den definition av kapitalismen — det ekonomiska systemet i bl.a. Västeuropa och USA — som grundar sig på frånvaron av en central plan, på marknaden och det fria utbytet ger en förvriden bild av det ekonomiska systemet i de nämnda länderna. Den framställning av ekonomiska system, som koncentrerar sig på det individuella väljandet och beslutsfattandet, som ger de citerade författarnas mening med ekonomisk frihet, kan inte gripa de ekonomiska systemens uppbyggnad och funktionssätt. Men de uttrycker väl hur ekonomiska förhållanden kan *upplevas* från en bestämd position i ett bestämt ekonomiskt system. De uttrycker hur egna företagare i en kapitalistisk ekonomi upplever sin situation. För dem är kapitalism fri företagsamhet, för dem — som själva är individuella beslutsfattare — — är ekonomiska system detsamma som former för ekonomiskt beslutsfattande, för dem är socialismen en 'kommandohushållning'

Ideologier i den mening som här användes innefattar inte bara renodlade värderingar utan också komplex av omedelbara föreställningar om livet, samhället och världen. Med 'omedelbara' menas, att de inte är resultatet av rigorösa teoretiska och eventuellt experimentella eller kvasiexperimentella operationer. Dessa föreställningar utgör våra dagliga upplevelser av oss själva och omvärlden. I olika grad är dessa upplevelser bestämda av de sociala roller vi har, av vilken klass vi tillhör. De citerade författarna ger uttryck för en företagariologi. En ideologi ger oss ingen vetenskaplig kunskap, men likaväl som en vardaglig upplevelse — en blick ut genom fönstret t.ex. — kan ge oss värdefull information kan också en ideologisk text göra det. Oxenfeldt-Holubnychys bok t.ex., innehåller en stor uppsättning data om näringsliv och levnadsstandard i USA, Sovjet och Frankrike.

1.2.1 Konsumenternas suveränitet och kapitalismens ekonomiska drivkrafter

För Marx var produktionen den bestämmande processen av produktion, distribution och konsumtion.⁵¹ Enligt de moderna liberala ekonomerna däremot — till skillnad även från t.ex. Ricardo — är det efterfrågan och i den meningen konsumtionen som är drivkraften i (den kapitalistiska) ekonomin. Den uppfattningen är central för de framställningar av ekonomiska system som använder marknaden som huvudkriterium. Synen på marknaden och efterfrågan brukar då sammanfattas i påståendet, att den kapitalistiska ekonomin kännetecknas av konsumenternas suveränitet.⁵²

Den omedelbara invändningen mot tesen om konsumenternas suveränitet torde vara att peka på den manipulation och påverkan konsumenten utsätts för genom reklam och andra metoder för 'marknadsföring'. I den invändningen ligger en betydande sanning, men den går inte till botten med problemet — lika litet som påpekandet av skillnaden i förhandlingsstyrka mellan arbetsgivare- och löntagareorganisationer är en tillräcklig kritik av en annan aspekt på hushållens förmenta suveränitet, deras suveränitet som utbudare av arbetskraft.

Den fundamentala kritiken mot tesen om konsumenternas suveränitet är, att den helt förbigår drivkraften i den kapitalistiska ekonomin. Tesen bortser dels från vad som är den kapitalistiska produktionens syfte, dels från att kapitalismen är ett dynamiskt ekonomiskt system. Produktionen i t.ex. det svenska eller det nordamerikanska näringslivet är f.n. inte inriktad på självhushållning,

⁵¹ K. Marx, Inledning *Till kritiken av den politiska ekonomin* a.a.

⁵² Förutom Grossman (1968) ovan jfr. Halm (1970) s. 49 f. och Loucks (1961) s. 256. Oxenfeldt-Holubnychy (1967) är mera försiktiga och ansluter sig inte direkt till tesen om konsumenternas suveränitet, men de tar inte upp någon fundamental kritik av påståendet utan begränsar sig till att peka på reklam o.dyl. (s.36 ff).

alltså inte på omedelbar konsumtion, utan på att producera varor för att med vinst sälja dem på en marknad. Det som driver företagen är inte primärt konsumenternas behov eller preferenser utan strävan efter vinst och att ackumulera kapital (strävan att bli ännu större — efter 'tillväxt' som ekonomiska författare numera brukar kalla det). Denna analys av kapitalismen är solitt förankrad i vetenskapen, och har framförts av forskare med så olika metodisk och politisk inriktning som Karl Marx, Max Weber och John Maynard Keynes.

Marx skriver: 'Endast i den mån han /kapitalisten/ fyller denna funktion /som personifierat kapital, en person med funktion att berika sig/, är han själv en tillfällig nödvändighet, framvuxen ur det kapitalistiska produktionssättets tillfälliga nödvändighet. Men då är inte heller bruksvärdet och den personliga förbrukningen, utan bytesvärdet och värdeökningen hans avgörande motiv. Som fanatisk anhängare av värdeökning tvingar han hänsynslöst mänskligheten att producera för produktionens egen skull och därmed också till att utvidga samhällets produktivkrafter och till att skapa de materiella produktionsbetingelser, som allena kan bilda det verkliga underlaget för en högre samhällsform, vars grundprincip är varje enskild människas fullständiga och fria utveckling (dvs. socialismen). Endast som personifikation av kapitalet är kapitalisten respektabel. I denna egenskap har han samma absoluta habegär som skattsamlaren. Men det, som hos den senare framstår som en individuell mani, är hos kapitalisten en verkan av samhällsmekanismen, i vilken han bara är ett kugghjul.'⁵³

Det som Max Weber kallar *kapitalismens anda* är inte att produktionen ska ske för konsumtionens och konsumenternas skull utan tvärtom. Kapitalismens anda är en 'inom-världslig asketism' som hävdar att arbetet och produktionen är till för dess egen skull. 'Arbetet måste tvärtom utföras som om det vore ett absolut mål i sig, en kallelse.'⁵⁴

Någon kanske nu invänder, att förr eller senare — 'nu eller i framtiden', som Paul Samuelson säger — ska varorna konsumeras och att om företagen gör någon profit eller inte beror på om konsumenterna köper deras varor. Att härav dra slutsatsen, att det är konsumenterna som i sista hand bestämmer produktionens inriktning skulle dock vara detsamma som att ansluta sig till en av nationalekonomins mest diskrediterade och förhånade 'lagar', Says lag. Veterligen talade inte Say om konsumenternas suveränitet — hans uppfattning var snarare att utbudet skapar sin egen efterfrågan — men vad han hävdade var, att det fanns ett omedelbart samband mellan produktion och konsumtion, mellan utbud och efterfrågan, så att det aldrig kunde förekomma någon överproduktion eller några egentliga ekonomiska kriser.⁵⁵ En sådan identitet mellan produktion och konsumtion är en nödvändig förutsättning för att man ska kunna tala om konsumenternas suveränitet över produktionen, eftersom produktionen i en kapitalistisk ekonomi inte försiggår i hushållen utan i särskilda enheter, företag. Ska konsumenterna trots det kunna vara suveräna, får det därför inte finnas något glapp mellan produktion och konsumtion.

Keynes' stora konjunkturteoretiska arbete skrevs mot bakgrunden av den stora 30-talskrisen, en kris, som, om Says lag varit riktig, aldrig skulle ha inträffat. Man frågar sig också, om förespråkarna av hushållens suveränitet menar, att det var 'hushållen' som hade bestämt att de själva skulle gå arbetslösa och hungriga. Utgångspunkten för Keynes' sysselsättningsteori kan sägas vara begreppet effektiv efterfrågan. Det är den som bestämmer produktionens och sysselsättningens volym. Effektiv efterfrågan definierar Keynes som '*den aggregerade /sammanlagda/ inkomst ... som företagen väntar sig att få*, inklusive de inkomster de kommer att dela ut till de

⁵³ *Kapitalet* I s. 520 f.

⁵⁴ Weber (1967) s. 62.

⁵⁵ En ganska ingående och förstående diskussion av Says lag och olika tolkningar och kontroverser om den finns i J. Schumpeters monumentala *History of Economic Analysis* (London 1961) s. 615-25.

andra produktionsfaktorerna, *av det mått av sysselsättning, som de beslutar att ge*'.⁵⁶ Det är alltså vad företagen anser profitabelt som enligt Keynes bestämmer produktionens omfattning.

Lawrence Klein, som skrivit den allmänt erkänt bästa boken om Keynes, betonar kontrasten mellan en kapitalistisk ekonomi, där investeringarna och sysselsättningen bestäms av de enskilda företagens profitförväntningar, med en socialistisk ekonomi, där investeringarna kan bestämmas utifrån hela samhällets och folkets behov. Klein konkluderar: 'En riktig politik av socialistiska planerare kan alltid leda till full sysselsättning.'⁵⁷

Men kriserna är i regel inte heller eftersträfvade av kapitalisterna. Ändå inträder kriserna. De är därför ett av de viktigaste uttrycken för att mer grundläggande förhållanden än individernas fria valjande bestämmer den kapitalistiska ekonomin. Exempel på förhållanden som bestämmer och komplicerar den skenbart enkla relationen fri företagsamhet—fritt konsumtionsval ger Marx i denna (inte fullständiga) sammanfattning av sin kristeori. 'Man får aldrig glömma att produktion av detta mervärde ... är den kapitalistiska produktionens omedelbara syfte och bestämmande motiv. ... Men med denna produktion av mervärde är bara den första akten i den kapitalistiska produktionsprocessen, den omedelbara produktionsprocessen avslutad.... Nu kommer processens andra akt. Den totala varumassan ... måste säljas. ... Betingelserna för den omedelbara exploateringen /av arbetarna i produktionsprocessen/ och dess realisering /försäljningen av det producerade/ är inte identiska. De är åtskilda inte bara i tid och rum utan också begreppsmässigt. De föras begränsas bara av samhällets produktivkraft, de senare genom proportionaliteten mellan de olika produktionsgrenarna och genom samhällets konsumtionskraft. Denna senare är bestämd ... på grundval av antagonistiska fördelningsförhållanden, som reducerar konsumtionskraften hos samhällets stora massa till ett bara inom mer eller mindre trånga gränser föränderligt minimum.'⁵⁸

Marx för här in: distinktion mellan produktion av mervärde och konsumtion av bruksvärden, klassförhållanden som bestämmer inkomstförhållanden och konsumtionskraft — båda dessa förhållanden bestäms i sin tur av produktionsförhållandena — produktivkrafternas nivå, de bestämda proportionerna mellan olika produktionsgrenar som ett givet års produktions måste fördela sig på för att inte föranleda kris — (en del av produktionen är inte avsedd för privat konsumtion utan är produktion av produktionsmedel, i vår tid är en annan inte obetydlig gren produktion av förstörelsemedel). Det sistnämnda problemet benade Marx upp, i andra bandet av *Kapitalet*, med hjälp av reproduktionsscheman, som visar strukturella förutsättningar för en krisfri produktion — förutsättningar som ett kapitalistiskt system bara tillfälligt kan uppfylla. Andra strukturer bakom de väljande subjekten som Marx kommer in på i andra sammanhang är kapitalets organiska sammansättning och profitkvoten.

Låginkomstutredningen har empiriskt visat på en annan verklighet under de suveräna hushållens fulla sysselsättning i en god kapitalistisk konjunktur. 'Dessa i runt tal 1 miljon personer /drygt 20 % av arbetskraften i Sverige/ är således arbetslösa i den meningen de under 1966 varit utan förvärvsarbete eller haft partiellt förvärvsarbete men skulle förvärvsarbetat (ytterligare) om inte olika omständigheter — främst bristande tillgång på arbetstillfällen och/eller anordningar för barntillsyn — lagt hinder i vägen.'⁵⁹

Lika litet som tesen om konsumenternas suveränitet kan förklara förekomsten av ekonomiska kriser, så kan den förklara varför kapitalismen normalt är ett dynamiskt system, som lett till stora

⁵⁶ Keynes (1936) s. 55.

⁵⁷ L. Klein, *The Keynesian Revolution* (NY 1966) s. 79.

⁵⁸ *Das Kapital* III:1 s. 225 f.

⁵⁹ Låginkomstutredningen, *Svenska folkets inkomster* SOU 1970:34 s. 87.

teknologiska omvälvningar. Konsumenternas preferenser genomgår inte i och för sig själva regelbundet genomgripande omvälvningar. Både Marx och Josef Schumpeter⁶⁰ har visat på den nyckelroll, som företagarna spelar för produktivkrafternas utveckling och tekniska innovationer. Schumpeter ställer upp en modell av en statisk ekonomi, 'the circular flow', som han kontrasterar mot en modell av den kapitalistiska ekonomin. I denna kontrast framgår tydligt, att det bara är i den tänkta statiska modellen, som konsumtionsmotiv och 'konsumentsoveränitet' är den primära ekonomiska regleringsprincipen. — Bucharins karakteristik av den ekonomiska teori som ligger till grund för tesen om konsumenternas överänitet som 'rentierens politiska ekonomi' är ur denna synvinkel mycket träffande. Rentieren är ju en passiv kupongklippare utanför produktionsprocessen.⁶¹

Den viktiga skillnaden mellan Marx och Schumpeter är att den senare leder de ekonomiska förändringarna tillbaka på i sista hand företagarnas psykologiska egenskaper, medan Marx för fram en mera samhällsvetenskaplig syn: företagarna drivs till innovationer på grund av de roller de spelar i den kapitalistiska ekonomin — utan innovationer kan företagarna inte öka, eller i längden ens behålla, sina profiler och ackumulera kapital.⁶²

1.2.2 Normer och social struktur: den 'fria företagsamhetens' sociala sammanhang

Föreställningen att normer och regler utgör grundvalen för den sociala strukturen är mycket vanlig, eller rättare sagt dominerande, bland samhällsvetare. Men är den därför riktig? De i första avsnittet av detta kapitel citerade författarna utgick i sitt studium av ekonomiska system från normativa förhållanden. De frågade, vad individen får och inte får göra i olika system, de kontrasterade fri företagsamhet mot kommandohushållning, de ställde tradition, marknad och plan mot varandra som alternativa normativa strukturer. Polanyis tre integrationsformer är också en uppsättning regler. I sitt arbete i ekonomisk sociologi hävdar Parsons-Smelser, att kontraktet är 'den centrala ekonomiska institutionen'. Med hjälp av kontraktsbegreppet bestämmer de både den ekonomiska utbytesprocessen, äganderätten, yrkesrollen och den ekonomiska organisationen. I enlighet med den funktionalistiska sociologins principer koncentrerar Parsons-Smelser sin analys av kontraktet på de normer som reglerar ett kontrakt och förhandlingarna om det. 'Vi vill här utveckla ... karaktären och funktionerna av formella och informella regler, varigenom de som är engagerade i kontrakt är reglerade i sina relationer till varandra.'⁶³

Men härmed har vi inte kommit fram till det ekonomiska systemets grundstomme. Detta framgår klart, om vi uppmärksamtar läsare Parsons-Smelsers framställning. De säger: 'I enlighet med den etablerade traditionen i nationalekonomin betraktar vi som ekonomiska institutioner den uppsättning av strukturella drag i ett socialt system, vilken uppstår ur arbetsfördelningen och dess sociala konsekvenser. ... Ett centralt drag i den ekonomiska processen är att nå en överenskomelse med dem som kontrollerar produktionsfaktorer och få dem att använda eller tillåta användning av dessa resurser för ekonomiska syften. Den mest generella termen för denna process /the process of inducement/ är *kontrakt*.'⁶⁴

Parsons-Smelser utgår från arbetsfördelningen, men haken i det citerade resonemanget är, att författarna tar arbetsfördelningen som given. Det är just det som analysen av ekonomiska system

⁶⁰ J. Schumpeter, *The Theory of Economic Development* (Cambridge Mass. 1934).

⁶¹ N. Bukharin, *L'économie politique du rentier* (Paris 1967).

⁶² För en kort och pregnant diskussion om skillnaderna mellan Marx och Schumpeter i fråga om ackumulation och innovation, se P. Sweezy, *Schumpeter's Theory of Innovation*, i Sweezys uppsatssamling, *The Present As History* (NY 1953).

⁶³ T. Parsons-N. Smelser, *Economy and Society* (London 1956) s. 105.

⁶⁴ Ibid. s. 104.

inte kan ta för givet. Ekonomer och sociologer, alltifrån Adam Smith och Émile Durkheim, har tenderat att uppfatta arbetsfördelningen som ett enkelt och kvantitativt begrepp, innebärande att alla människor inte gör samma sak och förekomsten av få eller många särskilda roller. Det synsättet är inte särskilt fruktbart. Det tar inte på allvar frågorna: vilka arbeten finns? hur är de fördelade? Det stannar strängt taget vid frågan: är arbetet uppdelat?

Därmed försvinner både de tekniskt-organisatoriska produktionsbetingelserna — det som Marx kallar produktivkrafternas nivå — och fördelningen av produktionsmedel och förhållandet mellan de direkta producenterna och dem som effektivt äger produktionsmedlen — det som Marx kallar produktionsförhållanden. *Det är denna uppsättning av ekonomiska funktioner* — bestämd främst av produktivkrafternas nivå, t.ex. manufaktur, maskinindustri, automatiserad industri, mekaniserat eller icke-mekaniserat jordbruk, konstbevattning eller inte o.s.v. — *och det sätt på vilket individerna är fördelade på dessa ekonomiska funktioner* — t.ex. som lönarbetare och kapitalister eller som arbetare och statliga funktionärer — *som är grundvalen för en vetenskapligt fruktbar analys av ekonomiska system.*⁶⁵

Nästa fråga blir då: hur skiljer sig denna grundläggande struktur från de normer som de ovan anförda författarna i stället för fram? Vi skall här hävda, att en framställning som gör kontraktet till det centrala i analysen (av en kapitalistisk ekonomi, i en feodal eller slaveekonomi är kontraktsinstitutionen alldeles uppenbart inte den centrala ekonomiska institutionen) eller som grundar sig på vad som är tillåtet och inte tillåtet för individerna är direkt missvisande.

Kontraktet är en universalistisk institution, d.v.s. de rättsregler som definierar vad som är ett giltigt och bindande kontrakt gäller för alla. Samtidigt opererar kontraktet på en individuell nivå, d.v.s. parterna i ett kontrakt är individer eller bestämda enskilda grupper eller organisationer. Men den grundläggande fördelningen av individerna på ekonomiska funktioner är varken universalistisk — säger inte att alla individer med vissa kännetecken ska fylla en viss funktion — eller individuell — anvisar en bestämd individ en bestämd plats. Den struktur, som definierar t.ex. kapitalismen, betyder, att en klass ska äga produktionsmedlen och att en annan klass ska arbeta åt denna för lön. I stället för med befolkningen i allmänhet eller med enskilda individer rör vi oss här med klasser.⁶⁶

Om man, som exempelvis Loucks, frågar vilka ekonomiska funktioner individerna är tillåtna att ägna sig åt, så blir då svaret i ett kapitalistiskt samhälle, att de i princip får ägna sig åt vilka ekonomiska strävanden de vill, utom sådana som inrymmer livegenskap och slaveri. Alla är tillåtna att bli privata företagare till exempel. Men för att kapitalismen ska fungera, kan inte alla vara egna företagare. Givet produktiv-krafternas nivå måste en bestämd proportion — som kan variera inom vissa gränser — av befolkningen vara arbetare, en annan del vara tjänstemän och andra löntagare, en annan vara företagare, företagsledare o.s.v. Denna fördelning säger rättsreglerna ingenting om. Den struktur, som bestämmer fördelningen, säger inte heller att individ A ska bli arbetare och individ B kapitalist, men oavsett individernas frihet måste individerna till slut fördelas på ett bestämt sätt.

Hur verkställs då fördelningen av individerna på olika ekonomiska funktioner i ett system som det nu rådande i Sverige och USA? Av en mängd mekanismer ska vi nämna två, som hör till de viktigaste. En är konkurrensen, som eliminerar eventuella överskott på företag och löntagare. En annan är familjen, som genom arvsrätt och kulturell påverkan tenderar att predisponera barnen till vissa typer av ekonomiska roller.

⁶⁵ K. Marx, Inledning a.a. i Marx (1943) s. 252 och i Marx (1953) s. 17. Jfr Althusser-Balibar (1970).

⁶⁶ Jfr E. Balibar, Den historiska materialismens grundbegrepp, i Althusser-Balibar (1970) vol. 2 s. 125 f.

Använder man marknaden som kapitalismens kännetecken, döljer man denna fördelning av klasser på olika ekonomiska funktioner. Kapitalismen innefattar ju inte bara marknadshushållning utan också att en viss klass arbetar åt en annan, som äger produktionsmedlen. (Det är här inte fråga om något definitionstrick. Med begreppet kapitalism avser vi det ekonomiska system, som är förhärskande i USA, Frankrike, Sverige m.fl. 'västliga' länder).

Däremot kan man tänka sig ett ekonomiskt system med marknadshushållning men utan denna klassuppdelning, en ut- bytesekonomi med enskilda företagare som själva producerar sina varor för avsalu utan främmande arbetskraft. Marxisterna kallar detta system för *enkel varuproduktion*. Det har aldrig varit dominerande i något samhälle, men förekommer i vissa sektorer, till exempel modernt familjejordbruk, hantverk m.m.

Efter det att vi tagit fram den sociala struktur, i vilken de ekonomiska rollerna fungerar, kan vi också ställa och besvara frågan om begreppet suveränitet, för den ena eller den andra rollen i ett ekonomiskt system, överhuvudtaget är analytiskt fruktbart för en vetenskaplig analys av ekonomiska system. Suveränitet är ju framför allt ett statsrättsligt begrepp — man talar om suveräna och icke-suveräna stater. Att en stat är suverän betyder, att den är juridiskt självständig, att den har den högsta legitima makten över sitt område. I de internationella relationerna är den formella statsrättsliga suveräniteten av underordnad betydelse för de faktiska förhållandena och beroendena mellan staterna.

Vi har redan funnit, att de normativa reglerna inte är tillräckliga för att definiera ett ekonomiskt system. Att då utgå från begreppet suveränitet för att särskilja olika system är att uppehålla sig enbart på ytan och kan vara direkt missvisande. De som skulle vara suveräna i en kapitalistisk ekonomi, d.v.s. i så fall inte konsumenterna utan kapitalägarna och företagsledarna, har sina bestämda roller att spela, föreskrivna i den sociala strukturen. Vi ska återkomma till detta i kapitlet om direktörsideologin. I en socialistisk övergångsekonomi har de politiska rollinnehavarna ett betydligt större svängrum. Men de objektiva, strukturella förhållandena sätter sina bestämda gränser också för deras 'suveränitet', såsom framgår av erfarenheterna av 'det stora språnget' i Kina och de aktuella ekonomiska svårigheterna i Östeuropa och på Cuba.

1.2.3 'Hushållen' kontra 'ledarna': ekonomi och politik

Även om vi alltså kan avföra begreppet suveränitet ur analysen, ska vi till slut ta upp en speciell användning av begreppet, som de inledningsvis citerade Oxenfeldt-Holubnychy och Grossman hade. De ställde hushållens preferenser mot de politiska ledarnas och hävdade att i USA var det de förra som styrde ekonomin och i Sovjetunionen var det de senare.

Till en början tycks det behöva påpekas, att 'ledarnas' och 'hushållens' preferenser inte nödvändigtvis står i motsättning till varandra. Även om vi för argumentets skull accepterar påståendet att produktionen i USA sker enligt hushållens preferenser, torde man samtidigt kunna säga, 'att det mesta /i USA/ produceras i enlighet med landets politiska ledares preferenser'. Något avståndstagande från det amerikanska näringslivets inriktning har inte avhört från de politiska ledarna, och skulle USA få en radikalt ny regim, så skulle produktionens inriktning säkert undergå förändringar.

Viktigare är, att den nämnda distinktionen döljer den betydelse den politiska strukturen har för varje ekonomiskt system inklusive det kapitalistiska. De gamla konservativa och liberala 1800-talsideologerna var mycket medvetna om den roll statsmakten spelade och borde spela för att upprätthålla och försvara den privata äganderätten till produktionsmedlen.⁶⁷ Den insikten om

⁶⁷ J. S. Mill ägnade en bok av 5 åt staten i sin avhandling om *Principles of Political Economy* (Pelican ed. London

nödvändigheten av en överensstämmelse mellan de politiska 'ledarnas preferenser' och de ekonomiska förhållandena tycks ha försvunnit hos många av de moderna liberala författarna.

En engelsk marxistisk ekonom, Robin Murray, har angett sex primära ekonomiska funktioner för en kapitalistisk stat, funktioner den måste fylla i en eller annan form i alla stadier av kapitalismens utveckling:

(1) Garantering av äganderättigheter. (2) Ekonomisk liberalisering (avskaffande av hinder för produktionsfaktorernas rörlighet, standardisering av mått, lagstiftning m.m.). (3) Ekonomisk orkestrering (aktiva statliga ingripanden, inkluderande konjunkturpolitik, planering). (4) Tillhandahållande av produktionsfaktorer /Input provision/ (förse ekonomin med arbetskraft, kapital, forskning, basinvesteringar m.m. till låg kostnad). (5) Ingripande för social konsensus (mildra de mest nedbrytande effekterna av utsugningen av de icke-kapitalistiska klasserna, t.ex. miljöförstöring, arbetarskydd och arbetstid, försäljningsbetingelser, social otrygghet, ideologiska förhållanden). (6) Skötande av ett kapitalistiskt systems yttre relationer (stödja det inhemska kapitalets yttre expansion, försvara det inhemska kapitalet mot expansion från utländskt kapital med militära, ekonomiska och politiska åtgärder).⁶⁸

Det politiska systemets betydelse för det ekonomiska har i hög grad ökat i modern tid. Inte minst gäller detta den 'privata företagsamhetens' högborg, USA. I och med de våldsamt ökade rustningarna och satsningarna på rymdäventyr har statliga uppköp och forskningsanslag kommit att spela en nyckelroll för den amerikanska industrin, framför allt kapitalvaruindustrin. Därtill kommer den växande ekonomiska betydelsen av den rådande regimens internationella engagemang, politiskt, militärt och ekonomiskt. En talande bild av den offentliga sektorns både utveckling och karaktär i USA ger denna uppställning.

Offentliga (federala, delstadiga, kommunala) utgifter i % av BNP

		varav civila beställningar	militära beställningar	inkomstöverföringar
1903	7,4			
1929	9,8	7,5	0,7	1,6
1939	19,2	13,3	1,4	4,6
1957	27,3	9,2	10,3	5,9 ^{68a}

För en lång rad industrier, som producerar kapitalvaror utgör statliga uppköp mellan 15 och 40 % av omsättningen. Redovisade profiler av amerikanska företag — från utländska källor utgjorde 1964 22 % av de totala företagsprofiterna i USA (exklusive finansinstitut), mot 10 % 1950.^{68b} Att dölja detta militära och imperialistiska komplex under den idylliska rubriken 'hushållens preferenser' är gravt missvisande.

Det finns också en annan egendomlighet i motsatsparet hushållen som konsumenter och utbudare av arbetskraft kontra de politiska ledarna. Kontrasten är ologisk. Den saken visar sig, när vi reser problemet med förhållandet mellan begreppen hushåll och befolkning. Antingen kan man mena, att de är liktydiga. Då blir suveränitetsproblemet en rent politisk fråga: är det befolkningens majoritet eller dess ledare som bestämmer? Men då försvinner den ekonomiska teorin och blir till politisk teori. Uppenbarligen är det inte detta som de citerade författarna avser.

Alternativet är då, att man med hushåll menar familjerna och individerna i bestämda roller, ekonomiska roller som köpare av varor och säljare av arbetskraft. Men då kan man då kan man

1970). Om egendomsskydd Book V Ch. VIII

⁶⁸ R. Murray, *The Internationalization of Capital and the Nation State* New Left Review 67 (May-June 1971).

^{68a} Baran-Sweezy (1970) s. 132, 136, 142.

^{68b} H. Magdoff, *Imperialismens politiska ekonomi* (Staffanstorp 1969) s. 158 o. 164.

inte oförmedlat ställa de enskilda *ekonomiska* rollinnehavarna mot de *politiska* ledarna. Man måste ta med två andra roller i beräkningen, nämligen individernas politiska roller, som medborgare, och de ekonomiska ledarrollerna.

Om nu suveränitet vore ett lämpligt sätt att analysera ekonomiska system på, skulle man då alltså få fyra tänkbara varianter. (1) Hushållen bestämmer i sista hand produktion och fördelning genom de ekonomiska roller de utövar. I ett system av enkel varuproduktion och än mer i självhushållningsjordbruk skulle man kunna tänka sig något sådant. (2) De bestämmer i sin egenskap av medborgare, exempelvis i en socialistisk ekonomi, där den centrala planen fastställs genom demokratiska beslut (3) Ett exempel på de ekonomiska ledarnas suveränitet skulle kunna vara en monopolkapitalistisk ekonomi. (4) För politiska ledares suveränitet skulle man kunna hänvisa till krigsekonomier.

Men, som vi tidigare har sagt, måste en analys av ekonomiska system gå djupare än så och analysera de objektiva faktorer som bestämmer även 'suveränerna'.

1.3 Bakom 'kommandohushållningen'

I företagarideologins perspektiv är distinktionen mellan plan och marknad en skillnad mellan tvång och frihet, medan den i en planeringsideologi — t.ex. hos den tidiga efterkrigstidens socialdemokrati — uttrycker samordning resp. anarki. Men på samma sätt som det bakom marknadsbilden av fria köpare

och säljare döljer sig en mera fundamental struktur, lönarbete och kapital, ackumulation, profitkvot, utsugning, klasser etc., finns det också en struktur som bestämmer plandirektiven. Under uttrycket (statlig) planering hopas en mängd mycket olika statliga ingripanden i ekonomin. Några av de problem som sammanhänger med sådana ingripanden i kapitalistiska s.k. blandekonomier ska beröras i kapitel 5. Här ska vi se på planekonomins sammanhang med övergången från kapitalism till socialism.

Marx anger en utgångspunkt:

'Låt oss för omväxlings skull föreställa oss ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel och fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft.'⁶⁹ 'I gemenskapens /genossenschaftlich/, på gemensamt ägande /Gemeingut/ av produktionsmedlen grundade samhälle byter producenterna inte sina produkter; lika lite framstår här det i produkterna använda arbetet som dessa produkters *värde*, som en av dessa besutten saklig egenskap, eftersom nu, i motsats till det kapitalistiska samhället, de individuella arbetena omedelbart existerar som beståndsdelar av det totala arbetet och inte längre genom en omväg.'⁷⁰ 'Friheten rike börjar i själva verket först då det arbete, som är bestämt av nöd och yttre ändamålsenlighet, upphör; det ligger alltså enligt sakens natur bortom den egentliga materiella produktionens sfär. ... Friheten inom detta /senare/ gebit kan bara bestå däri, att den socialiserade /vergesellschaftete/ människan, de associerade producenterna, reglerar sin ämnesomsättning med naturen rationellt, bringar den under gemensam kontroll, i stället för att behärskas av den som en blind makt; utför den med minsta kraftförbrukning och under de för deras mänsklighet mest värdiga och adekvata betingelserna. Men detta förblir alltid ett nödvändighetens rike. Därbortom börjar den mänskliga kraftutvecklingen, som har sig själv som självändamål, frihetens sanna rike, som emellertid bara kan blomma upp på basis av nödvändighetens rike. Förkortning av arbetsdagen är grundvillkoret.'⁷¹

Vad Marx här tecknar några konturer av är det socialistiska samhället och dess vidareutveckling,

⁶⁹ *Kapitalet* I s. 68.

⁷⁰ K. Marx, *Kritik des Gothaer Programms*, *Marx-Engels Werke* Bd 19 (Berlin 1969) s. 19 f.

⁷¹ *Das Kapital* 111:2 s. 355.

det kommunistiska samhället. Häri ligger också riktmärken för en analys av ekonomierna i de samhällen idag som efter en antikapitalistisk revolution befinner sig i ett övergångsskede mellan kapitalism och socialism. De anförda citaten ger framför allt tre hållpunkter för analysen av dessa planekonomier, av hur de förhåller sig till kapitalistiska och socialistiska produktionsförhållanden.

För det första. Ur socialistisk synvinkel är planen bestämd av och underordnad under 'ett förbund av fria människor, som arbetar med gemensamma produktionsmedel'. Planering är inte likvärdig med och alternativ till socialisering. Hur en given ekonomisk planering förhåller sig till socialistiska eller kapitalistiska produktionsförhållanden beror först och främst på de direkta producenternas, arbetarnas ställning i produktionen. Är de skilda från produktionsmedlen och utan kontroll över produktionsprocessen, så är planeringen en del av kapitalistiska produktionsförhållanden. Förekomsten av en plan är i sig inget avgörande kännetecken på ett ekonomiskt system. Denna slutsats av Marx' framställning har en empirisk giltighet, som är tydlig även utan en ingående undersökning. Fyra- och femårsplaner finns (har funnits) i Sovjetunionen och Kina likaväl som i Nazityskland och efterkrigstidens Frankrike.

För det andra. En planerad ekonomi är en nödvändig del av socialistiska produktionsförhållanden, vilka inrymmer att människorna 'fullt medvetet förbrukar sina många individuella arbetskrafter såsom en samhällelig arbetskraft' och att de bringar tillägnandet av naturen 'under gemensam kontroll, i stället för att behärskas av den som en blind makt'. Idén om 'marknadssocialism' är därför en själv motsägande omöjlighet. Tvärtemot vad t.ex. jugoslaviska författare hävdar är arbetarnas behärskande av produktionen omöjlig om olika arbetargrupper är skilda från varandra i självständiga företag på en marknad. Effekten därav framgår tydligt av de jugoslaviska erfarenheterna: officiell arbetslöshet 1969 9,3 %, arbetare som måst ta arbete i kapitalistiska länder över 500 000.⁷² Det är därför fullt konsekvent att den tjeckoslovakiske ekonomen Ota Sik samtidigt som han hävdar (1967) att den 'mognande socialistiska ekonomin' kräver 'en genomgripande användning av socialistiska marknadsförhållanden'⁷³ vänder sig mot 'en skadlig tendens att utjämna inkomster', kräver mer betalt för 'de viktigaste anställda' och vänder sig mot 'den allmänna överskattningen av produktionsarbetarnas och -kollektivens intressen och initiativ'.⁷⁴

Å andra sidan följer av den första punkten att graden av massornas kontroll över produktionen inte är detsamma som planeringens centraliseringsgrad. Charles Bettelheim har understrukt att den kinesiska planeringen är mindre centraliserad än den sovjetiska (före 1965) och ger större självständighet åt företagen att göra kontrakt sinsemellan till fasta priser.⁷⁵ Flera bedömare har pekat på hur den kinesiska produktionen av konsumtionsvaror — relativt sett — fördelaktigt skiljer sig från sovjetiska.⁷⁶

För det tredje. Socialistisk produktion är inte bara inte inriktad på att maximera enskilda

⁷² P. Costas, J. Schulz zur Wiesch, E. Stein, *Jugoslavien auf dem 'Dritten Weg' - zum Kapitalismus*, Sozialistische Politik 9 (Dez. 1970 s. 28 f. Enligt uppgifter i svensk press våren 1971 har 17 % av den jugoslaviska arbetskraften emigrerat.

⁷³ O. Sik, *Plan and Market under Socialism* (Prag och New York 1967) s. 7.

⁷⁴ Sik (1967) s. 77, 76 resp. 85

⁷⁵ Ch. Bettelheim, *Planning and Market*, Monthly Review April 1965, Ch. Bettelheim, J. Charrière, H. Marchisio, *La construction du socialisme en Chine* (Paris 1968).

⁷⁶ Bettelheim et al. (1968); den amerikanska företagsekonomen B. Richman skriver: 'Det finns tillgängligt ett förvånansvärt brett sortiment av konsumtionsvaror av relativt god kvalitet ...' B. Richman, *A Firsthand Study of Industrial Management in Communist China* (Los Angeles 1967) s. 28, citerad efter P. Clecak, *Moral and Material Incentives*, i R. Miliband-J. Saville (eds.), *The Socialist Register 1969* (London 1969) s. 133 n. K. S. Karol, *Kina* (Oslo 1967) II s. 37 ff.

kapitalägares vinst. Den är överhuvudtaget inte inriktad på att producera bytesvärden eller på att ständigt maximera den materiella produktionen. Detta betyder att en socialistisk planering inte kan styras av snävt ekonomiska kalkyler. I den mån en övergångsekonomi utvecklas i socialistisk riktning måste den ekonomiska kalkylen — som hämtar sin 'rationalitet' från det kapitalistiska produktionssättet — i växande utsträckning ersättas av vad Bettelheim har kallat en 'social ekonomisk kalkyl' där sociala och politiska behov och prioriteringar på ett systematiskt och avgörande sätt tas in.⁷⁷ Något mera konkret har det här problemet tagits upp av den västtyske marxistiske ekonomen Elmar Altvater i en analys av 'external (dis)economies' i en socialistisk ekonomi. De sammanhang — av vilka de viktigaste gäller miljön — som dessa externa effekter uttrycker ligger utanför både marknadssystemet och en monetärt kalkylerad plan. Därför förekommer en omfattande miljöförstöring inte bara i de kapitalistiska länderna utan också i Sovjetunionen.⁷⁸

I de nuvarande övergångssamhällena genomfördes den proletära revolutionen i relativt lågt utvecklade kapitalistiska ekonomier. De omedelbara ekonomisk-politiska uppgifterna tedde sig ganska entydiga: expropriation av kapitalisterna, kollektivisering av jordbruket, snabb grundläggande industriell utveckling. Att en sådan utveckling krävde planering och ett annat ekonomiskt tänkande än 'rentierekonomins' modeller för marginella valhandlingar är nu accepterat även av många liberala och antikommunistiska författare.⁷⁹ De nämnda uppgifterna gällde huvudsakligen en kamp mot det gamla kapitalistiska samhället och en avstamp för 'byggande av socialismen'. I själva verket var dessa uppgifter inte så enkla och entydiga, vilket redan preciseringen av innebörden i socialistisk planering antyder.

Hur olika de har behandlats uttrycks framför allt i de radikalt olika vägar som har tagits för den fortsatta utvecklingen.⁸⁰ Den ena av dessa är den s.k. marknadssocialismen som förutom i Jugoslavien mest utvecklats i Tjeckoslovakien och Ungern men som också återspeglas i de sovjetiska och andra östeuropeiska ekonomiska reformerna under 60-talet.⁸¹ Raka motsatsen till avpolitiseringsen och betonandet av marknadsmässiga målsättningar och drivfjädrar i dessa

⁷⁷ Se Bettelheim (1970).

⁷⁸ E. Altvater, *Gesellschaftliche Produktion und ökonomische Rationalität* (Frankfurt 1969). Teoretiskt uttrycker sig Altvater i denna bok ibland lite vagt, som t ex i motsatsparet central och demokratisk planering, och med mer anknytning till Marcuses kritik av den tekniska rationaliteten än till Marx. Av relevans i sammanhanget är också kritiker av den liberala ekonomins BNP-begrepp och begrepp om ekonomisk tillväxt som L. Söderström, *Människa eller konsument?* (Sthlm 1968) särsk. s. 14 ff, och S. Johansson, *En kritisk granskning av långtidsutredningen* (Sthlm 1971). Vad som saknas i dessa framställningar är klarhet om betingelserna för ett avskaffande av kapitalismens ekonomiska logik, dvs för avskaffande av kapitalismen.

⁷⁹ Se t ex P. Wiles, Growth vs. Choice, i M. Bornstein (ed.), *Comparative Economic Systems* (Homewood 1965) s. 19-31. Wiles pekar typiskt nog på monopolkapitalismen som skäl för upptäckten.

⁸⁰ En analys av övergångssamhällets historia ligger utanför ramen av denna uppsats. Men det är oförenligt med det samhällsvetenskapliga perspektiv, som här anlagts, att betrakta t ex den sino-sovjetiska konflikten som resultatet av att den ena eller den andra lilla ledargruppen tillvält sig makten och styrt in på en kapitalistisk väg. Både Ryssland och Kina var under och efter revolutionen övervägande agrara samhällen. En av nycklarna till den senare historien torde vara hur den revolutionära makten förhöll sig till bönderna och jordbruket - vilka objektiva möjligheter som stod till buds, vilka som användes och hur.

⁸¹ En lättillgänglig översikt över den ekonomiska reformen i Sovjet och dess problem är M. Ellman, *Lessons of the Soviet Economic Reform*, i Miliband-Saville (eds.), *The Socialist Register* 1968 (London 1968). Om Tjeckoslovakien och DDR är W. Lindner, *Aufbau des Sozialismus oder kapitalistische Restauration?* (Erlangen 1971) av värde. Jugoslavien behandlas från vitt skilda utgångspunkter av bl a L. Huberman-P. Sweezy, *Peaceful Transition from Socialism to Capitalism?*, Monthly Review March 1964, A Bajt, *Decentralized Decision-Making Structures in the Yugoslav Economy*, och *Yugoslav Economic Reforms*, i Economics of Planning nr 1 resp. nr 3 1967, Costas m.fl. 1970, Grossman 1968 kap. 7. Den östeuropeiska prisdebatten har kritiskt analyserats ur marxistisk synvinkel av Bettelheim (1968) kap. 6.

reformer är den kinesiska kulturrevolutionens linje. Däri har med skärpa hävdats att produktionen måste styras av andra kriterier än värdekalkyler. 'I ett socialistiskt /bättre: övergångssamhälle mellan kapitalism och socialism/ samhälle finns såväl varor som värdelagen. Vi använder den senare som ett redskap i planeringen och i företagets räkenskaper, men vi vägrar att låta den bestämma över produktionens eller planernas utformning.' De kinesiska kommunisterna ställer frågan på sin spets: 'Skall den proletära politiken eller vinsten bestämma företagets skötsel?' Deras svar är att den proletära politiken måste bestämma ekonomins utveckling om denna ska gå i socialistisk riktning.^{81a}

I DDR har man också vänt sig mot idén om en 'marknadssocialism' och i vissa avseenden svängt om från de marknadsorienterade reformerna i början av 1960-talet.⁸² Den stramare centrala planeringen där verkar dock ha en annan huvudinriktning än den som Marx ansåg karakterisera socialistiska produktionsförhållanden. Huvudmålsättningen för den förra är ständigt stegrad arbetsproduktivitet. I den närmare 900 sidor tjocka textbok vari det östtyska regeringspartiet SED kodifierat 'Socialismens politiska ekonomi och dess användning i DDR' anges som första och främsta kännetecknen på en socialistisk ekonomi: 'Övergångsperiodens målsättning på det ekonomiska området består i att föra de socialistiska produktionsförhållandena till seger och att skapa det enhetliga socialistiska näringslivet /Volkswirtschaft/. Detta kännetecknas väsentligen genom — en stabil materiell-teknisk bas för det socialistiska samhället, som åstadkommer en snabb stegring av arbetsproduktiviteten i synnerhet genom utveckling av vetenskap och teknik.'⁸³ 'Under socialismen är det en uppgift av stor politisk räckvidd att göra alla arbetande medvetna om den principiella karaktären i deras objektivt grundade intresse av en ständig stegring av arbetsproduktiviteten, av genomförandet av den vetenskaplig-tekniska revolutionen.'⁸⁴ I linje med denna inriktning på den centrala planeringen är fast-släendet att varuproduktionen /produktion av bytesvärden/ bildar ... en oskiljaktig beståndsdel av den socialistiska ekonomin.'⁸⁵

En plan är inte bara en uppsättning ekonomiska mål av antingen tvingande eller 'indikativ' (dvs, enbart anvisande som önskemål eller prognos) karaktär. Den kan ingå i helt skilda produktionsförhållanden, kan vara socialistisk eller kapitalistisk. Den marxistiska analysen av planekonomin drar fram som avgörande faktorer samma förhållanden som vi fann under marknadsvalen, de direkta producenternas ställning och produktionens drivkrafter.⁸⁶

2. Juridisk äganderätt och produktionsförhållanden

Det ideologiska sätt att beskriva ekonomiska system, som vi behandlade i föregående kapitel, är en av de två vanligaste huvudtyperna av framställningar om ekonomiska system. Dess focus är 'koordinerande mekanismer' (Grossman) eller 'metoder för resursallokering' (Bornstein 1965). Det är ur det perspektivet som distinktionerna mellan tvång och frihet och mellan olika slag av suveränitet ses. Den andra huvudtypen kan utgå från äganderätten, från frågor kring äganderätten till produktionsmedlen.

^{81a} Socialist Construction and Class Struggle in the Field of Economics - Critique of Sun Yeh-fang's Revisionist Economic Theory. Writing Group of the Kirin Provincial Revolutionary Committee. *Peking Review* no 16 1970.

⁸² Lindner (1971) har studerat och understrukt dessa skillnader. Se också följande not.

⁸³ *Die politische Ökonomie des Sozialismus und ihre Anwendung in der DDR* (Frankfurt a. M. 1970, 1 uppl. Berlin 1969) s. 129. Författarna är ett kollektiv utsett av SED:s politbyrå.

⁸⁴ a.a.s. 886, jfr också s. 885.

⁸⁵ a.a. s. 263. Den stora sovjetiska satsningen på rymden är ett uttryck för uppfattningen om utvecklingen av tekniken för dess egen skull.

⁸⁶ Under senare år har det pågått en intensiv marxistisk debatt om relationerna mellan plan och marknad. Se not 31.

2.1 Marx

Någon kanske uppfattar detta andra betraktelsesätt som Marx'. Det vore i så fall väsentligen felaktigt. Marx var föga intresserad av den juridiska äganderätten i och för sig: 'Att definiera borgerlig egendom betyder ingenting mindre än att beskriva alla de sociala betingelserna för borgerlig produktion. Försöket att definiera egendom som en självständig relation, en speciell kategori, en abstrakt och evig idé, kan bara vara en metafysisk eller juridisk illusion.'⁸⁷ Det är de ekonomisk-sociologiska betingelserna för produktionen som — vid sidan av de tekniskt-organisatoriska, d.v.s. produktivkrafternas nivå — står i centrum för Marx' analys. Dessa betingelser kallar Marx för *produktionsförhållanden*. En kombination av produktivkrafter och produktionsförhållanden bildar ett *produktionssätt*, som är det begrepp Marx använder i stället för uttrycket ekonomiskt system. Egendomsförhållandena är 'bara ett juridiskt uttryck' för produktionsförhållandena.⁸⁸ Ägande- och produktionsförhållande är alltså inte samma sak, även om det ibland kan vara behändigt att använda den juridiska termen för att kortfattat beteckna de mera komplicerade produktionsförhållandena.

Hur skiljer sig då ägande- och produktionsförhållanden? En första distinktion är den mellan 'rätt till' och 'makt till'.⁸⁹ Marx talar om att arbetsprocessen under kapitalistiska produktionsförhållanden innebär (a) att arbetarna arbetar under kapitalisternas kontroll, och (b) att produkten av deras arbete tillhör kapitalisten.⁹⁰ Denna åtskillnad är dock inte tillräcklig. Produktionsförhållandena är nämligen inte enbart, eller i första hand makt- och disponeringsförhållanden. De uttrycker först och främst produktionens form och inriktning.

Marx' analys skulle kanske kunna klargöras på följande sätt. Han utgår ifrån en distinktion mellan å ena sidan det arbete ('nödvändigt arbete'), den produktion, som används av de direkta producenterna för deras livsuppehälle, och å andra sidan det merarbete och den merprodukt som genom arbetets växande produktivitet skapas utöver denna omedelbara konsumtion, det överskott som används för investeringar, försörjning av präster, militärer, byråkrater, godsägare, kapitalister och andra som inte är direkta producenter. Utifrån denna distinktion kommer Marx så fram till denna centrala tes: 'Den specifika ekonomiska form, i vilken obetalt merarbete pumpas ut ur de direkta producenterna, bestämmer det makt- och underordningsförhållande, som självt omedelbart växer fram ur produktionen och å sin sida återverkar på denna. Härpå grundar sig hela gestaltandet av den ur produktionsförhållandena framvuxna ekonomiska helheten, och därmed samtidigt dess specifika politiska gestalt. ... Det är alltid i det omedelbara förhållandet mellan ägarna och produktionsbetingelserna och de direkta producenterna ..., som vi finner den innersta hemligheten till, den förborgade grundvalen för, hela samhällskonstruktionen...'⁹¹

Marx gör också en annan, mot den nämnda svarande, distinktion, nämligen mellan arbetsprocessen och den historiskt bestämda produktionsprocess, som arbetsprocessen, d.v.s. den rent tekniska framställningen av nyttigheter, ingår i.⁹² Det är 'som enhet av arbetsprocess och värdeökande process /som/ den /produktionsprocessen/ är en kapitalistisk produktionsprocess.'⁹³

Produktionsförhållanden är alltså primärt varken juridisk äganderätt eller faktiska kontroll- och maktförhållanden utan en 'ekonomisk form', en relation mellan de direkta producenterna och dem

⁸⁷ K. Marx, *Das Elend der Philosophie* (Berlin 1947) s. 169.

⁸⁸ K. Marx, *Förordet i Till kritiken av den politiska ekonomin* (Sthlm 1943) s. 7.

⁸⁹ Denna tes har särskilt utvecklats av en kanadensisk författare, Gerald Cohen, (otryckt manuskript).

⁹⁰ *Kapitalet* I s. 160.

⁹¹ *Das Kapital* 111:2 s. 324.

⁹² *Kapitalet* I s. 153 ff.

⁹³ *Kapitalet* I s. 170.

som lägger beslag på deras merarbete, en relation som bestämmer produktionsprocessens inriktning. Det är alltså inte vem som äger produktionsmedlen som är den viktiga frågan, utan hur de ägs och faktiskt disponeras.

Det kännetecknande för det kapitalistiska samhället är därför inte privat äganderätt till produktionsmedlen — vilket förekommer i många andra produktionssätt, t.ex. slaveri, feodalism och enkel varuproduktion — utan att 'kapitalet är denna allt behärskande makt i det borgerliga samhället'.⁹⁴ *Kapitalet* är den 'reella basen' för det kapitalistiska samhället, liksom jordegendomen var det i det feodala.⁹⁵

Med kapital menar Marx inte, som en del liberala ekonomer, produktionsmedel. Kapital är ett bytesvärde (i motsats till bruksvärde) som sätts in i den ekonomiska processen för att förökas, förräntas.⁹⁶

Ett hus är ett hus, men blir kapital om en person köper det för att antingen sälja eller hyra ut det med vinst. En maskin är ett produktionsmedel men blir kapital, om någon skaffar sig den för att låta arbetare använda maskinen för att producera varor som ger vinst åt ägaren. Kapital är därför, understryker Marx, ingen sak utan ett förhållande, ett produktionsförhållande.⁹⁷

Produktionsförhållandena, t.ex. de kapitalistiska, bestämmer:

(1) förhållandet mellan de direkta producenterna och dem som äger produktionsmedlen, som ett förhållande mellan lönearbetare och kapitalister, innefattande (a) att arbetarna inte (som bönderna under feodaltiden) äger några produktionsmedel, (b) att arbetarna är formellt fria, d.v.s. att de inte är bundna (som slavar, livegna eller som medlemmar i bygemenskap) till någon som har försörjningsplikter mot och omedelbar makt över dem, (c) att dispositionen av produktionsmedlen är monopoliserad av en klass av befolkningen, (d) att denna klass är innehavare av bytesvärden, ursprungligen pengar, (e) att till skillnad från skattsamlare så använder denna klass sina bytesvärden för att föröka dem i ekonomiska företag, (f) att arbetaren får lön för en del av sitt arbete, medan en annan ger kapitalisten profit;⁹⁸

(2) produktionens inriktning och karaktär, denna är (a) produktion av varor för försäljning på en marknad till andra, (b) produktion av mervärde, produktion för att förränta och ackumulera kapital;⁹⁹

(3) arbetsprocessens ram, (a) arbetet sker under kapitalistens kontroll och kommando, (b) produkten av arbetet tillfaller kapitalisten, (c) nödvändigt arbete och merarbete är inte skilda åt i tid och rum.¹⁰⁰

I förutsättningarna för det kapitalistiska produktionssättet ingick, enligt Marx bl.a.:

(1) koncentration av penningkapital, skapat genom handel, ocker och kolonial utplundring,

(2) skapandet av en egendomslös arbetarklass, genom frigörande av bönder från deras jordrättigheter i det feodala samhället, expropriation av allmänningar, avyttringar av statsdomäner till enskilda ägare, rov av kyrkogods, upplösning av de feodala fölkena o.s.v.¹⁰¹

⁹⁴ *Grundrisse* s. 27.

⁹⁵ a.a. s. 163 f.

⁹⁶ *Kapitalet* I s. 168.

⁹⁷ *Kapitalet* I kap. 4. s. 508, 629, 673 f. *Grundrisse* s. 211.

⁹⁸ *Kapitalet* I s. 144-52, 172-87, 508, 629.

⁹⁹ *Das Kapital* III:2 s. 416 f.

¹⁰⁰ *Kapitalet* I s. 160-203.

¹⁰¹ *Kapitalet* I kap. 24.

I dessa processer kom den juridiska äganderätten i allmänhet först efter det att den faktiska ekonomiska äganderätten förändrats. Den juridiska äganderätten behöver inte heller formellt ändras, trots att produktionsförhållandena gör det. Marx beskriver t.ex. hur godsägarens arrendator etablerar sig som kapitalistisk företagare och driver jordbruket med lönearbetare för marknadsförsäljning. De politiska och sociala relationer, som i det feodala produktionssättet band godsägarens underlydande till denne, försvinner. Godsägaren behåller sin juridiska äganderätt men får under de kapitalistiska produktionsförhållandena bara en arrendesumma av arrendatorn.¹⁰²

När uttrycket ägandeförhållanden och egendom används i marxistiskt språkbruk vid analys av ekonomiska system, syftar det alltså i regel på ett helt komplex av ekonomisk-sociologiska relationer och inte på den rent juridiska äganderätten, som betraktas som rätt perifer. I de kapitalistiska produktionsförhållandena ingår, att en klass har monopoliserat äganderätten till produktionsmedlen, och att en annan klass därför är tvingad att arbeta åt den förra. Men det centrala i de kapitalistiska produktionsförhållandena är att produktionens syfte och drivkraft är att ackumulera kapital, att öka kapitalägarnas profit, inte att tillfredsställa arbetsgruppens eller hela samhällets behov.

Kapitalförhållandet gör såväl arbetarklassen som produktionsmedlen enbart till medel att förränta kapitalet.¹⁰³ Detta förhållande är inte bestämt av enskilda kapitalisters onda eller goda vilja. Deras funktion är också bestämd av de objektiva produktionsförhållandena, i vilka kapitalisterna fungerar som kugghjul i en samhällelig mekanism.¹⁰⁴ När förutsättningarna för ett kapitalistiskt produktionssätt väl är utvecklade, ur olika sektorer av det tidigare samhället och med olika syften, blir de till en mekanism, som den enskilde företagaren inte kan dra sig ur. Oavsett sin mot arbetarna onda eller goda vilja är han som företagare underkastad den kapitalistiska konkurrensen och dess lagar.

Produktionsförhållandenas objektiva, d.v.s. inte av de enskilda individernas medvetande och vilja bestämda karaktär, beror bl.a. på, att de svarar mot vissa tekniskt-organisatoriska arbetsförhållanden eller produktionsbetingelser.¹⁰⁵ De kapitalistiska produktionsförhållandena motsvaras av bl.a. sådana betingelser, maskiner, som gör en samverkan mellan stora grupper av arbetare fördelaktig och sådana kommunikationsförhållanden som möjliggör produktion i större skala för en omfattande marknad. Samtidigt inrymmer dessa betingelser att produktionsbetingelserna inte är så utvecklade, att produktionen kan organiseras gemensamt av hela samhället. I den situationen blir 'överbefälet i industrin ett attribut till kapitalet liksom under feodaltiden överbefälet i krig och domsrätten var ett attribut till jordegendomen'.¹⁰⁶

Motsvarande betingelser gäller naturligtvis också för socialistiska produktionsförhållanden. Möjligheterna för dessa inträder, när de samhälleliga produktionsbetingelserna, produktivkrafternas sociala karaktär, kommer i konflikt med de produktionsförhållanden som inriktar produktionen på ackumulation av privat kapital. 'Hand i hand med denna centralisation av kapitalet, eller de många kapitalisternas expropriation genom de få, utvecklas arbetsprocessens samarbetsform i ständigt växande skala. Vetenskapen får en mer och mer omfattande teknisk användning, jorden utnyttjas bättre och mera planmässigt, arbetsmedlen utformas för kollektiv användning, produktionsmedlen utnyttjas mera intensivt genom användning av nya metoder i en

¹⁰² *Das Kapital* 111:2 s. 154-57.

¹⁰³ *Kapitalet* I s. 351, 444, 504.

¹⁰⁴ a.a. s. 520 f.

¹⁰⁵ *Das Kapital* 111:2 s. 324.

¹⁰⁶ *Kapitalet* I s. 290.

sammansatt arbetsprocess, olika folkslag kommer i ständigt intimare kontakter med varandra på världs- marknaden, och hela det kapitalistiska systemet internationaliseras i allt högre grad. ... Produktionsmedlen centraliseras och arbetets samhälleliga karaktär utvecklas, tills produktionsprocessen inte längre ryms innanför det kapitalistiska skalet.¹⁰⁷

Det finns också mekanismer inom det kapitalistiska systemet som ökar dess elasticitet inför den växande motsättningen mellan de privata produktionsförhållandena och produktivkrafternas samhälleliga karaktär, samtidigt som de ökar systemets instabilitet. Genom sådana mekanismer kan det privata kapitalet i viss grad bli samhälleligt kapital. Marx pekade härvidlag på kreditväsendet och alldeles särskilt på aktiebolagen, varvid han som så många gånger kom att föregripa långt senare 'upptäckter' och kritiker. Med en lite hegeliansk vändning karakteriserade Marx aktiebolagen som 'kapitalets upphävande som privategendom innanför själva det kapitalistiska produktionssättets gränser'. Han visade också på tendensen till:

'Förvandling av den verkligt fungerande kapitalisten till bara en dirigent, förvaltare av främmande kapital och kapitalägaren till bara ägare, bara penningkapitalist.'^{107a}

2.1.1 Förstatliganden och övergångsekonomier

De socialistiska produktionsförhållandena bygger alltså på, att det finns tekniska och kommunkatoriska möjligheter för att produktionen ska kunna samhälleligt planeras — av de 'associerade producenterna' och inte bara av en liten särgrupp — för samhälleliga behov.¹⁰⁸ Mot denna bakgrund måste vi skilja mellan å ena sidan socialistiska produktionsförhållanden och å andra sidan, dels enskilda förstatliganden, dels socialistiska juridiska ägandeförhållanden.

I fråga om förstatligande inom ett övervägande kapitalistiskt samhälle kan man hänvisa till Marx' ord:

'Varje samhällsform har en bestämd produktion, som bestämmer alla de övrigas plats och inflytande och vars förhållanden därför bestämmer alla de övrigas plats och inflytande. Det är en allmän belysning, i vilken alla övriga färger dränkts och som modifierar dem i deras särart.'¹⁰⁹

Svenska statliga företag som LKAB och NJA bestäms till sin huvudsakliga inriktning, uppbyggnad och funktionssätt av de kapitalistiska produktionsförhållandena i landet som helhet. Detta framgår också av officiella uttalanden av socialdemokratiska talesmän som Wickman, Rune Johansson, Lundberg och Hagnell och av böcker som Lidmans Gruva, NJA-boken och Dahlström m.fl., LKAB och demokratin.

I de länder som hittills haft en socialistisk revolution, och där den kapitalistiska äganderätten avskaffats, saknas fortfarande betingelserna för fullständiga socialistiska produktionsförhållanden. Den statliga äganderätten till produktionsmedlen motsvaras inte helt av de centrala instansernas reella möjligheter att planera och kontrollera produktionen.¹¹⁰

Lenin underströk, i en skarp polemik våren 1918 med 'vänsterkommunisterna' i bolsjevikpartiet, betydelsen av skillnaden mellan förstatligande och socialisering. 'Beträffande nationalisering och konfiskering kan man vara beslutsam eller obeslutsam. Men det är just det som är knuten att t.o.m. den allra största bestämdhet i världen inte räcker för övergången från nationalisering och

¹⁰⁷ a.a. s. 670 f.

^{107a} *Das Kapital* III:1 s. 423. Kapitalismens elasticitet har visat sig vara mycket större än vad som var möjligt att se på 1870-talet.

¹⁰⁸ *Kapitalet* I s. 68.

¹⁰⁹ K. Marx, *Inledning* a.a. Marx (1943) s. 265, *Grundrisse* s. 27

¹¹⁰ Se Bettelheim (1968).

konfiskering *till* församhålleligande. ... Men församhålleligande /socialisering/ skiljer sig från den enkla konfiskeringen just däri, att man kan konfiskera bara man har 'beslutsamhet' utan att vara i stånd att registrera riktigt och fördela riktigt, medan man inte kan församhålleliga, om man inte besitter denna egenskap.¹¹¹

En annan faktor i produktivkrafternas utveckling, vars vikt för socialistiska produktionsförhållanden Lenin ständigt och än kraftigare betonade, var arbetarklassens organisation och kulturella nivå.¹¹² Genom svagheter häri kunde arbetarklassen inte styra ekonomin direkt efter oktoberrevolutionen och inbördeskriget. Effekter av den nya motsättningen, efter revolutionen, mellan produktivkrafterna och ägandeförhållandena var nödvändigheten av marknadsutbyte i stor skala — lanserat 1921 med NEP, den nya ekonomiska politiken — och byråkratisering, vars bekämpande var ett huvudämne i Lenins sista tal och artiklar.¹¹³

För Lenin var den nya Sovjetunionen ett övergångssamhälle. 'Ingen enda kommunist har väl heller bestridit att namnet Socialistisk Sovjetrepublik innebär sovjetmaktens beslutsamhet att förverkliga övergången till socialismen, men alls inte ett erkännande av att de nya ekonomiska förhållandena är socialistiska.'¹¹⁴ Utgår man ifrån Marx' bestämning av socialismen, måste Lenins benämning utsträckas även till de länder som idag i dagligt tal benämns socialistiska, de är *övergångssamhällen* (från kapitalism till socialism) med *övergångsekonomier*.¹¹⁵ I avsnittet ovan om planering antydde att denna övergångsutveckling kan gå tillbaka i motsatt riktning också. De historiska rötterna till och mekanismerna för denna vändning i flera övergångssamhällen är i hög grad oklara, och bedömningen hur långt den gått häftigt omstridd.¹¹⁶

Marx behandlar också en övergångsekonomi, nämligen manufakturen som en övergång mellan hantverksmässig varuproduktion och industriell kapitalism. I manufakturerna (för framställning av t.ex. tyger, klockor, nålar, verktyg, papper) arbetade ett större antal hantverkare för en kapitalist och deras arbete var fördelat och kombinerat. Men de hade fortfarande kvar en del av sin hantverksmässiga självständighet i och med att arbetsprocessen fortfarande var tekniskt individuell och utfördes av den enskilde arbetaren med sina verktyg. I en fabrik står arbetaren inför färdiga maskinella produktionsbetingelser, som han bara har att anpassa sig till. 'Arbetsprocessens samverkande karaktär blir nu en teknisk nödvändighet som dikteras av arbetsmedlens natur.'¹¹⁷ Härmed faller, menar Marx, den begränsning, som den hantverksmässiga produktionsprincipen även i manufakturerna, ställde för kapitalets herravälde över arbetarna.¹¹⁸

2.2 Äganderätten som ideologisk utgångspunkt

Från äganderätten i rent juridisk bemärkelse har två vanligen förekommande ideologier om ekonomiska system utgått, den ena skulle man kunna kalla *direktörsideologin*, den andra

¹¹¹ V. I. Lenin, *Om 'radikalismens' barnsjukdom och småborgerligheten*, Samlade skrifter i urval bd 13 (Sthlm 1942) s. 125 f.

¹¹² Se t ex *Naturaskatten, Centralkommitténs politiska rapport till RKP (b):s 11 kongress 1922*, V. I. Lenin, Valda verk bd 4 (Moskva 1956).

¹¹³ Jfr M. Lewin, [Lenins sista strid](#). (Sthlm 1968).

¹¹⁴ V. I. Lenin, *Om 'radikalismens' barnsjukdom ...* a.a. s. 128.

¹¹⁵ I modern västerländsk marxistisk diskussion har begreppet övergångsekonomi främst utvecklats av Charles Bettelheim. Begreppet diskuteras också i övergångsländerna idag. Ett intressant exempel är Kim Il Sung, *Om frågan om övergångsperioden från kapitalism till socialism och proletariats diktatur*, i densammes Låt oss grundligare manifesteras självförsörjningens, oberoendets och självförsvarets revolutionära anda inom statens alla verksamhetsområden (Sthlm 1971) s. 185-98.

¹¹⁶ *Monthly Review*-debatten 1964-70, se not 31; Lindner (1971).

¹¹⁷ *Kapitalet* I s. 335.

¹¹⁸ *Kapitalet* I s. 321.

byråkratideologin. Den klassiske företrädaren för den förra är den liberale amerikanske bolagsjuristen Adolf Berle. Direktörsideologin existerar i flera olika varianter, men dess kärna, såsom *Berle och Means* (1932) formulerade den, är att en avgörande förändring i den kapitalistiska ekonomin har inträtt i och med att äganderätten till produktionsmedlen har skilts från kontrollen över dem, och att kontrollen övergått till ett självständigt skikt av företagsledare, direktörer.

Berles och Means' utgångspunkt är den naturrättsliga spekulationen om äganderätt, frihet och egennytta, som spelat en så central roll i den klassiska liberala ekonomiska och politiska ideologin. 'Privat företagsamhet ... har antagit en ägare till produktionsmedlen med fullständig äganderätt över dessa. ... Det har antagits, att om individen skyddas i rätten både att använda sin egendom som han finner lämpligt och att erhålla hela frukten av dess användning, så kan man förlita sig på hans lust efter personlig vinning, efter profit, som en effektiv drivkraft för att han effektivt använder varje industriell egendom han må äga. I det kvasi-offentliga bolaget håller detta antagande inte längre.'¹¹⁹ Detta därför, att de som får vinsten, aktieägarna, inte längre har någon kontroll över användningen av de produktionsmedel de äger, medan de som har denna kontroll inte får någon större del av vinsten. — I modern sociologi är den västtyske liberale professorn Ralf Dahrendorf — nu medlem av EEC-kommissionen — en av dem som utvecklat den direktörsideologiska tesen, i ett resonemang, som börjar med påståendet att Marx' begrepp produktionsförhållanden är detsamma som juridiska ägandeförhållanden.¹²⁰

Direktörsideologin används även på de system som vi här har kallat övergångsekonomier. Då hävdar den, att dessa ekonomier på samma sätt som de moderna kapitalistiska kännetecknas av direktörernas (i vid bemärkelse) kontroll över näringslivet. Den klassiske företrädaren för denna tes är en amerikansk politisk skribent, James Burnham, vars bok *The Managerial Revolution* först kom ut 1941. Den skrevs mot bakgrund av en konflikt inom Fjärde Internationalen, som Burnham var medlem av under 30-talet, mellan Trotskij och en del (huvudsakligen amerikanska) intellektuella. Konflikten gällde, om det var riktigt, att en ny härskande klass uppstått i Sovjetunionen som de facto ägde produktionsmedlen och åtnjöt ägandets privilegier. Detta bestred Trotskij¹²¹ och flertalet av hans anhängare, medan Burnham och andra hävdade att så var fallet. Efter brytningen med trotskismen hamnade Burnham snabbt på den yttersta högerkanten i amerikansk politik.

Burnhams variant av direktörsideologin skiljer sig i flera avseenden från Berles. I fokus för Burnhams framställning står inte det moderna aktiebolaget med dess från ägarna självständiga ledning utan tendensen till ökad statlig kontroll över och ägande i näringslivet.¹²² Därigenom får, menar Burnham, ett skikt av tekniska produktionsledare och statliga administratörer 'the managers' (ett begrepp som alltså är både vidare och snävare än den vanliga svenska översättningen direktör, eftersom den å ena sidan också innefattar statliga administratörer men å andra sidan inte innefattar den del av företagsledningen som sysslar med finansiering o.dyl.) kontroll och effektiv äganderätt över produktionen.¹²³ Burnham definierar äganderätt som kontroll och tar

¹¹⁹ A. Berle-G. Means, *The Modern Corporation and Private Property* (NY 1932) s. 8.

¹²⁰ R. Dahrendorf, *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stavford 1959) s. 21 ff.

¹²¹ För Trotskij's argumentation, se hans artikelsamling *In Defence of Marxism* (NY 1965). Å andra sidan är trotskisternas byråkratibegrepp och dess användning på övergångsekonomierna till sin uppbyggnad snarlik Berle-Means' och andra direktörsideologers i den traditionen tes om separation av ägande och kontroll. (Gunnar Olofsson har fäst min uppmärksamhet på detta.)

I den utsträckning detta är riktigt blir de analytiska riktlinjer som utvecklas i denna uppsats relevanta för en kritisk granskning av den trotskistiska synen på utvecklingen i Sovjetunionen efter Lenins död. Se t ex L. Trotskij, [Den förrådade revolutionen](#) (Möln dal 1969), E Germain, [Om byråkratin](#) (Möln dal 1969).

¹²² J. Burnham, *The Managerial Revolution* (London 1962) s. 113.

¹²³ a.a. s. 80 f.

alltså inte upp Berles och Means' åtskillnad mellan äganderätt och kontroll.¹²⁴ Men Burnhams äganderättsbegrepp är i övrigt lika absolut och snävt som de andras, d.v.s. frikopplat från det ekonomiska, sociologiska och politiska sammanhang, från de produktionsförhållanden äganderätten fungerar i. Därför kan Burnham bunta ihop Sovjetunionen, Nazityskland och den social-liberala 'nya given' i USA som nationella variationer av en gemensam utveckling, till ett 'managerial society'.¹²⁵

Burnham är i själva verket en ytterlighetsliberal och i bokstavlig mening reaktionär kritiker av monopoliseringstendenser och statliga ingripanden i den kapitalistiska ekonomin. Uttrycket 'direktörernas revolution' (managerial revolution) har bitit sig fast, men i övrigt har Burnhams speciella teorier om 'direktörernas' karaktär och roll varit av starkt begränsad betydelse för den moderna debatten. De ledande och egentliga direktörsideologerna har försvarat och idealiserat direktörerna, inte som Burnham angripit dem.

En annan ideologi, som utgår från äganderätten i sin framställning av ekonomiska system är den som vi skulle kunna kalla byråkratideologin. Den har i allmänhet opererat inom den socialdemokratiska ideologin. I svensk socialdemokrati finns den först utvecklad av Nils Karleby (1926). Mera elaborerad är byråkratideologin i en 1967 publicerad bok av den socialdemokratiska juristen och ekonomen Gunnar Adler-Karlsson, *Funktionssocialism*. Adler-Karlsson utgår från följande definition: 'Socialism är ett system i vilket äganderätten till produktionsmedlen ligger hos staten.'¹²⁶ Dessutom anknyter Adler-Karlsson ännu mer explicit till samma naturrättsliga spekulation om äganderätten som Berle.¹²⁷ Men i stället för att kontrastera denna mot det moderna storbolaget och dess ledare tar Adler-Karlsson upp ett rättsfilosofiskt resonemang av östen Undén¹²⁸ och applicerar det på äganderätten. Då blir kontrasten denna: 'Äganderätten ses vanligen som ett odelbart begrepp, något som starkt bidragit till socialiseringsdebattens oklarhet. I stället kan äganderätten ses som ett sammanfattningsbegrepp för ett antal med den sammanhängande funktioner.'¹²⁹

På så sätt kan man, menar Adler-Karlsson, dela upp äganderätten i ett antal beslutsrättigheter — angående produktion, fördelning och 'harmonisering' av olika processer och målsättningar — och dessa rättigheter eller funktioner kan vara uppdelade på flera olika beslutsfattare.¹³⁰

Direktörs- och byråkratideologerna har vissa bestämda drag gemensamt. De utgår båda från äganderätten som något skilt från dess ekonomiska, sociala och politiska sammanhang. De finner

¹²⁴ a.a. s. 91.

¹²⁵ a.a. s. 170-245.

¹²⁶ G. Adler-Karlsson, *Funktionssocialismen* (Sthlm 1967) s. 40.

¹²⁷ a.a. s. 41f.

¹²⁸ Ö. Undén, *Några synpunkter på begreppsbildningen inom juridiken*, i Festskrift tillägnad Axel Hägerström (Uppsala 1928).

¹²⁹ Adler-Karlsson (1967) s. 42. Emfas borttagen.

¹³⁰ a.a. s. 43-47, 59-72. Som framgått ovan inrymmer det marxistiska begreppet produktionsförhållande flera funktioner. Bettelheim (1970) s. 58 och 122 föreslår bl a en distinktion mellan 'innehav' (détention), 'besittning' (possession) och 'äga' propriété. Innehav hänför sig till de direkta producenternas förhållande till de produktionsmedel som direkt ingår i arbetsprocessen. Besittning betecknar förmågan att 'sätta produktionsmedlen i verksamhet', vare sig nu denna förmåga finns hos de direkta producenterna (arbetarna) eller hos en annan klass som 'leder och fördelar arbetet' - som det heter i Arbetsgivareföreningens § 32. Äga är här lika lite som de övriga begreppen en juridisk kategori utan betyder makt att använda produktionsmedlen till bestämda ändamål och att förfoga över de produkter som produceras med produktionsmedlen. Bettelheims distinktion är särskilt ägnad att klargöra de direkta producenternas ställning. Men utan en bestämning av begreppet produktionsförhållande som beaktar andra avgörande variabler än olika slag av förmåga att påverka produktionsmedlen - framför allt vad som ovan kallats produktionens inriktning - kan man inte begripa Marx analys av kapitalismen (t ex hur kapitalet kan vara ett produktionsförhållande) eller de fundamentala sammanhangen för de olika besluten om produktionsmedlens användning i den moderna monopolkapitalismen. Detta kommer att framgå i kritiken nedan av Berle-Means, Adler-Karlsson m fl.

sedan vissa förändringar i denna absoluta äganderätt, som gör att vad de kallar den klassiska (natur-rättsliga) uppfattningen om äganderätten från den tidiga liberalismen på 1600-, 1700- och 1800-talen inte är längre adekvat. I denna förändring utpekar författarna en bestämd maktbärare som styr och kan styra det ekonomiska systemet efter eget behag. *Det suveräna styrande subjektet ersätter den liberala ekonomins väljande subjekt*. Ekonomin och samhället betraktas utifrån den enskilda maktbärarens position, på samma sätt som företagariologerna såg på samma förhållanden ur den enskilda företagarens perspektiv och föreställning om sig själv och sin betydelse. I Adler-Karlssons fall är utgångspunkten den socialdemokratiska reformpolitikens statsrådsrum eller riksdagsbank. Men eftersom innebörden är, att samhället och ekonomin styrs och förändras genom administrativa ingrepp, förefaller det lämpligast att beteckna den som en byråkratideologi.¹³¹ I de två följande kapitlen skall vi gå in på en något mera ingående analys och kritik av dessa båda ideologier.

I östeuropeiska diskussioner och deklamationer görs som regel den juridiska statliga äganderätten till den centrala ekonomiska institutionen, både som aktuell realitet och socialistiskt program. I kodifieringen av 'socialismens ekonomiska system' i DDR heter det: 'De socialistiska produktionsförhållandenas grundläggande element, som samtidigt bestämmer totaliteten av de förra och därmed produktionsättets karaktär, är den socialistiska äganderätten till produktionsmedlen.'¹³² Någon distinktion mellan juridisk statlig äganderätt och socialistisk egendom i ekonomisk bemärkelse, som produktionsförhållanden, görs inte alls i det omfångsrika verket. Tvärtom framställs de som praktiskt taget identiska.

Till sin uppbyggnad är denna syn besläktad med de ideologier som närmare behandlas i denna uppsats. Med Adler-Karlssons uppfattning ter den sig speciellt befryndad. Det skulle dock inte vara riktigt att rätt och slätt bunta ihop de östtyska författarna med denne. De förras systemteoretiska betonande av ekonomins systemkaraktär — till den grad att de motsättningsfulla elementen i övergångsekonomin slätas över¹³³ — och deras hävdande av statens klasskaraktär är uppfattningar motsatta Adler-Karlssons. En analytisk granskning av dem måste därför gå andra vägar. Den östeuropeiska synen på ekonomiska system kräver därför en särskild behandling — utanför ramen av denna uppsats. Men liksom tidigare ska vi i det följande peka på den här genomförda kritikens och analysens relevans för övergångsekonomierna.

3. Direktörsideologin

3.1 Direktörernas ekonomiska sammanhang

3.1.1 Äganderätt och kontroll

En av huvudteserna i direktörsideologin är att kontrollen av de stora bolagen har övergått från de juridiska ägarna till en formellt avlönad företagsledning. Det kan då först noteras, att ett sådant förhållande skulle innebära, att makten i näringslivet koncentrerats till en liten självutnämnd maktelit, som är ansvarig enbart inför sig själv — vilket ju för övrigt också är fallet i en av en liten klass kapitalägare kontrollerad ekonomi. Berle och Means var medvetna om denna maktproblematik, som helt har försvunnit i de mera vulgära och spridda varianterna av direktörsideologin.

I övrigt är tesen både teoretiskt och empiriskt gravt missvisande. Teoretiskt är tesen om

¹³¹ Adler-Karlsson (1967) s. 19 ff.

¹³² *Politische Ökonomie des Sozialismus...* a.a. s. 217.

¹³³ De östtyska författarna utvecklar ett citat av Walter Ulbricht: '... socialismen är inte en kortfristig övergångsperiod i samhällets utveckling utan en relativt självständig socialekonomisk formation i den historiska epoken av övergång från kapitalism till kommunism i världsmåttstock.' a.a. s. 188.

separation av ägande och kontroll missvisande framför allt för att den döljer de fundamentala sammanhangen. Den ställer alternativen i personliga termer — är företagsledning och ägande förenade hos samma personer eller inte? — och menar att därav följer avgörande skillnader i ekonomiska system. Men ett rollsystems uppbyggnad ändras inte i och för sig om två roller spelas av en eller två personer.

En lång rad ingående undersökningar i olika länder har också funnit separationstesens empiriskt oriktig, mätt efter dess egna utgångspunkter. Man kan i bedömningen av de personella sambanden mellan ägande och företagsledning — tills vidare bortsett från kärnfrågan om dessa sambands betydelse — urskilja åtminstone tre aspekter. Den ena är i vilken utsträckning den enskilde kapitalägaren kan utöva kontroll över sitt företag. I ett normalt aktiebolag är den uppenbarligen liten för flertalet ägare — men kontrollen kan vara desto större för en liten grupp ägare. Det är i regel en mycket begränsad grupp som direkt utövar kontroll (utan att behöva äga mer än en minoritär aktiepost). Den andra är i vilken utsträckning företagsledarna själva är aktieägare. För amerikanska förhållanden har historikern Gabriel Kolko funnit bl.a.: att direktions- och styrelsemedlemmar utgör närmare hälften av alla aktieägare med aktieinnehav över 100 000 dollar (vilka svarar för ca 2/3 av alla individuella aktier), att vid en jämförelse mellan de ledande företagens styrelser 1937 och 1957 dyker samma familjenamn upp gång på gång, fastän de 1957 sitter med en betydligt mindre procentuell aktieandel, att de allra flesta storföretag ger sina direktörer speciella förmånserbjudanden om aktieköp.¹³⁴ En tredje aspekt är i vilken utsträckning ett självständigt företag de facto ingår i en större, informell maktsfär och kontrolleras av dess kärna, t.ex. en bank eller en stor familjeförmögenhet — därvid blir ju de företagsinterna relationerna mellan aktieägare och företagsledning av sekundär betydelse. Berle och Means studerade bara icke-finansiella bolag och såg i regel på dem var och en för sig. Med bättre undersökningsmetoder, som tar hänsyn till bolagens tillkomsthistoria, bankförbindelser, förbindelser med varandra genom gemensamma styrelseledamöter m.m., har olika forskare t ex funnit, att tillsammans 26 av de 88 (av de största icke-finansiella bolagen i USA) bolag, som Berle och Means angav vara under 'management control', egentligen hörde till olika 'intressegrupper' av företag och alltså inte självständigt kontrollerades av sin företagsledning.¹³⁵

I sin bok *Monopolkapitalet* har de amerikanska ekonomerna Baran och Sweezy hävdade, att intressegruppernas betydelse har minskat i USA. Under de allra senaste åren har de dock dykt upp i ny form, i de mycket snabbt expanderande s.k. konglomeraten, företag direkt inriktade på finansiell spekulation omfattande enheter i de mest skilda branscher utan något som helst produktionstekniskt förhållande till varandra. De sammanslagningar och uppköp, varigenom konglomeraten etableras, utgår inte från en bank utan i regel från ett etablerat industribolag. — Av allt att döma har Baran-Sweezy underskattat ägarfamiljernas betydelse i de amerikanska storbolagen.^{135a}

För svenska förhållanden har en statlig utredning (SOU 1968:7) funnit, att två tredjedelar av de börsnoterade bolagen med nära två tredjedelar av alla anställda i företag med minst 500 anställda, en knapp femtedel av alla löntagare i privata företag och 36 % av hela industrins produktion, kunde delas upp på 17 ägargrupper. Av dessa kontrollerades 14 av enskilda finansfamiljer: Wallenberg, Wehtje, Axelson Johnson, Klingspor/Stenbeck, Mark/Carlander, Broström, Bonnier,

¹³⁴ G. Kolko, *Ricchezza e potere in America* (Torino 1964, orig. uppl. NY 1962) s. 94-101.

¹³⁵ Det främsta exemplet på denna typ av studier var P. Sweezy, *Interest Groups in the American Economy*, i Sweezy (1953) s. 158-88. Andra studier redovisas i W. Domhoff, *Vem styr USA?* (Staffanstorps 1970) s. 72-74.

^{135a} 150 av de 500 största industriföretagen på Fortunes lista 1967 var ägarkontrollerade av en enda person eller familj som samtidigt var i den dagliga ledningen för företagen. Ford, du Pont och Firestone är de största. R. Sheehan, *Proprietors in the World of Big Business*, Fortune, June 1967.

Kockum, Ericsson, Åhlén, Kempe, Söderberg, Bergengren, Edstrand. En utgjordes av ett system av stiftelser uppbyggt av den numera avlidne 'gummikungen' Duncker. Två var grupperade kring storbanker och deras 'investmentbolag', Handelsbanken resp. Skandinaviska Banken. Familjen Wallenberg ensam kontrollerar företag med totalt 150 000 anställda i Sverige — och ytterligare 100 000 utomlands — vilka svarar för 15 % av industrins förädlingsvärde.¹³⁶ Av de 10 största industri- och byggnadsföretagen 1969 var 7 Wallenbergföretag.^{136a}

Av betydelse för bedömningen av graden av företagsledningarnas självständiga kontroll är bl.a. också omfattningen av ackumulationen av styrelseuppdrag. Eftersom styrelsen i allmänhet mera direkt än företagsledningen representerar ägar. intressen, så betyder personalunioner mellan olika företags styrelser, att ägarintressena knyts samman och tenderar att få en starkare ställning. Där fann den svenska koncentrationsutredningen t.ex., att det var inget svenskt börsnoterat företag, som saknade gemensam styrelseledamot med något annat företag. Vidare noterade utredningen, att de 20 mest förekommande styrelseledamöterna tillsammans satt i styrelsen för 260 moderbolag och fristående företag och dessutom i 233 dotterbolag.¹³⁷

3.1.2 Direktörernas roll i den kapitalistiska ekonomin

En andra huvudtes i direktörsideologin är, att i och med separationen av ägande och kontroll, så har företaget fått en radikalt annorlunda målsättning än tidigare. Mera konkret menar man då i regel, att inriktningen på vinstmaximering har ersatts av något annat, t.ex. tillväxt (Galbraith 1967), tillfredsställande och balanserande av olika samhällsintressen (Berle), strävan efter att bli omttyckt (Dahrendorf).

I denna tes är minst tre olika resonemang sammanvävda. Ett är strikt ideologiskt, d.v.s. uttrycker bara, att författaren i fråga anser, att direktörerna sköter sig bra. Så uttryckte sig t.ex. en ledande amerikansk ekonom (visserligen i något som presenterades som en vetenskaplig uppsats): 'Ur en synpunkt kan detta den moderna företagsledningens beteende kallas ansvars-kännande: det visas inte någon girighet eller roffande; det görs inga försök att skjuta över på arbetarna eller samhället i stort någon del av företagets sociala kostnader. Det moderna bolaget är ett självfullt bolag.'¹³⁸ LO:s företagsnämndsutredning antog, att de moderna storföretagsledarna radikalt förändrats så att 'näringslivets ideologi' om att 'företagsledaren i ett modernt storföretag är tekniker, en administratör, vars uppgifter gäller hela företaget som sådant och inte är begränsad till att åstadkomma största möjliga vinst för ägarna utan att skapa ett i vidsträckt mening — både ekonomiskt, tek-

¹³⁶ Koncentrationsutredningen, *Ägande och inflytande inom det privata näringslivet* SOU 1968:7 s. 117-40. I Expressen den 1/10 1968 angav journalisten K. G. Michanek ytterligare ett dussin mäktiga storfinansfamiljer i Sverige. Han drog däremot ifrån familjen Kockum, vilket mot bakgrunden av bolagsstämmorna 1970 och 1971, då familjen Kockum förgäves försökte återfå kontrollen över koncernen, verkar korrekt. Det betyder dock inte någon helt självständig företagsledning: styrelsens ordförande är Skandinaviska Bankens chef Thunholm, och dir. Anders Wall i Beijerinvest är en annan mäktig styrelseledamot.

^{136a} SKF (nr 2), ASEA (3), Saab-Scania (4), LM Ericsson (5), Gränges (6), STAB (8), Stora Kopparberg (10). De övriga var Volvo (nr 1), som hör till den nu med Wallenbergs sammanslagna Skandinaviska bankens intressesfär, Wehtjegruppens Skånska Cementgjuteriet (nr 7) och fackföreningsägda BPA (nr 9). DN 17111 1970. Veckans Affärer räknade i sin sammanställning av Sveriges största företag in både handels- och tillverkningsföretag och slog ihop lokala och regionala kooperativa företag till en riksenhet. På så sätt fick listan över 1970 års 10 största företag detta utseende: 1. KF, 2. Volvo, 3. SKF, 4. Sveriges Slakteriförbund, 5. ASEA, 6. Statsföretag, 7. Saab-Scania, 8. LME, 9. Gränges, 10. Svenska Lantmännens Riksförbund. VA nr 27 1971. Tre kooperativa, ett statligt, fem Wallenbergföretag samt ett annat privatföretag, vars chef nyligen efterträdde sin svärfar.

¹³⁷ *Ägande och inflytande ...* a.a. s. 166 o. 170.

¹³⁸ C. Kaysen, *The Social Significance of the Modern Corporation*, American Economic Review May 1957 s. 313 f.

niskt och socialt — välskött företag' i stor utsträckning motsvarade verkligheten.¹³⁹

Denna typ av resonemang skall vi inte ta upp till kritisk granskning. Det är enbart ett ideologiskt uttryck från borgerligt håll för en bestämd social situation.

Kaysen lade fram sin uppsats 1956, då konservatismen var som starkast etablerad i USA, innan 'det andra Amerika' hade börjat göra sig gällande och bli 'upptäckt', d.v.s. miljonerna kroniskt arbetslösa, den enorma förslumningen av storstäderna, miljöförstörelsen i jätteformat etc. LO-utredningen publicerades 1961 och antogs av LO-kongressen samma år, innan de nya strukturproblemen och klasskillnaderna gjort sig gällande och arbetarklassen ånyo radikaliserats. I dag skulle förmodligen även liberaler uttrycka sig något försiktigare. I sin mest naiva form kan direktörsideologin sägas vara en modern ideologi för ett kapitalistiskt samhälle i högkonjunktur och starkt begränsade sociala konflikter. När situationen förändras och frågor som arbetslöshet, lokalisering, rationaliseringar, uppdrivning av arbetstempot, investeringar i rasistländer kommer upp, ökar hänvisningar till krav på lönsamhet och vinst i förhållande till social välskötsel och 'själfullhet'.¹⁴⁰

Mera intressant för en analys av direktörsideologin är två andra resonemang. Det ena av dessa koncentrerar sig på att framhäva den förändring som har skett i företagsledarnas motivation i och med att han inte längre är företagets ägare utan är anställd. Det andra väljer som utgångspunkt ett par problem inom den liberala ekonomin och organisationsläran. Man vill då, på en gång visa, att dessa teorier inrymmer felaktigheter och framhäva direktörsideologin, nämligen som lösning på de olösta problemen. Vi skall här ta upp dem i tur och ordning.

3.1.2.1 Direktörernas motiv

En av teserna om förändring av det ekonomiska systemet på grund av företagsledarnas ändrade motivation går tillbaka på David Riesmans *Den ensamma massan* och *Individualism Reconsidered*, William H. Whytes *The Organization Man* och en del annan amerikansk litteratur under 50-talet av liknande slag. Den dominerande borgerliga ideologin i USA har ju varit starkt individualistiskt, med idealet 'the self-made business-man', mannen som går sin egen väg utan att bry sig om vad andra tycker och som själv skapar sig sin framgång. De nämnda böckerna vill visa, att dessa ideal inte längre gällde i det monopoliserade kapitalistiska samhället, vars viktigaste ekonomiska enheter inte var den självgjorde affärsmannen utan stora bolag. De olika cheferna i dessa var gruppstyrda organisationsmänniskor i stället för inifrånstyrda individualister och mera inriktade på sociala relationer och konsumtion än att gå sin egen väg och ackumulera kapital. Här framgår det tydligt att *direktörsideologin* också är ett *uttryck för kapitalismens monopolistiska stadium*.¹⁴¹

I närmast parodisk form har dessa idéer anammats av en av de främsta och mest ansedda utbjudarna av direktörsideologin inom sociologin, Ralf Dahrendorf: 'Aldrig har antagandet av ett profitmotiv varit längre från människors verkliga motiv än det är för moderna byråkratiska direktörer. Ekonomiskt är direktörerna intresserade av sådana ting som räntabilitet, effektivitet och produktivitet. Men alla dessa är lösligt knutna till imponderabla [obestämbara faktorer] i det som har kallats det sociala 'företagsklimatet' (Betriebsklima). Direktörerna delar med kapitalisten två viktiga sociala referensgrupper: sina kollegor och sina underlydande. Men hans attityd till dessa skiljer sig avsevärt från kapitalistens (liksom, följaktligen, den attityd som förväntas av

¹³⁹ *Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratin* (Sthlm 1961) s. 115.

¹⁴⁰ Se textkonferensrapporten *Företagsmoral och utrikespolitik* (Sthlm 1966).

¹⁴¹ I sin klassiska studie om fascismen i Tyskland skriver Franz Neumann, i anknytning till Berle och Means: 'Den legala form, i vilken monopoliseringsprocessen utförs, är aktiebolaget.' F. Neumann, *Behemoth* (paperback ed. NY 1966) s. 284.

honom från hans kollegor). För honom betyder att vara framgångsrik att vara omtyckt /liked/ och att vara omtyckt betyder på många sätt att vara likadan /alike/.¹⁴²

OM vi bortser från det parodiska i påståendet, att moderna storföretags målsättningar skulle bestämmas av direktörernas strävan att bli omtyckta av och likadana som andra människor, är det två inslag i Dahrendorfs resonemang, som förtjänar att beröras. Det ena är, att han som s.k. konfliktteoretiker här plötsligt antar, att det inte finns någon konflikt mellan att bli omtyckt av och likadan som sina kollegor och att stå i samma förhållande till underlydande. Det andra är det lättvindiga identifierandet av att bli 'omtyckt' och att bli 'likadan'. Därigenom har Dahrendorf accepterat Riesmans och andra amerikanska ideologers av samma slag föreställningar om den roll värderingar spelar i samhället.

I en intressant kritik av Riesman har Talcott Parsons och Winston White understrukt, att individualism också är en samhällelig värdering. Den är inte given människorna av Gud eller naturen utan är inympad i dem i den socialiseringsprocess (social indoktrinering) de genomgår som barn och ungdom. Därför är det bara i bildlig mening man kan säga, att individualisten går sin egen väg och är inifrånstyrd. I själva verket är han styrd av det dominerande värdesystemet i samhället. Genom att följa det, blir han beundrad och respekterad av andra just därför att han inte är likadan som, utan mer framgångsrik än andra.¹⁴³

Parsons' och Whites kritik visar på liknande sätt som vår kritik av företagarideologin ovan, hur felaktigt det är, att inte beakta den vidare sociala struktur som bestämmer de enskilda rollinnehavarnas — i det här fallet företagarnas — beteende. Denna analys använder de också på monopolkapitalismen, där ett litet antal storbolag är de dominerande enheterna. Deras framställning går ut på att värdesystemet i det amerikanska samhället inte har förändrats, såsom Riesman, Whyte och Dahrendorf påstår, men att det har skett en strukturell differentiering, som har gjort de ekonomiska enheterna mer fristående från familjen (detta ligger i tesen om separation av ägande och kontroll som Parsons accepterar). 'Detta betyder', skriver Parsons och White, 'att ... 'profitorienteringen' inte längre gäller på det gamla sättet för 'individen' utan överförs på företaget som en komplex organisation.'¹⁴⁴

I Parsons' sociologiska system är det de för ett samhälle gemensamma värderingarna som är det centrala i ett samhälles uppbyggnad och inte, som hos Marx, kombinationen av produktivkrafter och produktionsförhållanden. Däri ligger en viktig skillnad. Men när Parsons och White hävdar, att det grundläggande värdesystemet inte har ändrats av 'direktörernas revolution', betyder det, att de — i motsats till direktörsideologerna — menar, att någon avgörande förändring i det ekonomiska systemet inte har skett därigenom. Genom att visa att strukturell differentiering, förändring av mönstret av roller och organisationer kan ske oberoende av en förändring i samhällets värderingar, har de slagit håll på påståendet att en differentiering av ägar- och företagsledarrollerna på olika personer måste medföra en helt ny orientering för företagen.¹⁴⁵

Ett av de vanligaste påståendena om effekterna av direktörernas annorlunda motivation än de ägarna har är, att 'högsta möjliga tillväxttakt i försäljningssiffror' ersatt största möjliga vinst som målsättning.¹⁴⁶ Detta är egentligen bara en variant av den närsynta uppfattningen om ägar-

¹⁴² Dahrendorf (1959) s. 46 f.

¹⁴³ T. Parsons-W. White, *The Link Between Character and Society* i S. M. Lipset-L. Löwenthal (eds.), *Culture and Social Character* (Glencoe Ill. 1961).

¹⁴⁴ a.a. s. 107.

¹⁴⁵ a.a. s. 103.

¹⁴⁶ Se t ex J. K. Galbraith, *Den nya industristaten* (Sthlm 1967) s. 140. På ett likartat sätt uttrycker sig LO:s företagsnämnds utredning, vars rapport godkändes av LO-kongressen 1961: 'Det moderna storföretaget har skapat en grupp

kapitalisten. Eftersom direktören inte själv äger företaget, har han, menar man, inget intresse av vinstmaximering, men däremot, på i regel oförklarade grunder, intresse av största möjliga tillväxt för det företag han leder.

Detta påstående blundar för mycket. Till att börja med blundar ideologerna för att varje kapitalistisk företagsamhet förutsätter en distinktion mellan det i företaget för förräntning investerade kapitalet och ägarens hushåll. Det är denna som skiljer kapitalisten från den girige skattsamlaren. Det är denna som gör en kontinuerlig och kontinuerligt utvidgad kapitalistisk produktion i stor skala möjlig. Motsatsen inträffar t.ex., om inhöstade profiler i stället för att till största delen sättas in i produktionen igen används för lyx- och statuskonsumtion, inköp av hus och jordegendomar som statusbemängda konsumtionsföremål. I den ekonomiska historien och i u-länderna i dag har en kapitalistisk produktion på detta sätt stoppats upp. Distinktionen mellan kapitalet och det egna hushållet existerar alltså hos varje renodlad kapitalist, inte bara mellan anställd företagsledning och ägare.¹⁴⁷ Distinktionen har först och främst bara blivit mer synlig i den mån ägare och företagsledare är olika personer.

För det andra, vad är det för 'tillväxt' det är fråga om enligt författarna själva? Det är tillväxt mätt i försäljningssiffror eller marknadsandel. Denna försäljning är avsedd, och måste vid hot om likvidation, ske med vinst. Skillnaden mellan tillväxtmaximering och vinstmaximering motsvarar därför ungefärligen skillnaden mellan vad Marx kallade profitmassa och profitkvot. Det första är vinstens storlek i absoluta tal, det andra är vinsten i procent av det investerade kapitalet. Som vi tidigare nämnt hävdade Marx (och Weber och andra), att målsättningen för kapitalistisk produktion var ackumulationen av kapital.

Marx talade inte om att kapitalismen kännetecknades av en ständig höjning av profitkvoten. Tvärtom hävdade han, att ackumulation av kapital, en växande profitmassa och en sjunkande profitkvot gick hand i hand.¹⁴⁸ Inte därför att kapitalisterna strävade efter en lägre profitkvot utan p.g.a. objektiva ekonomiska lagar, som vi inte behöver gå in på här. (Det empiriska utfallet av de motsägelsefulla tendenser Marx visade på har inte varit en sjunkande profitkvot utan snarare en konstant förefaller det.¹⁴⁹) Det intressanta häri är, att strävan efter största möjliga profitmassa, vilket är den huvudsakliga innebörden i strävan efter högsta möjliga vinstgivande försäljning, inte innebär någon grundläggande förändring i det som Marx angav som den kapitalistiska produktions målsättning: förökning av privat kapital.

Strävan efter profitabel tillväxt är inte detsamma som strävan efter största möjliga samhällsekonomiska tillväxt, eftersom en mängd investeringar av central betydelse för ett samhälles ekonomiska tillväxt inte är profitabla ur ett enskilt företags synpunkt. Inte heller är strävan efter största möjliga vinstgivande försäljning detsamma som strävan efter största möjliga uppfyllande av en samhällelig plan för tillväxt enligt bestämda politiska prioriteringar som i en planerad socialistisk

av företagsledare, som inte på samma sätt som tidigare kan sägas stå i direkt beroendeställning till de enskilda ägarna och vars huvudintressen i stor utsträckning kommit att inrikta sig på företagets utveckling.' (*Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratin* a.a.) Till skillnad från Galbraith nämner dessa författare inte i klartext vilken typ av företagsutveckling det är fråga om.

¹⁴⁷ Max Weber betonade kraftigt denna distinktion. Se t ex hans *The Theory of Social and Economic Organization* (NY 1966) s. 199 ff. Jfr Marx: 'För såvitt han i hela sin verksamhet endast är en funktion av det kapital, som i honom har fått sin vilja och medvetande, betraktar han sin privata förbrukning som en stöld från sitt kapitals ackumulation, alldeles som i den italienska bokföringen privatutgifter figurerar på kapitalistens debetsida såsom en skuld till kapitalet.' *Kapitalet* I s. 521.

¹⁴⁸ *Das Kapital* III:1 s. 191 ff.

¹⁴⁹ J. Gillman, *The Falling Rate of Profit* (NY 1958). En diskussion om Gillmans bok och profitkvotens utveckling redovisas i boken *Kapitalismus und Krise* (Frankfurt 1970).

ekonomi.

Som en slutkommentar till detta avsnitt av direktörsideologin kan andras ett resultat från en undersökning av svenska storföretagsledare, vilken gjorts av Studieförbundet Näringsliv och Samhälle (ibland kallat storföretagarnas ABF). När de uttalade sig i den undersökningen var det vanligaste påståendet inte, att företagsledarna tog större sociala hänsyn än ägarna utan tvärtom. Det vanligaste var påståendet, att 'företagsledaren mer renodlat än som är tänkbart för någon annan part har omsorgen om företagets långsiktiga effektivitet som drivkraft och räntabilitetskalkylen som rättesnöre'.¹⁵⁰ De gigantiska och mångnationella företagens sätt att förlägga arbetskraftskrävande tillverkning till låglöneländer, kapitalkrävande till kapitalrika länder och att redovisa vinst i de länder där skatterna är lägst visar också, att dessa alltmer dominerande enheter i den kapitalistiska ekonomin styrs av klara profitmaximeringsprinciper.¹⁵¹

En annan tes om företagsledarens radikalt ändrade motivation och beteende som ingår i direktörsideologin är den, att företagsledningen 'professionaliserats'. Profession är en speciell amerikansk term som betecknar en bestämd typ av yrken, kännetecknade av höga utbildningskrav och av yrkesetiska normer (i regel fastställda av en yrkessammanslutning) som bestämmer yrkesutövarnas arbete oavsett var de är anställda. Läkare och advokater är de mest typiska exemplen. När man överför detta begrepp på företagsledarna tänker man sig dem som 'tekniker och administratörer' (de citerade LO-utredarna), en 'rent neutral teknokrati' (Berle och Means) och hänvisar då till 'de ökade kraven på företagsledningens utbildning och administrativa förmåga'. (Rhenman och Stymne 1967, s. 53).

Dessa påståenden bortser inte bara från frågan om de produktionsförhållanden som direktörerna har att fungera i, den roll som företaget spelar i samhället utan också från skillnaden mellan en 'professional' och en affärsman. Två författare, som utifrån en liberal ideologi gjort en god journalistisk framställning om den västtyske, engelske och amerikanske företagsledaren, Roy Lewis och Rosemary Stewart, har pekat på detta: 'Kriterierna på framgång i affärer ger ett av de starkaste argumenten mot betraktandet av företagsadministrationen (management), särskilt den högre ledningen, som en profession ... Framgång i affärslivet är i första hand en fråga om att komma fram, göra pengar och, i ett stort bolag, bli befördrad, snarare än att göra ett gott arbete för dess egen skull utan hänsyn till vem som får meriten av det.'¹⁵² Som ett belysande exempel berättar de om den akademiskt utbildade direktörsassistenten, som av yrkesetiska grunder vägrade att vidta en viss åtgärd och därmed gick miste om sin befordran. Den som fick posten i stället sade då till den förre: Varför är du i näringslivet? Du passar bara som skollärare.

Det finns en mer extrem variant av professionsinslaget i direktörsideologin. Medan den ovan nämnda varianten menar, att direktörerna, de högsta företagsledarna, är eller håller på att bli 'professionaliserade', påstår de extrema ideologerna, att makten i näringslivet övergått till alla med teknisk utbildning eller industriell talang, från s.k. manschettproletärer till direktion. Det skulle alltså inte bara vara så, att de som har makten i företaget håller på att bli en neutral teknisk profession, utan makten tillfaller alla med någon utbildning.

¹⁵⁰ L. Lidén, *Makten över företaget* (Sthlm 1966) s. 178. Jfr C. Earley, papper framlagt för American Economic Association 1956, referat i Baran-Sweezy (1970) s. 26-28, och Domhoff (1970) s. 87 om likartade förhållanden i USA.

¹⁵¹ M. Radetzki, *Mångnationella bolag* DN 3/3 1969. I sin bok om de mångnationella bolagen *Tusen miljarder dollar* (Sthlm 1971) skriver Robert Lattès om vad de mångnationella bolagens tid ställer för krav på Frankrike (som kapitalistiskt land): 'I den internationella konkurrensens tidevarv som Frankrike befinner sig i, måste man vara konkurrenskraftig. Detta förutsätter från Frankrikes sida att man allmänt accepterar vinstkraven, riskvillighet och effektivitetssträvanden.' (s. 102.)

¹⁵² R. Lewis-R. Stewart, *The Managers* (NY 1966) s. 119.

Den främste företrädaren av denna variant, som fanns förebådad hos Burnham, är den amerikanske liberala författaren och politikern John Kenneth *Galbraith*. I hans variant ingår bl.a. följande komponenter: (1) Makten i näringslivet går till dem som äger den produktionsfaktor som är svårast att uppnå och ersätta; d.v.s. en teknologisk determinism, en annan ovetenskaplig föreställning om ekonomiska system som hos Galbraith är förbunden med hans variant av direktörsideologin. Den kan naturligtvis inte förklara skillnaderna i ekonomiska system mellan t.ex. Öst- och Västtyskland, Kina och Indien, Cuba och Venezuela. (2) Nu har makten övergått från dem som äger kapital till dem som äger teknisk kunskap, till 'broderskapet av män med stor teknisk kunskap, erfarenhet eller någon annan talang som den moderna industriella teknologin och planeringen erfordrar. De sträcker sig från chefsposten i det moderna industriföretaget till strax ovanför arbetarnas nivå och omfattar en mängd människor och en mängd olika färdigheter'. Galbraith kallar denna grupp eller organisation för 'teknostrukturen'. (3) I det moderna industriföretaget fattas beslutet i ett nät av informella grupper, varigenom 'tekniker' på olika hierarkiska nivåer binds samman. Denna senare uppfattning går tillbaka på Riesman och Whyte.¹⁵³

Det är ganska beaktansvärt, att dessa idéer kastas fram några år efter det att seriöst orienterade organisationssociologer pekat på de inbyggda motsättningarna mellan 'professionella' yrkesroller, experter, och den hierarki som utmärker stora formella organisationer, både ämbetsverk och privata bolag.¹⁵⁴ I Max Webers klassiska teori om byråkratin antogs, att hierarki och expertis enkelt och smärtfritt kan förenas. Moderna sociologer har i stället visat på en växande motsättning.

Ett år efter det att Galbraiths bok kom ut, blev dess centrala tes testad i verkligheten. I Galbraiths schema finns det ingen motsättning mellan å ena sidan företagsledningen som representerar för det privata kapitalet och å andra sidan andra anställda 'strax ovanför arbetarnas nivå', och framför allt inte ingenjörer och andra innehavare av 'stor teknisk kunskap'. Majhändelserna i Frankrike visade med all önskvärd vetenskaplig signifikans, att en sådan motsättning finns. I flygplansfabriker som Sud-Aviation, i elektronikföretag som Thomson, i statliga kärnforskningslaboratorier som Saclay, i det ena ledande företaget efter det andra ställde sig majoriteten eller mycket stora delar av forskarna och teknikerna på arbetarnas sida i revolten mot företagsledningen, mot kapitalet och mot den borgerliga staten. De deltog i storstrejken, de deltog i ockupationerna, de utarbetade krav på radikalt förändrade maktförhållanden i företagen och institutionerna och på en annan användning av deras kunskaper.¹⁵⁵ Den konflikten kan väl förklaras av den moderna sociologiska organisationsteorin. Kunskap och yrkesnormer är en sak, deras användning för bestämda ekonomiska och administrativa intressen en helt annan, och däremellan finns ingen naturlig harmoni.

Vi nämnde för några sidor sedan en annan typ av resonemang i direktörsideologin, ett resonemang, som försöker använda en kritik av en del brister i den klassiska liberala ekonomiska teorin för ideologiska syften. I denna ingick, att företagaren styrdes av strävan efter vinstmaximering. Nu är ju den klassiska och nyklassiska liberala ekonomin i hög grad av normativ karaktär, d.v.s. den ställer upp regler för det, enligt dess mening mest rationella beteendet. Dessa regler överensstämmer då inte med verkligheten utan är avsedda att vara en riktningsvisare, men de används också för att mot radikal kritik försvara de rådande förhållandena, framställda som lika rationella som ekonomernas normer. Eftersom de har denna normativa karaktär, är det naturligtvis lätt att peka på, att de inte strikt tillämpas av företagen. Det är det som en del moderna ekonomer och

¹⁵³ Galbraith (1967) s. 52-63.

¹⁵⁴ Se t ex P. Blau-R. Scott, *Formal Organizations* (London 1963).

¹⁵⁵ En sammanfattande analys ger L. Magri, *Considerazioni sui fatti di maggio* (Bari 1968) s. 103 ff. För ett par konkreta exempel se boken *Soviets à Saclay?* (Paris 1968) och André Gorz' reportage från Thomsonbolaget, tidskriften *Zenit* nr 4 1968.

organisationsteoretiker har gjort i fråga om principen om vinstmaximering.¹⁵⁶

I normativ, beslutsteoretisk betydelse innebär maximering, att man med fullständig kunskap om alla alternativ väljer det enligt bestämda kriterier absolut bästa. Vinstmaximering i denna bemärkelse betyder produktion vid den punkt, där intäkten av en extra enhet är lika med kostnaden att producera den, eller mera strikt uttryckt, där gränsintäkten är lika med gränskostnaden. Det står redan vid ett första påseende klart, att under dessa förutsättningar har vinstmaximering så gott som aldrig bedrivits. Företagaren har inte haft fullständig kunskap om alla alternativ. I regel har han inte heller kunnat beräkna gränskostnader. Dessutom säger elementära social- och inlärningspsykologiska rön, att den på detta sätt definierade maximeringsprincipen helt bortser från faktorer som vanebildning och aspirationsnivåer.

När modern företagsekonomi och -administration upptäcker detta, gör det alltså ett helt trivialt fynd. Men när de sedan, som t.ex. Robert Gordon och Herbert Simon, går vidare och hävdar, att företagen drivs av strävan efter en 'tillfredsställande' vinst i stället för maximering, då har upptäckten vänts till ideologiskt beslöjande.¹⁵⁷ Bokstavligt tolkad betyder tesen om företagens 'tillfredsställande' (satisficing) beteende, att all prisbildning är bestämd av sociala konventioner, aspirationsnivåer och därmed ett upphävande av all marknadsekonomisk pristeori. Prisbildning och därigenom allokering av resurser i ett icke-planerat ekonomiskt system, som inte helt är styrt av tradition, förutsätter en ständig tendens till maximering. Det statistiska beteende, som tillfredsställelsen implicerar, svarar också dåligt mot de ständiga sk. rationaliseringar och innovationer som utmärker de moderna storbolagen. Därför måste det vara både teoretiskt — genom att prisbildning och resursallokering inte lämnas helt obestämda — och empiriskt — genom att svara mot väsentliga kännetecknen i företagens beteende, t.ex. den starkt ökade betydelsen av rationaliseringsexperter och konsulter av olika slag, uppdrivningen av arbetstempot, företagssammanslagningar, etc., — rimligt att behålla vinstmaximeringen som en giltig princip för en kapitalistisk ekonomi. Men i en mening, som inte ställer den i strid med elementära sociologiska erfarenheter.

De amerikanska ekonomerna Paul Baran och Paul Sweezy har uttryckt saken så: 'I praktiken kan sökandet efter 'maximal' vinst endast vara sökandet efter den största *ökning* av vinsten som är möjlig i den givna situationen, därvid förstås underkastat det grundläggande förhållandet att utnyttjandet av dagens vinstmöjligheter inte får förstöra morgondagens.'¹⁵⁸ Härtill skulle kunna fogas, att vinstmaximering i denna 'praktiska' bemärkelse naturligtvis inte utesluter beaktande av kostnaderna — i tid och resurser — för sökande efter det mest profitabla alternativet, och inte heller att i en gynnad monopol-situation företagen tillåter sig en del 'onödiga' kostnader (dessa förhållanden har påpekats av Simon, Cyert och March).

3.1.2.2 Koalitionsteorin och intressebalansen

Avsevärt mera direkt absurd än tesen om tillfredsställande vinster är föreställningen om företaget som en koalition av 'intressenter' som genom förhandlingar bestämmer företagets mål.¹⁵⁹ Den är sammankopplad med direktörsideologin därigenom, att företagsledaren framställs som den som avväger och balanserar dessa intressenters intressen i förhandlingsprocesserna. Gången i argumenteringen är snarlik den om tillfredsställande vinster. Man börjar med att konstatera uppenbara brister i den traditionella liberala uppfattningen. Dess ekonomiska teori behandlade

¹⁵⁶ För en kort översikt se t ex R. Cyert-J. March, *A Behavioral Theory of the Firm* (Englewood Cliffs 1963) s. 8 ff.

¹⁵⁷ a.a. samt J. March-H. Simon, *Organizations* (NY 1958).

¹⁵⁸ Baran-Sweezy (1970) s. 29.

¹⁵⁹ Synsättet finns förebådat hos Berle-Means (1932). En viktig modern framställning av tesen är Cyert-March (1963) s. 26 ff. I Sverige är den företrädd av bl a professorn i företagsekonomi Eric Rhenman. Se t ex hans skrift åt Svenska Arbetsgivareföreningen, Företagsdemokrati och företagsorganisation (Sthlm 1964).

inte företaget som en organisation utan som en enskild företagare, som kombinerade olika produktionsfaktorer. Numera när de ekonomiska enheterna domineras av jättestora bolag ter sig den traditionella synen otillräcklig. En teori måste till som kan analysera det organisatoriska beslutsfattandet i de moderna ekonomiska enheterna.

Det andra steget i argumenteringen är bortseendet från det centrala felet i den traditionella liberala ekonomiska teorin, framför allt i den form den fick av gränsnytteekonomerna. Felet var att man enbart såg till prisbildningen på produktionsfaktorer i en 'ren', abstrakt marknadsmodell och inte till de produktionsförhållanden som bestämmer kapitalistisk produktion och prisbildning. Man gick förbi det centrala, det som Marx kallade kapitalförhållandet, d.v.s. anhopningen av kapital hos en klass och skapandet av en egendomslös klass som för sin försörjning är beroende av att sälja sin arbetskraft åt andra. I den meningen är varje kapitalistiskt företag en koalition mellan olika 'intressenter', nämligen företrädare för olika klasser. Villkoren för den 'koalitionen', nämligen arbetarklassens ställning som ett tillbehör till kapitalet, är bestämda av produktionsförhållandena. Samtidigt inrymmer den en ständig kamp mellan klasserna, som Marx i *Kapitalet* främst berör i samband med konflikterna om arbetsdagens längd.

Hos Marx är de frågor som de moderna koalitionsteoretikerna tar upp redan behandlade och anvisade sin teoretiska lösning. Men eftersom gränsnytteekonomerna blundade för produktionsförhållandena kunde de, som t.ex. Léon Walras, komma fram till, att deras teori om kombinationen av produktionsfaktorer i företaget förutsätter, att dessa kan konsumeras av ägarna själva. Därför måste ägarna ges ett sådant pris för dem, att de är beredda att låta företaget i fråga använda dem.¹⁶⁰ Men det är ju just det som inte kan förutsättas i ett kapitalistiskt produktionssätt: genom produktivkrafternas utveckling som gör en självhushållning omöjlig och genom förändringen i produktionsförhållanden som skiljer arbetarna från äganderätten till produktionsmedlen har en klass skapats, som inte själv kan konsumera sin arbetskraft utan är tvingad att sälja den åt dem som äger kapital.

Tredje ledet i argumenteringen för påståendet om företaget som en koalition av intressenter är, att man, liksom fallet var med vinstorienteringen, använder upptäckten av brister i den traditionella teorin för att lägga fram en annan, som också beslöjar de verkliga förhållandena. Vid sidan av den tidigare föreställningen, att den vinstmaximerande företagaren ensam sätter företagets mål ser man nu två andra alternativ, antingen att alla i företaget har gemensamma intressen, eller att företaget är en koalition av likvärdiga intressen, som jämkas ihop genom förhandlingar och inläring. Koalitionsteoretikerna väljer det senare alternativet. Marx' analys beaktas inte — den innebar att företagets huvudmål, att ackumulera kapital, är bestämda av de produktionsförhållanden företaget är placerat i, och att företaget inrymmer företrädare för två klasser, en över- och en underordnad, som står i ständig konflikt, och att företagets politik också bestäms av effekterna av denna konflikt. Som Cyert och March själva medger, är den moderna koalitions-teorin bara en sociologiserad nyupplaga av den gamla gränsnytteteorin om det bästa sättet för företagaren att kombinera produktionsfaktorerna och bortser på likartat sätt från den fundamentala relationen mellan lönarbete och kapital.¹⁶¹

¹⁶⁰ Schumpeter (1961) s. 1010.

¹⁶¹ Cyert-March (1963) s. 36. Intressent- eller koalitionsteorin är ett typiskt och intressant exempel – anpassat till det stadium i kapitalismen där ekonomin domineras av ett litet antal stora företag, monopolkapitalism – på den icke-strukturella och i bokstavig mening ytliga liberala ideologi, på vilka den politiska 'pluralismen' och den liberala ekonomiska teorin är andra exempel. Intressentteorin skiljer inte mellan och blandar därför ihop olika slag av intressenter och intressebeteckningar på skilda plan. I Rhenmans ovan anförda bok buntas ägare, företagsledning, kunder leverantörer, anställda, stat och kommun ihop under den gemensamma beteckningen intressenter. Relationerna mellan, t ex ägare och företagsledning, företagsledning och anställda, företagsledning och leverantörer framställs

Den ideologiska funktion koalitionsteorin är avsedd att spela framgår klart av följande påstående: '... det är bara en liten smula mera rimligt att säga, att målet för en affärsorganisation är att maximera profit än att maximera Sam Smiths, biträdande dörrvaktmästarens lön.'¹⁶² Men förutom sin ideologiska uppgift ska företagsekonomer av den här typen också fylla vissa affärstekniska uppgifter. När de citerade författarna tio sidor senare skall sätta upp en empiriskt användbar modell för kapitalistiska företags beslutsfattande, så arbetar de inte längre med målsättningen att maximera dörrvaktmästarens lön. I sin tekniska funktion ställer de i stället upp som mål, ett produktionsmål, ett lagermål, ett försäljningsmål, ett marknadsandelsmål och ett vinstmål utan inbördes ordning.

Påståendet att direktörerna är något slags neutrala jämkare mellan olika intressenter är naturligtvis lika uppenbart ideologisk. Bara att ställa några relevanta frågor visar detta. Vilken intressent tillsätter företagsledningen? Vilken intressent kan avsätta den? Vilket är det viktigaste kriteriet vid bedömningen av företagsledningens handlande för den intressent som kan av- och tillsätta företagsledningen, arbetarnas lönenivå, företagets effekt på samhällsmiljön eller företagets vinst? I en konflikt mellan arbetarna och ägarna händer det då ungefär lika många gånger, att företagsledningen ställer sig på arbetarnas sida som på ägarnas? Är det vanligt, att företagsledningen ställer sig neutral vid en strejk?

3.2 Direktörernas sociala sammanhang: social ställning och ideologi

Det är en avgörande kritik mot direktörsideologerna, att de antingen bortsett från eller felaktigt har framställt det ekonomiska sammanhang som direktörerna-företagsledarna har att fungera i. I de s.k. västerländska ekonomierna kvarstår de kapitalistiska produktionsförhållandena. Förändringen jämfört med ett tidigare stadium av dessa förhållanden är att det är juridiskt sett anställda ledare för stora företag som övertagit en stor del av den roll av 'personifierat kapital' (Marx), som tidigare spelades av enskilda företagare.

Men en social kategori är inte entydigt bestämd genom sin ekonomiska funktion. För en sociologisk analys av ekonomiska system är det av betydelse att se om direktörerna kan sägas representera ett helt nytt och från den klassiska ägarbourgeoisien fristående skikt. Fanns det stora skillnader i, t.ex., ursprung och annan ideologisk-kulturell påverkan, inkomst, social status, vore det ganska rimligt att tänka sig mer eller mindre latenta tendenser till konflikter mellan direktörerna och det kapitalistiska samhällets traditionella ledande skikt. Konflikter som eventuellt skulle kunna återverka på det ekonomiska systemet.¹⁶³ Tillgängliga uppgifter pekar inte i den riktningen i USA, Västeuropa eller Japan, tvärtom.

En lång rad undersökningar visar samstämmigt, att de kapitalistiska storföretagens ledare är en

som likartade. På detta förment gemensamma plan bör så 'intressebalans' uppnås. Om det begreppet skrev författaren för några år sedan i en kritik av professor Rhenman: 'Rhenman bortser för det tredje från - eller undervärderar betydelsen av - det väsentliga i målanalysen, nämligen var i kraftfältet mellan de olika intressenternas krav 'balansen' är upprättad. Den s k balansen är beroende av vad som i samhället i fråga betraktas som legitima krav och av den aktuella maktsituationen. Vad som vid en viss tidpunkt betraktas som legitimt är i sin tur avhängigt av maktsituationen i ett föregående tidsskede. Hos Rhenman är begreppet intressebalans, vilket är centralt för både Rhenmans och Arbetsgivarföreningens resonemang i dessa frågor, ytligt i närmast bokstavlig bemärkelse. Det uttrycker att ett visst jämviktsläge - dvs frånvaro av akuta konflikter - existerar, men förbigår vad som bestämmer jämviktens karaktär, de förhållanden under ytan som förmått parterna att åtminstone tills vidare acceptera de roller de för tillfället har." G. Therborn, *En ny vänster* (Sthlm 1966) s. 172 f.

¹⁶² Cyert-March (1963) s. 30.

¹⁶³ Aktuell fall är militären i Latinamerika. Det finns av allt att döma stora skillnader, även inom en borgerlig stat, mellan t ex militären i Argentina, Brasilien, Bolivia och Peru.

socialt mycket exklusiv grupp, nära förbunden med den traditionella borgerliga överklassen.^{163a} En av de intressantaste studierna av dessa förhållanden i USA har William Domhoff gjort. I USA finns det ju ett mycket välorganiserat societetsliv, med bl.a. särskilda s.k. Sociala Register i de större städerna över de 'fina' familjerna, exklusiva och dyrbara privatskolor, exklusiva klubbar för societeten. Härigenom kan man definiera en överklass enligt närmast feodal ideologi, som inte är bestämd av sin (däremot naturligtvis av tidigare generationers) ekonomiska eller politiska ställning eller andra förvärvade meriter utan huvudsakligen genom börd och personliga relationer. Domhoff fann sedan, att av 884 styrelseledamöter i 50 ledande företag 1963, tillhörde inte mindre än 53 % denna ytterst lilla och slutna överklass, omfattande på sin höjd 0,5 % av befolkningen.¹⁶⁴ Enligt en studie av Warner och Abegglen av 8 000 medlemmar av den amerikanska 'affärseliten', både ägare och direktionsmedlemmar, var 1952 en dryg tredjedel av 'chief executives' (VD eller styrelseordförande) söner till ägare av eller högre tjänstemän i storföretag, ytterligare 18 % hade ägare av mindre företag till fäder.¹⁶⁵

I Sverige är societeten inte lika organiserad som i USA, och det är därför svårt att använda Domhoffs överklassbegrepp. Om man använder socialgrupp i stället, finner man att av 245 verkställande direktörer för företag med mer än 500 anställda, kom 1957 74,5 % från socialgrupp I, som omfattade 8 % av befolkningen, 3,5 % kom från socialgrupp III, som utgjorde 57 % av befolkningen. 30 % av dem hade fäder i den ytterst lilla gruppen av ägare eller ledare av företag med mer än 200 anställda (14 resp. 16 %).¹⁶⁶ överklassrekryteringen motsvaras även i Sverige av en exklusiv, socialt homogen miljö för företagsledarnas verksamhet och umgänge.¹⁶⁷ Den exklusiva homogeniteten ökas av den speciella utbildning av företagsledare som de största svenska företagen börjat med.¹⁶⁸ Den sociala exklusiviteten är naturligtvis också intimt förknippad med stora ekonomiska förmåner. Taxerad genomsnittsinkomst (till kommunalskatt) för verkställande direktörerna i de 110 storföretag, som är noterade på Stockholmsbörsen, var 1967 280 000 kr, dvs ca 15 gånger mer än genomsnittsinkomsten för LO:s arbetare.¹⁶⁹

Till direktörernas sociala sammanhang hör också deras människouppfattning och samhällsideologi. De redan nämnda författarna till boken *The Managers* ger följande sammanfattning av direktörernas-affärsmännens idealmedborgare:

'... han har en omätlig lust för saker. Men han vill inte ha dem varaktiga eller gjort efter gammal sed ... Han vägleds av reklam i alla media; hans smak och intellektuella nivå är den kommersiella TV:ns, massproducerande tidningars och sensationsmagasins ... Han köper aldrig råvaror utan omslag, utan föredrar varor i plastförpackning. Han accepterar påståendet att dessa ting kommer att göra honom lycklig, framgångsrik, vacker stilig, populär och frisk. Dessa är de enda dygder han försöker skaffa sig. ... Han ska vara oavbrutet och dyrbart sysselsatt under sin fritid. ... Att ha roligt betyder att betala inträde någonstans. ... /osv, osv/. För att uppnå köpkraften att förvärva och kasta bort dessa ägodelar med en hög omsättningshastighet ska affärsmannens idealmedborgare arbeta hårt, förmodligen på ackord,

^{163a} R. Miliband, *Statsmakten i det kapitalistiska samhället* (Sthlm 1970) s. 43 f o. 56 fn. refererar undersökningar av brittiska, franska och japanska företagsledare.

¹⁶⁴ Domhoff (1970) s. 77. Sin definition av överklass ger Domhoff på s. 54-58. Styrelsen, 'board of directors' räknar Berle-Means till företagsledningen i tesen om separation mellan ägande och kontroll, Berle-Means (1932) s. 69, 84 ff. Styrelsen (eller en del av den) spelar vanligen en mycket aktivare roll i amerikanska bolag än i svenska. Skillnaden belyses av att när en styrelseordförande i Sverige spelar en roll något liknande sin kollega i USA, brukar han kallas 'arbetande styrelseordförande'.

¹⁶⁵ L. Warner-J. Abegglen, *Occupational Mobility* (Minneapolis 1955) s. 155.

¹⁶⁶ G. Malmström-B. Wiedenberg, *245 svenska storföretagsledare* (Sthlm 1958) s. 20 f.

¹⁶⁷ Se t ex S. Carlsson, *Företagsledaren i arbete* (Sthlm 1964) s. 49.

¹⁶⁸ *Veckans Affärer* 15/4 1971. Exempel som nämns är ASEA, Broströms, Gränges, SKF.

¹⁶⁹ *Dagens Nyheter* 31/3 1969.

och välkomna varje hjälp i detta som ges vid maskinen eller skrivbordet av tidsstudieingenjören. Han skall känna intensiv lojalitet med sitt företag ... Idealmedborgaren ska, liksom sin chef, vara mycket rörlig. Hans krav på högre lön ska vara strängt relaterade till hans ökade produktivitet. ...¹⁷⁰

I dessa krav på medborgarna finns ingenting, som hotar den klassiska bourgeoisien och kapitalets makt. Tvärtom. Den jämfört med idealen för 50-100 år sedan avsevärt starkare betoningen på nödvändigheten att konsumera snabbt och mycket, motsvarar väl den förändring som ligger i den starkt ökade produktionskapaciteten, med åtföljande ökning i mängden varor som måste säljas med vinst.^{170a}

För utvecklingen i övergångsekonomierna spelar frågan om företagsledarnas sociala ställning en särskild roll. Blir de ett exklusivt privilegierat skikt, kan de statliga ägandeförhållandena inte utvecklas till socialistiska produktionsförhållanden. Det finns överhuvudtaget ganska få och veterligen inga detaljerade riksomfattande studier av företagsledarnas sociala sammanhang i övergångsekonomierna. En del förhållanden är dock tämligen klara.

Det förefaller sålunda helt klart, t.ex., att en avsevärt större del av direktörerna kommer från arbetare- och bondehem. En sovjetisk forskare, O. I. Skharatan, fann i mitten på 60-talet att 54,2% av direktörerna för maskinbyggnadsindustrin i Leningrad kom från arbetare- eller kollektivbondefamiljer och att 'ungefär hälften' hade börjat som arbetare.¹⁷¹ Eftersom den undersökta industrin är centralt placerad och en tung industri, både statusviktiga faktorer, är det kanske inte orimligt att räkna med en högre andel med arbetare- och bondebakgrund bland direktörerna i allmänhet.¹⁷² Skillnaden jämfört med de kapitalistiska länderna i väst är tillräckligt stor för att väcka skepsis inför alla enkla konvergensteorier, för att inte tala om alla påståenden om att de sociala skillnaderna i Sovjetunionen skulle vara större än i väst. Om de är tillräckligt stora för att uttrycka och driva vidare en socialistisk utveckling är däremot en helt annan sak. Samma slag av reflexioner inger tillgängliga data om inkomstfördelningen.

I jämförelse med förhållandena under den rekordsnabba industrialiseringen under Stalinperioden tyder tillgängliga uppgifter på en viss inkomstutjämnning i Sovjetunionen under senare delen av 50-talet och under första hälften av 60-talet.¹⁷³ Oxenfeldt-Holubnychy har ställt samman en tabell

¹⁷⁰ Lewis-Stewart (1961) s. 145-47.

^{170a} Med hänvisning bl a till Kolkos siffror om företagsledarnas aktieäggande understryker Domhoff att det är en personlig målsättning för företagsledaren att själv bli aktieägare. Domhoff (1970) s. 87.

¹⁷¹ O. I. Skharatan, *The Social Structure of the Soviet Working Class*, i P. Hollander (ed.), *American and Soviet Society* (Englewood Cliffs 1969) s. 148.

¹⁷² Den amerikanske ekonomen J. Berliner understryker i sin sammanfattning av skillnaderna i företagsledning mellan USA och Sovjet att i det senare landet spelar utbildning en större och ekonomisk bakgrund en mindre roll. J. Berliner, *Managerial Incentives and Decision-Making: A Comparison of the United States and the Soviet Union*, i Bornstein (1965) s. 391.

¹⁷³ M. Kaser, *Ekonomi i Sovjet* (Sthlm 1970) s. 63 ff, 143 ff; Oxenfeldt—Holubnychy (1967) s. 162 ff. Effekterna av de 'ekonomiska reformerna' i Östeuropa under andra hälften av 60-talet finns det veterligen inga säkra uppgifter på. Den utveckling som ledde fram till de stora vilda strejkerna och företagsockupationerna i Polen hösten 1970 — innefattande våldsamma prishöjningar på livsmedel tillsammans med prissänkningar på varaktiga konsumtionsvaror av mindre nödvändig karaktär — är tecken i skyn. För utvecklingen i Jugoslavien finns en del siffror som belyser fördelningseffekter av de ekonomiska reformer som där genomfördes under 50-talet: Om lönen för icke-yrkesutbildade arbetare (unskilled workers) sätts lika med 100 var de universitetsutbildades lön 1954 238, 1957 290, 1959 316, 1961 333. 1951 var index för gymnasie- och universitetsutbildade sammantagna 125, 1954 för enbart de förra 155. Denna något oväntade effekt av en allt längre period av 'arbetarnas självstyre' märks på alla nivåer, också inom arbetarklassen. Motsvarande siffror för högt yrkesutbildade (highly skilled) arbetare är 205, 223, 243, 249. *Economic Survey of Europe in 1965:2 Incomes in postwar Europe* (Geneve 1967) ch. 12 s. 14. De regionala inkomstskillnaderna har enligt samma FN-rapport (s. 15) också ökat. Sätts riksgenomsnittet till 100 har mellan 1954 och 1964 differensen mellan den rikaste delrepubliken, Slovenien, och den fattigaste, Makedonien ökat från 30 till 42 enheter,

över löneskillnader i Sovjetunionen 1963. Den visar en relation — före skatt som ju i Sovjet är av mindre betydelse — av 1:17 mellan lagstadgad minimilön i jordbruksområden och lönen för en fabrikschef i maskinindustrin. Det senare är utan bonus, och med en bonus på 50 % blir relationen 1:25, detsamma som relationen, till en minister i en Sovjetrepublik. Relationen mellan maskinarbetaren och hans chef var före bonus drygt 1:8. Författarna jämför dessa siffror med amerikanska förhållanden: 'I många amerikanska bolag får de ledande chefstjänstemännen löner som är 150-200 gånger högre än de lägsta arbetarlönerna. En del personer i USA får flera miljoner dollar årligen i utdelning på aktier — kanske tusen gånger mer än de lägst betalda arbetarnas löner vid full arbetstid och 100 gånger mera än verkställande direktörens' lön.' De konkluderar 'att inkomstskillnaderna i stort är mycket mindre i Sovjetunionen än i USA och i de flesta andra länder i världen.'¹⁷⁴ I Sverige förekommer deklarerade årsinkomster på flera miljoner, medan många måste heltidsarbeta för 15-20000 kr.

Men är det möjligt att i längden kunna fungera som företrädare för arbetarklassen, när man har inkomster som många gånger överstiger arbetarnas? Om förhållandena i Kina redan före kulturrevolutionen rapporterade den amerikanske företagsekonomen Barry Richman att 'i de flesta fabriker är förhållandet mellan direktörernas inkomster och den genomsnittliga lönen i fabriken mindre än 2:1; det högsta var 3:1.'¹⁷⁵

De kinesiska kommunisterna har i både teori och praktik med stort eftertryck hävdat nödvändigheten av en radikal utjämning inte bara i inkomst utan också i arbete och den totala sociala situationen. I det centrala dokument från 1964 där KKP i femton punkter summerar riktlinjerna för hur 'kapitalismens återupprättande' ska förhindras heter det bl.a.: 'För det tionde, det är nödvändigt att upprätthålla systemet med kadrernas deltagande i kollektivt produktivt arbete. Vårt partis och vår stats kadrer är vanliga arbetare och inga höga herrar, som rider på folkets axlar. Genom att delta i kollektivt produktivt arbete upprätthåller kadrerna omfattande, ständiga och nära förbindelser med det arbetande folket. Detta är en viktig åtgärd av grundläggande betydelse för ett socialistiskt system, den bidrar till att övervinna byråkratin och att förhindra

1954 113 resp. 83, 1964 127 resp. 85.

¹⁷⁴ Oxenfeldt—Holubnychy (1967) s. 165. Deras slutsatser har stöd i en mängd data. Några exempel från USA som jämförelse: 1958 var uppgivna medianlönen (kapitalinkomster och aktieförmåner undantagna) för 1 700 ledande företagsledare 375 000 kr, 73 600 dollar (*Fortune* nov. 1959), medan genomsnittsinkomsten för svarta lantarbetare var ungefär 500 dollar, en relation på 147:1 (M. Harrington, *The Other America*. London 1963, s. 58). 1960 fanns det i USA 7 500 personer, som efter avdrag deklarerade för en årsinkomst på 200 000 dollar (1 miljon kr) eller mer. De 1 400 som uppgav en årsinkomst på minst 500 000 dollar (2,6 milj. kr) hade en sammanlagd inkomst på ett år på 1 109 miljoner dollar eller 5,7 miljarder kr (F. Lundberg, *The Rich and the Super Rich*, London 1969, s. 450). Enligt Rockefellerbanken Chase Manhattan Bank behövde inkomsttagare med 1 miljon dollar eller mera faktiskt betala 38 % i skatt (Lundberg a.a. s. 246). Systemet att berika företagsledarna med aktieförmåner kan illustreras med ett exempel från IBM. 1956 gavs VD Thomas Watson jr. möjlighet att om han så ville inom 10 år köpa 11 464 aktier till en kurs av 91,80 dollar. 1961, när IBM-aktierna stod i 576 dollar, utnyttjade Watson denna möjlighet och köpte 3 887 aktier. Hade han sedan sålt sina aktier, hade han gjort en ögonblicklig profit på 1 882 085 dollar eller ca 9,5 miljoner kr. beskattningsbara till 25 % (Lundberg a.a. s. 237).

Om sovjetiska förhållanden uppger den amerikanske ekonomen David Granick, att 1958 tjänade direktörer i Moskva för fabriker med 200-1 000 anställda mellan 1 900 och 4 500 rubel i månaden, ledare för större stålföretag 6 000-7 500 rubel och chefen för all byggnadsverksamhet i Moskva ca 7-8 000. Siffrorna inkluderar både lön och bonus. Den absoluta minimilönen för arbetare var 300 rubel och genomsnittslönen 8-900. Stålarbetarna är högre betalda, så relationen mellan ståldirektörens och stålarbetarens lön i ett mycket stort företag är 5:1. D. Granick, *The Red Executive* (Garden City 1960) s. 28, 92, 271. Men Granick säger också (s. 280): 'Varken den röde företagsledaren eller hans kollega partifunktionären är längre 20-talets revolutionär, för vilken ideologin var allt. Båda är väletablerade i det näst mäktigaste landet i världen med enorma personliga intressen i världsstabilitet och fred.'

¹⁷⁵ Richman (1967) s. 42 Bettelheim et al. (1968) anger 1,5:1 som regel men högre inkomster för vissa tekniker, s. 59f.

revisionism och dogmatism.¹⁷⁶ I samband med kampen mellan de 'två linjerna' i Kina har Mao uttalat sig med ytterlig skärpa om detta problem:

'Om företagsledningen inte går ned i verkstaden för att arbeta med de 'tre samma' (samma mat, samma bostäder och samma arbete) och för att skaffa sig lärare som den kan lära sig ett eller två yrken av, då kommer den att leva i klasskonflikt med arbetarna. ... Byråkraterna /å ena sidan/ och arbetarna och mellan- och fattigbönderna är skarpt antagonistiska klasser. Byråkraterna är redan eller håller på att bli kapitalistiska vampyrer för arbetarna. Hur ska de kunna förstå? De är kampens och revolutionens måltavlor.'¹⁷⁷

Ungefär samtidigt med de ekonomiska reformerna i Östeuropa, med deras ökade betoning av affärsmässighet, 'materiell stimulans', och den avpolitiserande 'liberaliseringen' inträffar kulturrevolutionen i Kina och hävdar ideologins och politikens ledarställning. 'Ordförande Mao har sagt: 'Företagsledning är också socialistisk uppfostran.' Vad beträffar ett företags skötsel bryr sig proletariet i första hand om politiken, klasskampen, kampen mellan de två vägarna och de två linjerna och om att revolutionera företagsledningens tänkande. Den utbildar arbetarna, kadrerna och den tekniska personalen i Mao Tsetungs lära och gör företaget till en röd skola för Mao Tsetungs lära.'¹⁷⁸

3.3 Direktörernas politiska sammanhang

Liksom den enskilde företagaren har också storföretagsledaren en politisk struktur att fungera i. Denna kan vara ett system där försvarsministern var chef för landets största industribolag — Eisenhowers Charles Wilson, chef för General Motors (Mc Namara var direktör för Ford, USA:s och världens tredje bolag) — och vid sitt tillträde förklarar att vad som är bra för mitt bolag är bra för landet; ett system där direktörerna just i egenskap av direktörer får ledande politiska roller — som ministrar, höga ämbetsmän med speciella uppdrag, finansiärer av partier som praktiskt enbart är valorganisationer, lokala samhällsledare etc.¹⁷⁹ Den politiska strukturen kan också vara sådan att företagsledaren är redovisningsskyldig och ansvarig inför statliga ekonomiska organ, i företaget är ständigt övervakad av partikommitté och är underordnad partiets beslut.

Effekterna på företagsledarens situation har målats i starka färger av en amerikansk ekonom i en beskrivning av skillnaderna mellan USA och Sovjet i början av 60-talet. 'En av de mest slående skillnaderna i företagsledandet i USA och Sovjet är just i denna fråga om insyn. Det sovjetiska företaget är ett offentligt företag i detta ords fulla bemärkelse. Om vi kan föreställa oss en amerikansk företagsledare som plötsligt placerades i ledningen för ett sovjetiskt företag, så är det denna företags offentliga karaktär, som framför allt skulle göra honom galen. Den betyder att vilken regeringstjänsteman som helst när som helst kan begära att få undersöka vilken aspekt på företags verksamhet han önskar, att han /företagsledaren/ när som helst kan uppkallas till den lokale partibossen för att förklara en anklagelse från en ursinnig kund ..., att vilken förvirrad arbetare som helst som vill 'få sin bild i tidningen' kan stiga upp på ett offentligt möte, som direktören är tvungen att närvara vid, och tvinga direktören att förklara varför han inte än har installerat det nya löpande bandet.'¹⁸⁰

En viktig aspekt av det politiska systemet är det mått av säkerhet, med vilken de privilegier, som

¹⁷⁶ *De historiska lärdomarna av proletarietets diktatur*, Kommentar nr 9 från KKP till SUKP:s CK:s öppna brev den 14/6 1963, i B. Gustafsson (red.), Mao Tse-tung, *Politiska skrifter* (Sthlm 1967) s. 258 f.

¹⁷⁷ *Mao Papers* (J. Chen ed.) (London 1970) s. 99 f.

¹⁷⁸ *Socialist Construction...* a.a. *Peking Review* nr 16 1970.

¹⁷⁹ Se t ex Domhoff (1970), C. W. Mills, *The Power Elite* (NY 1956).

¹⁸⁰ Berliner (1965) s. 406.

är förknippade med vissa positioner i samhället, kan åtnjutas. Detta har betydelse för de frågor som togs upp i föregående avsnitt. Under 30-och 40-talen var de sociala skillnaderna stora i Sovjetunionen, men genom utrensningar och polisiära metoder försvårades uppkomsten av ett stabilt överskikt — samtidigt som terrorn också förhindrade en folklig insyn, kontroll och möjlighet till initiativ, förhindrade en politiskt stabil arbetarklass. Ett exempel: 1940 hade av 153 verkstadschefer i den sovjetiska metallindustrin 75 haft sin post mindre än ett år.¹⁸¹ De politiska förändringarna efter Stalins död har bl.a. inneburit att materiella förmåner stabiliserats. En analys av det politiska sammanhanget måste dock föras längre. Den måste gå in på innehållet i de politiska strukturerna, på statens och partiets karaktär. Vi ska återkomma härtill i nästa kapitel.

4. Byråkratideologin

Den syn på ekonomiska förhållanden det här är fråga om torde vara mycket utbredd i socialdemokratisk och socialliberal ideologi, men som artikulerad teori med vetenskapliga prentationer är den tämligen underutvecklad. Vi kan därför hålla oss i stort sett enbart till Adler-Karlsson (1967), som klarast uttryckt den uppfattning vi här kallar byråkratideologin.

Som vi tidigare nämnt är Adler-Karlssons utgångspunkt den formella juridiska äganderätten, uppfattad i absolut och oinskränkt bemärkelse. På samma sätt som direktörsideologerna vill han därmed få fram en effektfull kontrast. Men till skillnad från dem pekar han inte på företagsledarnas ökade betydelse och självständighet från ägarna, utan i första hand på ökande statliga inskränkningar i den oinskränkta äganderätten, i andra hand också på fackföreningsrörelsen och konsumentkooperationen.

Adler-Karlssons syfte är att framhålla Sverige som en 'medelvägens ekonomi' och ansluter sig därmed till de många författare om ekonomiska system som velat peka på en 'gyllene medelväg' mellan socialism och kapitalism. 1 syftet. ingår också att hävda, att ekonomierna i öst och väst håller på att konvergera kring denna medelväg och, som ett tredje syfte, att skriva ett medelvägsrecept för de underutvecklade länderna.

Det teoretiska schemat i dessa argument är följande: Äganderätten till produktionsmedlen sägs innefatta nio huvudfunktioner eller snarare beslutsrättigheter, uppdelade på tre grupper:

- (1) produktion: (a) beslut angående produktion med befintliga produktionsresurser, (b) investeringsbeslut, (c) beslut angående utnyttjandet av arbetskraften;
- (2) fördelning: (a) lönebildningsbeslut, (b) beslut rörande fördelning av vinster, (c) omfördelningsbeslut;
- (3) harmonisering: (a) beslut angående konjunkturutjämning, (b) kontroll av maktkoncentration, (c) avvägning mellan ekonomiska och andra värden.

I schemat ingår också beslutssubjekt, som för 'industrisektorerna' i öst och väst approximativt anges till fem stycken, i väst: arbetare, företagsledare, bolagsstyrelser, karteller o.dyl., staten; i öst: arbetare, företagsledare, lokala planeringsorgan, branschplaneringsorgan, staten.¹⁸²

Finessen med det här schemat och förutsättningen för att det skall kunna användas för Adler-Karlssons syften är: (a) ett antagande a priori att de fem beslutssubjekten i de båda systemen så gott som helt motsvarar varandra, så att företagsledare i väst är detsamma som företagsledare i öst, bransch-planeringsorgan i öst motsvarar karteller i väst, staten i öst betyder detsamma som

¹⁸¹ P. Jakir, *Pour l'ouverture d'une action pénale contre Staline*, i samlingen ryska oppositionsdokument *Samizdat* 1 (Paris 1969) s. 299. Jakir citerar en officiell historisk publikation.

¹⁸² Adler—Karlsson (1967) s. 59, 74.

staten i väst; (b) bara *en* jämförelse görs mellan de ekonomiska systemen, nämligen vem som fattar besluten. Därmed innebär konvergens, d.v.s. att systemen blir allt mer lika, att i öst får företagsledarna mer inflytande på besluten än förut, och i väst staten. På så sätt närmar man sig ett tillstånd, där de olika besluten, 'funktionerna', är ungefär lika fördelade på de fem beslutsobjekten. Ur tre aspekter ska vi se på det missvisande i denna sorts analys.

4.1 Statsingripandena och de ekonomiska mekanismerna

Adler-Karlssons schema är formaljuridiskt och byråkratiskt i nästan parodisk bemärkelse.^{182a} Det enda som sägs betyda något är vem som beslutar, till vems kompetensområde en viss uppgift hör, inte den roll som beslutsfattaren har att spela i ett visst system, d.v.s. vilka målsättningar hans beslut måste uppfylla.

1 utläggningen av sin egen ideologi, den s.k. funktionssocialismen, innebärande att staten övertar en del av äganderättens funktioner, bortser Adler-Karlsson från att en ekonomi är ett system, d.v.s. ett sammanhängande mönster av ömsesidigt beroende element, och inte bara en härva av olika funktioner, som kan fördelas hur som helst. Detta perspektiv visar sig på framför allt två sätt i den centrala framställningen om förhållandet mellan staten och företagen.

För det första är det viktigt att skilja mellan olika slag av statliga ingripanden, olika sätt för staten att påverka de nio besluten i schemat. En kapitalistisk ekonomi är uppbyggd enligt vissa principer: privata ekonomiska enheter som köper arbetskraft och sätter dem i arbete för att ackumulera kapital genom att producera varor för försäljning på en marknad med vinst för dem som äger produktionsmedlen. Staten kan då ingripa antingen genom att låta sina interventionsmetoder anpassa sig efter mekanismerna i det kapitalistiska ekonomiska systemet eller genom att bryta med dem. Att skilja mellan dessa båda huvudtyper av statliga ingripanden är helt nödvändigt för att kunna bedöma utvecklingstendenserna i ett visst ekonomiskt system. I det senare fallet blir effekten förr eller senare ekonomiska störningar – t.ex. kapitalflykt, sjunkande investeringar i den privata sektorn med åtföljande arbetslöshet m.m. – som leder till en ekonomisk och politisk kraftmätning mellan olika klasser i samhället om det ekonomiska systemet och hela samhällsordningen.

Det torde vara oomstritt, att i den svenska 'medelvägen' har de statliga ingripandena varit av det första slaget. Det betyder t.ex. att den ekonomiska stabiliseringspolitiken för att begränsa konjunktursvängningarna använder sig av metoder som passar in i det existerande ekonomiska systemets mekanismer. Det får då sina speciella effekter. I en inflationskonjunktur höjer man exempelvis räntan och ransonerar krediterna för att dämpa 'överhettningen', vilket samtidigt betyder dämpning och fördyring av bostadsbyggandet, även om bostadsbristen består. Vill man minska arbetslösheten i Norrland, är man då tvungen att förhandla med de privata företagen och ge dem sådana ekonomiska förmåner, att de accepterar att etablera sig i Norrland. För att få till stånd en sådan etablering eller utbyggnad måste staten ofta gå med på uttag ur de skattefria investeringsfonderna för en ännu högre utbyggnad i storstadsregionerna.¹⁸³ Ett annat exempel är den 'planering' för ekonomisk tillväxt, som i olika former praktiserats i kapitalistiska länder i västeuropa under efterkrigstiden, mest utvecklat i Frankrike. Dessa statliga 'planer' utgår från de målsättningar som de enskilda företagen, utifrån sina vinstkriterier gjort upp, och har till uppgift

^{182a} Här liksom i alla andra fall är kritiken naturligtvis inte personlig utan gäller bara den författare som kommer till uttryck i det undersökta arbetet. Adler-Karlsson är t.ex. också författare av en mycket intressant studie om Vestblokkens ökonomiske krigföring (Oslo 1970).

¹⁸³ En (socialdemokratiskt) engagerad journalistisk framställning av innebörden i denna statliga lokaliseringspolitik ger M. Nilsson, *Sveket mot Norrland* (Sthlm 1969).

att sammanjämka och underlätta genomförandet av dessa privata målsättningar.

En annan synvinkel på förhållandet privata företag-stat är att se på den privata sektorns behov av staten. Förutom statliga ingripanden som uttrycker vissa politiska målsättningar – och som antingen kan störa den kapitalistiska ekonomins mekanismer eller anpassa sig efter dem och försöka utnyttja dem – finns det statliga ingripanden som svarar mot ett behov hos den privata kapitalistiska ekonomin av statligt stöd.

Historiskt finns det inte någon absolut motsatsställning mellan statlig ekonomisk politik och privatkapitalism. I länder som Tyskland, Japan och Frankrike växte kapitalismen fram just med statligt stöd och mycket aktiva statliga insatser. Här innebar de statliga ingripandena alltså ingen konvergens mot socialism utan tvärtom en utveckling av industriell kapitalism från agrara och mer eller mindre feodala förhållanden. Vidare finns det en stor och betydelsefull grupp av statliga åtgärder, som kanske inte tilltalar den enskilde företagaren, därför att de inskränker hans rörelsefrihet, hindrar honom att på kort sikt ta ut mesta möjliga profit eller därför att deras effekter inte är synliga från hans snäva horisont, men som är till stor nytta för den privata sektorn som helhet. Dit hör t.ex. konjunkturpolitiken, sociala och inkomstfördelande åtgärder för att skapa en frisk och effektiv arbetskraft med tillräcklig köpkraft för att kunna köpa de varor företagen producerar. Genom koncentrationen till stora företag och med deras mera systematiska beslutsfattande har insikten om den samlade privata sektorns intresse av statlig intervention ökat.

Under senare år har en rad nya tendenser inom den kapitalistiska ekonomin drivit fram ökade statliga insatser. Teknikens och produktionens utveckling har ställt högre krav på utbildning och forskning och stora komplicerade anläggningar, som staten i växande utsträckning måste betala, eftersom det privata kapitalet inte räcker till, och många nödvändiga investeringar inte är vinstgivande förrän på lång sikt. Den svenska statens engagemang i atomenergisektorn är ett exempel,¹⁸⁴ krigsmaktens under efterkrigstiden enormt ökade betydelse för företagen i USA ett annat. Flera svenska företagsledare och företrädare för det privata näringslivet har därför ställt sig positiva till ökade statliga kapitalinsatser och statlig samordning. Varvsindustrin är ett av de mest uppmärksammade fallen. Dessa tendenser uttrycker vad marxisterna *kallar den växande motsättningen mellan de privata produktionsförhållandena och produktivkrafternas alltmer samhälleliga karaktär*.

En speciell tendens i de kapitalistiska ekonomierna under senare år har varit de ökade kraven på och förekomsten av statliga ingripanden i och samordning av lönförhandlingarna, s.k. inkomstpolitik. Dessa måste ses mot bakgrunden av en kombination av faktorer, de goda konjunkturerna och den nya konjunkturpolitiken med en högre sysselsättningsgrad, de allt dyrbarare kapitalanläggningarna, som på grund av den snabbare takten i produktionstekniska förändringar allt snabbare föråldras och måste förräntas, den ökade utrikeshandeln och de därmed ökade riskerna för kriser i betalningsbalansen. Inkomstpolitiken har i denna situation till huvuduppgift att förhindra att löntagarna utnyttjar högkonjunkturen för att driva igenom lönehöjningar, som skär in på vinsterna. Statliga kommissioner fastställer därför ett visst maximiutrymme för lönehöjningar. Mest utvecklat är detta system i Holland, England, Finland, Danmark och Norge. 1 Sverige har de samordnade förhandlingarna mellan Arbetsgivareföreningen och LO fungerat som en sorts korporativ motsvarighet till en direkt statlig inkomstpolitik. Adler-Karlsson framställer denna nya 102 lönenedpressningspolitik som ett exempel på de västliga ekonomiernas utveckling åt det

¹⁸⁴ Se t ex Gunnar Ohrlanders initierade, i samarbete med tekniker på AB Atomenergi skrivna *Blågul atom* (Sthlm 1970).

socialistiska hållet!¹⁸⁵

Det grundläggande felet med Adler-Karlssons teori är, att han, liksom företagar- och direktörs-ideologerna, inte har analyserat ekonomin som ett system. som ett mönster av relationer, utan betraktat ekonomin ur en enskild beslutsfattares synvinkel. I det här speciella fallet betyder det ideologiska synsättet, att frågan inte ställs om hur de statliga ingripandena förhåller sig till mekanismerna inom den privata sektorn, om de anpassar sig till dem eller stör dem. I det förra fallet sker ingen utveckling i socialistisk riktning, utan en sammansmältning av statsapparaten och det privata kapitalet. En sådan sammansmältning kan i princip utvecklas hur långt som helst utan att förändra karaktären på det ekonomiska systemet. Det är i och för sig möjligt att tänka sig en stat som äger alla produktionsmedlen och driver dem för att åstadkomma största möjliga vinst åt dem som kontrollerar statsapparaten. Staten fungerar då som ett stort bolag.

4.1.1 Vinstbegreppet

Adler-Karlssons sätt att bara fråga efter vem som formellt har att fatta vissa beslut utan att bry sig om innehållet i dessa beslut, vilket är bestämt av drivkrafterna och rolldefinitionerna i det ekonomiska systemet, uttrycker i sin formalism slående den stereotype byråkratens synsätt.¹⁸⁶ Ett för analyser av moderna ekonomiska system så centralt begrepp som vinst ser Adler-Karlsson bara ur en redovisningsteknisk aspekt: 'Vinsterna kan i både Öst och Väst betraktas som en restpost, som blir kvar när alla kostnader för produktionen och alla löner till de anställda betalats ut.'¹⁸⁷

Ur rent ekonomisk synvinkel kan man skilja på två huvudtyper av sammanhang och bestämningar av något som kallas vinst. Det ena är där de ekonomiska enheterna (för produktion, handel, transport etc.) är enskilda självständiga företag. som bestämmer vad som skall produceras och säljas och som fungerar i ett system, där priserna sätts i (mer eller mindre monopolistisk) konkurrens på en marknad. I den situationen fungerar vinsten som (1) grundval för företagets existens genom att ge möjlighet till investeringar, motstå konkurrenser, bevara ägarnas intresse för företaget, och därför (2) som kriterium för vad som skall produceras och hur, samt (3) som inkomstkälla för den som äger företaget, för en hel klass av ägare av företag.

En annan bestämning av begreppet vinst är denna. De ekonomiska enheterna är inte självständiga utan är delar av en statlig ekonomi. Vad som skall produceras bestäms genom en samhällelig plan, och priserna är konstruerade efter vissa planmässiga principer. Prissystemet är uppbyggt så, att alla företag normalt skall gå med vinst. I detta läge fungerar vinsten huvudsakligen som kriterium på att företaget har uppfyllt samhällets plan, och på hur effektivt de har uppfyllt den. Den bestämmer inte produktionens inriktning, utan fungerar som en kontroll i efterhand på företagets prestationer. I det förra fallet ersätter de självständiga företagens vinststrävan en samhällelig plan, i det senare fallet är vinsten ett kriterium (bland flera) på att det av statliga beslut beroende företaget har uppfyllt sina uppgifter enligt planen. Begreppen vinst och vinstmaximering får på så sätt helt skilda betydelser.

Mellan de båda huvudtyperna finns det sedan flera varianter. Medan variationen inom de kapitalistiska ekonomierna härvidlag är tämligen små och betydelselösa, är de som existerar i

¹⁸⁵ Adler-Karlsson (1967) s. 68 f. Genom de vilda strejkerna och de skarpa motsättningarna mellan LO och tjänstemannaorganisationerna har den för Sverige ganska speciella korporativa inkomstpolitiken blivit allt svårare att upprätthålla. I avtalsrörelsen 1971 spelade regeringen en viktig roll, både genom tvångslagen mot SACO och SR och genom ständiga kontakter med medlarna och parterna i LO-SAF-förhandlingarna.

¹⁸⁶ Jfr. R. Mertons framställning av den byråkratiska personligheten i sin bok *Social Theory and Social Structure* (Glencoe 1949) s. 151-60.

¹⁸⁷ Adler-Karlsson (1967) s. 69.

övergångsekonomierna av stor vikt. Just därför att dessa är övergångsekonomier är variationerna av betydelse både för riktningen i utvecklingen, framåt mot socialism eller tillbaka mot en ny form av kapitalism och för takten i utvecklingen.

Variationerna bland övergångsekonomierna i detta avseende kan i första hand summeras efter tre linjer:

- (1) I vilken utsträckning planen fastställer investeringar och produktion.
- (2) i vilken utsträckning priserna är marknadspriser eller inte. Det viktigaste indexet på detta är de inhemska prisernas grad av överensstämmelse med världsmarknadspriserna, d.v.s. de priser som råder i den kapitalistiska världen.
- (3) Hur stor andel av företagens vinst som stannar i företagen och som de får råda över.

I alla dessa tre avseenden utgör Jugoslavien den ena ytterpolen.¹⁸⁸ Bortsett från ett mycket begränsat antal nyckelprodukter anger den statliga femårsplanen bara allmänna riktlinjer för den ekonomiska utvecklingen. Mera detaljerade är de delstatliga och kommunala planerna, men de enskilda företagen bestämmer själva på räntabilitetskriterier i stor — och växande — utsträckning investeringar och produktion. Prissystemet har successivt knutits till världsmarknaden. En växande del av vinsten stannar i företagen för fri disposition.

Motpolen till Jugoslavien är, särskilt efter de senaste ekonomiska reformerna i Sovjetunionen, Kina, vars ekonomiska system ungefär motsvarar den huvudtyp av planerad ekonomi som vi nämnde ovan.¹⁸⁹ En viktig skillnad mot den sovjetiska ekonomin, både före och efter 1965, är att så gott som hela företagets vinst går till staten och alltså inte stannar i företaget. Den fond som företaget självt kan disponera över, kan dessutom inte användas till individuella inkomster för företagsledningen eller arbetarna utan enbart till diverse kollektiva förbättringar, av arbetsförhållanden, i serviceanläggningar.¹⁹⁰

4.1.2 Monarki och ekonomiska system

Modellen för schemat med ägandefunktionen och det politiska program, som schemat används för, är uttryckligen inspirerad av den process som lett fram till en parlamentarisk monarki, där monarken bara har symboliska funktioner.¹⁹¹ Den analogin är mycket avslöjande. Monarkin är en statsrättslig form, en ärftlig princip för tillsättande av statsöverhuvud, som åtminstone teoretiskt — och i mycket betydande utsträckning också i praktiken — kan fyllas med vilket politiskt innehåll som helst. Om den ärftlige monarken fråntas politiska funktioner, har dessa funktioner definitionsmässigt blivit republikanska eller parlamentariska.

Annat är det med ett ekonomiskt system. Om funktionen att producera för vinst och ackumulera kapital har överförts från kapitalisten till ett statligt företag, som drivs på samma sätt som privata företag, har det ekonomiska systemet inte förändrats. De ekonomiska rollerna är desamma, även om de spelas av nya aktörer. — Som bekant gäller den nämnda principen för hur statliga företag i Sverige i regel ska fungera.¹⁹²

¹⁸⁸ Se not 81.

¹⁸⁹ Om Kinas ekonomiska system, se t ex Bettelheim et al (1968) och A. Donnithorne, *China's Economic System* (London 1967).

¹⁹⁰ Bettelheim et al. (1968) s. 159.

¹⁹¹ Adler-Karlsson (1967) s. 698.

¹⁹² Den officiella målsättningen för Statsföretag är, som den uttrycks i regeringens proposition: 'Under krav på lönsamhet uppnå största möjliga expansion.' Denna underströks extra kraftigt på bolagsstämman den 17/5 1971 (SDS den 18/5 -71). Då nyblivne styrelseordföranden i Statsföretag och socialdemokratiska gruppledaren i riksdagen,

Nonchalerandet av att de ekonomiska förhållandena utgör ett sammanhängande system, förekommer bara, när Adler-Karlsson lägger ut sin egen teori. Däremot, när han ska varna för socialistiska åtgärder, t.ex. socialiseringar, då heter det att 'den moderna ekonomin är en högst sammansatt organism, som måste hanteras varsamt'.¹⁹³ Då varnas för vad inhemska och utländska kapitalägare och företagsledare, svenska jurister m.fl. skall tillgripa för drastiska metoder, om de statliga ingripandena hotar kapitalets intressen.¹⁹⁴ Mellan å ena sidan den 'högst sammansatta organismen' och å den andra den schematiska uppställningen av nio ekonomiska beslut, utan angivelse av hur de hänger ihop och av de kriterier efter vilka de måste fattas, och av fem beslutssubjekt, löstagna från varje sammanhang, finns det en klar motsättning. Det som håller ihop argumentet är det ideologiska syftet, å ena sidan varna för kommunismen, å den andra visa det radikala och det socialistiska i vad Adler-Karlsson benämner medelvägens ekonomi. Vi har i detta sammanhang inget att invända mot antikommunism eller socialdemokratism, men som bidrag till teorin om ekonomiska system måste Adler-Karlssons bok avvisas.

4.2 Det sociala sammanhanget: administration eller klasskamp?

I det byråkratiska perspektivet försvinner inte bara det ekonomiska för statliga ingripanden utan också det sociala. Här går den fundamentala skillnaden mellan ingrepp som görs uppifrån — från staten eller stora formella organisationer med 'kalla' lagstiftande och administrativa metoder, och å andra sidan ingripanden, som görs under tryck och aktiv medverkan nerifrån. En enkel sociologisk reflexion ger vid handen, att effekten blir radikalt annorlunda, om det är det ena eller det andra.

I alla nu existerande samhällen råder arbetsfördelning, mellan manuella och intellektuella arbeten, mellan besluts- och verkställanderoller. Dessutom finns det skillnader i utbildning, yttre arbetsförhållanden, ekonomisk standard etc. I regel är dessa skillnader förstärkta av en ideologi, som rättfärdigar dem, som får de förfördelade att anse sin situation som berättigad eller hopplös och begränsar deras ambitioner och självförtroende. De här förhållandena är centrala i samhällssystem, som direkt bygger på att en klass lägger beslag på resultatet av en annan klass' arbete (utöver det som går åt till att direkt försörja dem som står i produktionen), t.ex. feodala och kapitalistiska samhällen och ekonomier. Men de förekommer också i inte obetydlig utsträckning i de samhällen, som befinner sig i en övergång mellan socialism och kapitalism.

Vad händer nu, om det kommer ett ingripande uppifrån i dessa förhållanden, ett ingripande av rent administrativ karaktär, men som avser att frigöra den undertryckta klassen från exempelvis, feodala godsägare eller kapitalister? Det är inte omöjligt att förhållandena förbättras för de undertryckta, men samtidigt är det de tidigare privilegierade som, på grund av sin gamla utbildning, erfarenhet, auktoritet, ekonomiska ställning och kontakter, som har de största möjligheterna att utnyttja den nya situationen.

Effekterna av de socialdemokratiska utbildningsreformerna i Sverige är i stor utsträckning ett exempel på denna mekanism: det är de högre socialgrupperna som bäst har utnyttjat de ökade

sedermera industriminister Rune Johansson underströk i en intervju i DN den 30/4 1971: 'De statliga företagen arbetar i princip under samma betingelser som de privata företagen.' Vissa extra lokaliseringsspolitiska och sysselsättningspolitiska krav ska dock ställas, hävdas det. Meningen är inte heller att förskjuta de statliga företagens roll i någon avgörande grad. Som ordföranden i SAP:s och LO:s gemensamma arbetsgrupp för näringspolitik, Ingvar Svanberg har betonat: 'Statliga företag kan aldrig bli en dominerande del av vårt näringsliv, och ingen drömmer heller om att vi skall få ett statligt företagande som 50-55 procent mot nuvarande 5 procent.' *Veckans Affärer* 22/4 1971.

¹⁹³ Adler-Karlsson (1967) s. 36.

¹⁹⁴ a.a. s. 92 ff.

utbildningsmöjligheterna.¹⁹⁵ Ett oerhört viktigt exempel på nödvändigheten av en i ovannämnd bemärkelse sociologisk distinktion mellan olika slag av statliga ingripanden är jordreformerna i s.k. u-länder. De indiska erfarenheterna, bland många exempel, visar, hur en jordreform uppifrån med lagar om fördelning av jord utan någon politisk och ideologisk mobilisering av de jordlösa och de fattiga bönderna och kooperativer tillyxade på rent administrativ väg, både ger möjlighet för de gamla ägarna att genom skenförsäljningar av jord behålla större delen av sina egendomar och att utnyttja de nya institutionerna, kooperativer och byråd, för att befästa sin makt samt att utnyttja det tekniska biståndet uppifrån för att förbättra sin egen relativa ställning.¹⁹⁶ Det var de indiska ledarnas avsikt, att dessa reformer, tillsammans med andra på andra områden, skulle leda till något slags socialistisk ekonomi. Alla sakkunniga bedömare torde nu vara ense om, att den här typen av reformer och statliga ingripanden inte lett till och inte leder till socialism. För övrigt har jordreformerna inte heller kunnat lösa Indiens livsmedelsproblem.

En helt annan typ av ingripanden gjordes i t.ex. Kina. Linjerna för reformen fastlades av kommunistpartiets centralkommitté men den genomfördes av de jordlösa och fattiga själva. Partiet och befrielsearmén — jordreformen började genomföras redan under inbördeskriget — uppmanade och stödde de jordlösa och fattiga att själva offentligt anklaga och angripa sina förtryckare, att ta tillbaka vad de senare genom hot och bedrägeri tillskansat sig, att organisera sig i egna organisationer, att själva tillämpa lagarna om hur mycket jord och andra produktionsmedel varje klass fick ha. På det sättet bröts den gamla feodalklassens auktoritet, makt och privilegier definitivt ner.¹⁹⁷

Erfarenheterna från övergångsekonomierna ger också vid handen, att för att utvecklingen i socialistisk riktning ska fortsätta och inte nya uttryck av kapitalistiska och byråkratiska tendenser uppstå och breda ut sig, är det nödvändigt med återkommande 'massrörelser', socialistiska mobiliseringar av de arbetande klasserna, för att aktivt ingripa i samhällsutvecklingen.

Det ligger en viktig sociologisk sanning i Marx' sats att 'Revolutionen är nödvändig inte bara därför att den härskande klassen inte kan störtas på något annat sätt, utan också därför att bara i en revolution kan den klass som störtar den frigöra sig från det förflutnas samlade skräp och bli i stånd till att bygga ett nytt samhälle.'¹⁹⁸ Vill man studera, hur ekonomiska system förändras och kan förändras, är det nödvändigt att också beakta vilka möjligheter de med ett visst ekonomiskt system förknippade klasserna har att själva agera och tillvarata sina intressen.

4.3 Det politiska sammanhanget: statens karaktär

Det kan knappast nog understrykas att skillnaden och konflikten mellan olika samhällssystem, t.ex. socialism och kapitalism, inte bara gäller ekonomiska förhållanden. Ett samhälle innefattar också politiska och ideologisk-kulturella förhållanden. Brytningen mellan två samhällssystem är

¹⁹⁵ 1947 fanns i Sverige 3 % av en årskull 20-åringar vid universitet eller högskola, 1967 20 %. Men denna förändring kom främst socialgrupp I till godo. 1947 var de nyinskrivna 14,5, 3,5 och 0,5 procent av alla 20-åringar i resp. socialgrupp I, II och III. 1967 var motsvarande siffror 63, 23 och 8 procent. M. Ekholm-A. Fransson-S. E. Reuterberg, *Skolan kan inte skapa ett jämlikare samhälle*, DN 19/1 1971.

¹⁹⁶ Se G. Myrdal, *Asian Drama* (NY 1968) vol. II s. 1301 ff. Framställningen behandlar hela Sydasiens. För en annan reform och ledarnas blandning av förakt och fruktan för massorna, 'en annan sorts människor', redogör Sven Lindqvist i *Slagskuggan* (Sthlm 1969) s. 177-229. Hans slutsats om militärregimen i Peru och dess reformer är att dessa antingen kommer att helt urvattnas och anpassas efter USA:s och det inhemska härskande skiktet eller så tvingas ledarna över på folkets sida i stället för att se ner på det. De byråkratiska reformernas väg anser Lindqvist helt osannolik.

¹⁹⁷ En fascinerande inifrånstudie av den kinesiska jordreformen ger W. Hinton, *Fanshen* (NY 1966). Av utomordentligt värde är också en annan ögonvittnesrapport, J. Belden, *China Shakes The World* (NY 1970).

¹⁹⁸ K. Marx, *Die deutsche Ideologie* (Berlin 1960) s. 72.

först och främst en politisk brytning, en politisk revolution, som har sin rot i utvecklingen av motsättningar inom det gamla ekonomiska systemet. För analysen av konkreta ekonomiska system är en analys av den politiska maktstrukturen, koncentrerad i statsmaktens karaktär, oundgängligen nödvändig. Utan en sådan undersökning kan man inte bestämma utvecklingstendenserna och -möjligheterna i det ekonomiska systemet i ett visst land vid en viss tidpunkt.

Efter det förödande inbördeskriget, möjliggjort genom utländsk intervention, beslöt man i Sovjet 1921 att starta 'en ny ekonomisk politik', NEP. Vid sidan av ett i praktiken privat jordbruk (den helt dominerande näringsgrenen) överläts en stor del av handeln och även en del av industrin i privata händer. Detta tolkades på sin tid av inte så få som början till en återgång till kapitalismen. Hade man beaktat de politiska förhållandena — och deras betydelse — hade en sådan utveckling framstått som osannolik och svår genomförbar. Genom revolutionen hade den gamla statsapparaten 'krossats', och de statliga maktmedlen befann sig i händerna på en klass som inte hade något som helst intresse av en återgång till kapitalismen utan tvärtom i inbördeskriget hade vågat livet för att stoppa en kapitalistisk utveckling.¹⁹⁹ Därför var kollektiviseringen av jordbruket och planmässig statlig industrialisering en rimlig förutsägelse också 1921. Likaså i Kina i början av 50-talet, då övervägande delen av produktionen fortfarande var privat, stod svaret på frågan om det ekonomiska systemets sannolika utvecklingstendenser att läsa i den politiska strukturen efter revolutionen.

Å andra sidan har länder som Frankrike och Italien ganska betydande statliga ekonomiska sektorer. Statens roll i de senaste årens våldsamma sociala konflikter i dessa länder mest dramatiskt uttryckt när president de Gaulle den 29 maj 1968 i hemlighet flög till de franska trupperna i Tyskland och försäkrade sig om deras stöd för att vid behov slå ner arbetarrörelsen²⁰⁰ — bör ha gjort uppenbart för alla att denna statliga sektor inte innebär något slags mellanstation till socialism.²⁰¹

Oxenfeldt-Holubnychy framhåller Frankrike som ett 'medelvägens ekonomiska system'. Trots sin polarisering av fri företagsamhet och fri marknad kontra kommandohushållning finner de i Frankrike, främst p.g.a. den indikativa (icke-bindande) planeringen där, en medelväg mellan kapitalistiska och kommunistiska ekonomier. Författarna tecknar en idyllisk bild:

'Den franska ekonomin präglas och styrs i hög grad genom gruppsamverkan.' I hjärtpunkten för den franska planhushållningen ligger sådana ideal som det gemensamma bästa, folkets intresse och en slags gyllene medelväg, som försonar de stridande intressena och tillfredsställer envar åtminstone till en del. "Det andliga underlaget för den franska planeringen består i tron på fördelarna av att människor kommer samman och på värdet av fri diskussion. Man har på sina håll betecknat Frankrike som ett land med 'debattekonomi' /den franske ekonomen F. Perroux/.²⁰²

Originalupplagan av Oxenfeldt-Holubnychys bok kom ut 1965. Sedan dess har majstormen 1968 och de mellan 8 och 10 miljonerna strejkande löntagare rivit itu den idyllen. Arbetarklassen och dess situation glömde författarna bort i idyllen, och det framgår redan av deras egen framställning att 'gruppsamverkan' främst gällde företagarna och den statliga planapparaten.²⁰³

¹⁹⁹ En god redogörelse för NEP ger det klassiska arbetet om Sovjets ekonomi, M. Dobb, *Soviet Economic Development since 1917* (London 1966) s. 125 ff.

²⁰⁰ En bra journalistisk rapport om majhändelserna i Frankrike är P. Seale—M. McCornville, *French Revolution 1968* (London 1968) [på svenska: [Revolution! Frankrike 1968](#)]. Om de Gaulles resa s. 204 f.

²⁰¹ Strejkrörelsens kärna var för övrigt de statliga Renault-fabrikerna.

²⁰² Oxenfeldt—Holubnychy (1967) s. 283 o. 285.

²⁰³ Tydligt har de franska företagarna en positiv inställning till planeringen därför att de har ett dominerande inflytande på planeringsarbetet.... Självfallet är de statsanställda teknikerna angelägna att inte förtörna företagarna,

Det är att märka av det franska exemplet att det är statsapparaten och inte regeringen som är det avgörande. Hade ge neral Massu svarat de Gaulle på samma sätt som general Svoboda svarade president Benesj i Tjeckoslovakien 1948 — Svoboda lär ha formulerat det: 'Armén går med folket.' — eller den chilenska generalen Schneider svarade den chilenska högern 1969-70, hade den femte republiken, och eventuellt den franska kapitalismen, sannolikt fallit.²⁰⁴

Två aspekter av statsapparaten är av direkt betydelse för bedömningen av ett givet ekonomiskt system och dess framtida utveckling. Den ena är tvångsapparaten, polis och militär. Vilken samhällsordning och därmed vilken klass' intressen står den som yttersta garant för? Den andra är förvaltningsapparaten, byråkratin. Till vilken eller vilka klasser är den knuten i ursprung och ideologisk formation? Detta ger naturligtvis sin prägel åt det sätt varmed staten ingriper i ekonomin samt hur och i vilken utsträckning regeringens och parlamentets intentioner förverkligas. Ska man bedöma effekten av beslut om viktiga statliga åtgärder, som inrymmer intressekonflikter, t.ex. en jordreform, en radikal skattelag, omfattande förstatliganden, är det nödvändigt att känna till båda dessa aspekter av statens klasskaraktär.²⁰⁵ Hos Adler-Karlsson däremot lyser de centrala frågorna om statens karaktär med sin frånvaro.²⁰⁶

Vad gäller den svenska staten har vi redan ovan pekat på hur dess ekonomiska politik fungerar inom, och inte bryter mot, kapitalismens ekonomiska logik (och därigenom i borgarklassens intresse). Det är också den svenska socialdemokratins deklarerade målsättning på lång sikt.²⁰⁷ Den svenska statsapparaten har dessutom en markerat borgerlig karaktär.²⁰⁸

med hänsyn till att de förfogar över avgörande informationer, till behovet av deras medverkan och till deras stora politiska inflytande.' a.a. s. 285. Framställningen av denna form av planering som inriktad på 'det allmänna bästa' och som 'ett slags gyllene medelväg' är också ett sätt att uttrycka en företagarideologi. Ett annat exempel på den i liberala kretsar i mitten av 60-talet utbredda beundran för den franska planeringen är A. Shonfields seriöst upplagda men till stor del mycket tidsbundna *Modern Capitalism* (London 1965).

²⁰⁴ Ett geografiskt mer näraliggande exempel är den finska generalstrejken 1956, en strejk med krav på Lönekom-pensation för de väldiga prishöjningar som blev följden av att riksdagen upphävde tidigare reglering. Det var en rent ekonomisk konflikt, som inte på något sätt ställde frågan om makten i samhället. En socialdemokratiskt ledd regering regerade. Men ridande polis angrep strejkvakter, och i Jyväskylä beordrades skjutklara maskinpistoler mot strejkvakter. Militär låg i larmberedskap: indragna permissioner, fullständig avstängning från yttervärlden, inga nyheter på radion släpptes fram. Om detta berättades i ett finskt TV-program i Sveriges Radio våren 1971. Problematiken berörs inte i den socialdemokratiska fackförbundsjournalisten Sigurd Klockares, *Från generalstrejk till folkfront* (Sthlm 1971).

²⁰⁵ Den marxistiska statsteorin finns utvecklad i K. Marx *Pariskommunen* (Sthlm 1970), F. Engels, *Familjens, privategendomens och statens ursprung* (Sthlm 1945), V. I. Lenin, *Staten och revolutionen* (Sthlm 1964), R. Miliband, [Statsmakten i det kapitalistiska samhället](#) (Sthlm 1970), N. Poulantzas, *Politisk makt och sociala klasser* (Gbg 1970). För en icke-marxistisk betoning av statsapparatus betydelse för ett ekonomiskt system se G. Myrdals kritik av vad han kallar 'the soft state' i Sydasiien. Myrdal (1968) vil. II Ch. 18, 13-14.

²⁰⁶ Adler—Karlsson tar upp problemen med korruption och nepotism (s. 82) men avfärdar frågeställningen om den svenska staten främjar kapitalets intressen som påminnande om antisemitiskt konspirationstänkande! (s. 63 f)

²⁰⁷ Se not 192. Rune Johansson har auktoritativt slagit fast: 'Regeringens politik har varit näringslivsvänlig. Den har varit näringslivsvänlig också när man söker bygga under konsumtionen genom skattepolitik och socialpolitisk omfördelning av de värden vi gemensamt skapar. Det ger ökad stabilitet åt en konsumtion på högre nivå och en ökad stabilitet åt delar av vår produktion. Misstroendet inom det privata näringslivet mot regeringens politik har varit missriktat och beror på att man inte samtalat tillräckligt med varandra. Det privata näringslivet har tagit alltför stort intryck av vissa grupperns åsikter och inte skaffat sig upplysningar om politikens verkliga utgångspunkter.' DN 30/4 1971.

²⁰⁸ Se t ex N. Elvander, *Intresseorganisationerna i dagens Sverige* (Lund 1966) del II; B. Abrahamsson—D. Strand, *Svensk militär tänker* (Sthlm 1966); J. Larsson—S. Rydenfelt, *Säkerhetspolisens hemliga register* (Gbg 1966). Flera viktiga statliga organ, t ex AMS har en korporativ representation varigenom kapitalet blir direkt företrätt. På ett specialområde, datatekniken, har Jan Annerstedt gjort en pregnant sammanfattning av en väldokumenterad studie som belyser hur en borgerlig statsapparat fungerar i normala situationer. 'Formellt fanns makten kvar i det svenska

För analyser av övergångssamhällen är frågan om statens karaktär av särskild betydelse, eftersom deras egenskap av övergångssamhällen innebär att samhället innehåller skarpt motsatta ekonomiska och ideologiska element. I vilken riktning dessa motsättningar löses beror framför allt på den politiska strukturen. Är staten i de moderna övergångssamhällena verkligen proletariats diktatur, d.v.s. arbetarklassens statsmakt, och inte en maktapparat skild från och i motsättning till arbetarklassen? Det regerande partiet — som ju också hör till den politiska strukturen — är det i praktiken arbetarklassens parti, arbetarklassens förtrupp? Hurdan är dess organisation och dess ideologi?

Dessa frågor måste ställas och besvaras vid en bedömning inte bara av övergångssamhällenas politiska system utan också av deras ekonomiska förhållanden och möjligheter. Denna bedömning gäller inte bara de länder som ofta men oegentligt kallas kommunistiska utan också länder som Egypten, Tanzania, Ceylon. Hur stämmer de socialistiska proklamationerna med verkligheten — är dessa länder i en övergång till socialism? De ovannämnda frågorna är inga retoriska frågor, som innehåller sina egna svar. Inom den revolutionära arbetarrörelsen har utvecklats instrument för att i praktiken ta itu med dessa problem. Den utsträckning i vilken dessa instrument tillämpas ger en grund för besvarande av de nämnda frågorna. Bland de viktigaste av dessa instrument är institutioner som arbetarråd, sovjet, ett kommunistiskt parti, och politiska metoder som 'masslinjen'.²⁰⁹

5. Slutsatser

Syftet med denna studie har primärt varit att bidra till en vetenskaplig teori om ekonomiska system, som en del av ett vidare teoretiskt sociologiskt arbete. I det perspektivet har den centrala problematiken, sättet att formulera frågeställningar i några representativa arbeten inom litteraturen om jämförande studier av ekonomiska system kritiskt analyserats. Det finns en litteratur, som uttryckligen och systematiskt jämför olika ekonomiska system, moderna system. Ur den har fyra arbeten tagits upp. De har en central plats i sin genre, men de kan inte påstås ge en uttömmande bild av den, som också inrymmer framställningar av annat slag.²¹⁰ Denna litteratur

parlamentet, men i realiteten hade tre viktiga intressegrupper, militärledningen, direktörer i banker och privata företag och — i mindre utsträckning — forskare/tekniker, skaffat sig ett permanent inflytande vid formandet av den statliga datorutvecklings- och datorforskningspolitiken. Ett inflytande som vuxit i och med att den statliga förvaltningen, ända upp till finansministern, i det tysta accepterat och godkänt det.' J. Annerstedt, *Datorer och politik* (Staffanstorps 1970) s. 121.

²⁰⁹ Om arbetarråd, se K. Marx, *Pariskommunen* a.a., Lenin, *Staten och revolutionen* a.a.; deras omöjliga situation — p.g.a. arbetarklassens drastiska decimering — efter inbördes- och interventionskriget beskrivs av I. Deutscher, [Den ryska revolutionen](#) (Sthlm 1967); om arbetarråden i Tyskland 1918 handlar D. Schneider—R. Kuda, *Arbeiterräte in der Novemberrevolution* (Frankfurt 1969). Om masslinjen, *Citat av ordförande Mao Tsetungs verk* (Gbg 1968) s. 108-20.

²¹⁰ Halms och Loucks' arbeten är klassiker på området. Den förra har kommit ut i tre upplagor hittills och ett okänt antal tryckningar, av vilka den senast som jag känner till är 1970 års engelska utgåva. Den upplaga av Loucks, som använts är den sjätte. För sent för att kunna ta hänsyn till den upptäckte jag att det även finns en sjunde upplaga. Oxenfeldt—Holubnychys bok presenteras också som en tredje upplaga. Halm (1970) s. 403, rekommenderar Loucks och Oxenfeldt—Holubnychy. Det gör även Grossman (1967) s. 190, vars medtagande mest motiverats av att den kommit ut även i Sverige, i pocket. Grossman och Loucks hänvisar också till C. Landauer, *Contemporary Economic Systems* (Philadelphia 1964) — en socialliberal resonerande bok om kapitalism, varianter av socialism (socialdemokrati och planering) och kommunism och där perspektivet från de här studerade skiljer sig bl.a. genom hävdandet att 'befallning /command/, utbyte, solidaritet och tradition är varje ekonomiskt systems byggstenar'

är dock relativt liten i förhållande till hela den seriöst syftande litteraturen om moderna ekonomiska system. Många framställningar gäller först och främst ett system eller förändringen från ett system till ett annat. En del av dessa spelar en mycket stor roll i samhällsdebatten. Analysen behandlar därför också två andra typer av teorier, som i sin framställning av västerländska ekonomiska system ställer andra frågeställningar i förgrunden än den förstnämnda gruppen av författare — om äganderätten sedd i ljuset av det moderna storföretaget och dess ledare eller om statens ingripande i ekonomin. Dessa teorier hör också ihop med olika s.k. konvergensteorier — teorier om hur systemen i öst och väst löper samman, konvergerar mot ett gemensamt system.²¹¹

Hur det ekonomiska systemet är, hur det utvecklas och hur det uppfattas har mycket stor betydelse för alla moderna samhällen och står i centrum för deras politiska och ideologiska motsättningar. Den rådande teorin på området är vag och föga utvecklad samt vanligen mycket direkt knuten till politiska och ideologiska ställningstaganden. Också för detta arbete har författarens allmänna samhällssyn och ideologi haft betydelse — i att rikta uppmärksamheten på problem, i att ge associationer till exempel m.m. Denna samhällssyn kan framkalla positiva eller negativa reaktioner hos läsaren. Men oavsett vilket är det fyra slags resultat, som läggs fram som bidrag till en vetenskaplig sociologisk teori:

- (a) De granskade mycket spridda och respekterade teorierna och påståendena har visats innehålla så allvarliga luckor och felaktigheter, att de från vetenskaplig synpunkt måste förkastas.
- (b) En förklaring varför de studerade teorierna är ohållbara har getts, och därmed några kriterier för en analys av andra teorier än just de som här behandlats.
- (c) En alternativ teori för studiet av ekonomiska system har angetts. Den har något närmare preciserats, och hur den bättre förklarar de förhållanden, på vilka de andra teorierna prövats, har påvisats.
- (d) Analysen av ekonomiska system har visat på förhållanden och frambragt begrepp, som har relevans för den aktuella diskussionen om generell sociologisk teori.

(s. 10) — och L. Turgeon, *The Contrasting Economics* (Boston 1963). Turgeon ger en fyllig empirisk beskrivning av ekonomiska förhållanden, område för område, i USA och Sovjetunionen. Hans definition av kapitalismen är snarlik marxismens: 'Kapitalism är ett ekonomiskt system som kännetecknas av privat, ojämt /unequal/ ägande av produktionsmedlen eller verktyg med vilka människan producerar sitt uppehälle. ... Den grundläggande kraft som driver den ekonomiska aktiviteten under kapitalismen är sökandet efter åtminstone en 'normal' eller 'gynnsam' /favorable/ avkastning /rate of return/.' (s. 20)

Jämförda med dessa två är de här analyserade arbetena mer betydelsefulla i den meningen att de dels som böcker torde vara mer spridda och använda, dels och framför allt att de direkt bygger på nationalekonomins liberala huvudtradition.

²¹¹ Vanligen förekommer både statens och företagsledningens roll i konvergensresonemangen — statens betydelse ökar i väst och minskar i öst på grund av nödvändigheten av en självständig företagsledning, som i väst blir självständig från kapitalet. Men tonvikten är olika, hos Burnham och Galbraith är det 'the managers' resp. teknostrukturen som står i förgrunden. Burnham hävdade t.ex. att statligt ägande var nödvändigt för ett stabilt 'direktörsstyre', men det är direktörernas uppstigande till makten som står i fokus. Burnham (1962) kap. VI. Galbraiths variant av konvergensteorin kan sammanfattas i följande citat: 'Ingenting i vår tid är intressantare än att det förut kapitalistiska bolaget och det förut kommunistiska företaget till följd av organisationens imperativ nu skulle närma sig varandra som självständiga oligarkier.' Galbraith (1967) s. 313. För Adler—Karlsson däremot är inte det centrala företagsledningens frigörelse från kapitalet i väst och staten eller arbetarna i öst utan statens ökande funktioner i väst och minskande i öst. Adler—Karlsson (1967) kap. 3.

5.1 I förstone ter sig de tre undersökta teorierna utomordentligt olika. I sin framställning av den västerländska ekonomin hävdar en, att systemet framför allt kännetecknas av suveräna konsumenter och fri företagsamhet, en annan ser först och främst de stora företagen med en styrande teknostruktur eller från äganderätt separerade företagsledare som balanserar olika intressenter, medan en tredje vill framhäva en fortskridande socialisering av olika ekonomiska funktioner. Författarna tillhör också mycket skilda idétraditioner och miljöer. Så t.ex. hör Georg Halm till samma tysk-österrikiska skola av ultraliberala ekonomer som von Hayek och von Mises, även om han så småningom kommit att acceptera och modereras av keynesianismen. Adolf Bele är en korporativ liberal ur en av USA:s 'fina' familjer (definierade efter det 'Sociala Registret'), som tillhörde hjärntrusten för Roosevelts New Deal och anlitas för höga uppdrag av amerikanska regeringar, bl.a. som samordnare av invasionen på Cuba. Gunnar Adler-Karlsson är en expert på internationell ekonomi och torde snarare stå till vänster än till höger om mittlinjen i den svenska socialdemokratin.²¹²

Det är en slutsats av den här företagna analysen, att dessa teorier är i grunden uppbyggda på samma sätt. De är varianter av en och samma föreställning. Denna föreställning är att ett ekonomiskt systems sätt att fungera kan förklaras av ett suveränt subjekt och dess beslut. I det första fallet uppfattas det som ett väljande subjekt. I de två senare som ett styrande subjekt. Typen av föreställning är inte specifik för teorier om ekonomiska system. Den förekommer också, och i motsvarande varianter, i teorier om politiska system.

5.2. Föreställningen om det suveräna subjektet bortser från de objektiva strukturer, som bestämmer ramarna för handlandet och utvecklingstendenserna i det ekonomiska systemet. Betydelsen av dessa strukturer och effekten av att bortse från dem påvisades genom att ställa de andragna centrala ekonomiska subjekten i vad som provisoriskt kallades deras ekonomiska, politiska och sociala sammanhang. Den närmare innebörden av de mest relevanta av dessa sammanhang har preciserats under undersökningens gång.

5.3. En fundamental ekonomisk struktur — produktionsförhållanden, knutna till en bestämd nivå av produktivkrafter — har urskiljts från normativa förhållanden som äganderätt, näringsfrihet och kontrakt. Denna struktur ställer många ekonomiska sammanhang i en ny dager, visar på viktiga distinktioner, där sådana slätats över, och på grundläggande likheter, där skiljelinjer dragits upp. Den generella marknadsteori, som grundlades av gränsnytteekonomerna, döljer de viktiga skillnaderna mellan två olika slag av marknadsekonomier, en bestående av enskilda varuproducenter, en annan uppdelad i kapital och lönearbete, i kapitalister och lönearbetare. Teorin döljer denna skillnad på ett bestämt sätt: den tenderar att framställa kapitalismen som vore den enkel varuproduktion. Framställningen av hur det moderna storföretaget opererar i ett fält av olika intressenter är modellerad efter den gamla utbyttesteorin — med den skillnaden att jämvikten eller 'balansen' nu antas upprättas av företagsledaren och inte av 'den osynliga handen'. Intressentteorin, liksom den allmänna marknadsteorin när den används på ett kapitalistiskt system, buntar ihop i en enda odifferentierad grupp intressenter av olika slag och relationer på skilda plan. Å andra sidan har det framgått, att marknad och planekonomi inte utgör de moderna ekonomiska systemens huvudpolar utan att de båda är förenliga med kapitalistiska, men bara en plan med socialistiska

²¹² Halms idéhistoriska plats framgår av hans förord till första upplagan, omtryckt i den senare och i avsnittet om Hayek och Keynes, Halm (1970) s. 392ff. Bland viktiga impulsgivare nämner Halm i förordet också den gamle svenske högerekonomen Gustav Cassel. Domhoff (1970) s. 61 ger en kort presentation av Berle. Bedömningen av Adler—Karlssons position inom den socialdemokratiska ideologin är knappast mer än en kvalificerad gissning. Men vare sig av det socialdemokratiska partiprogrammet eller av regeringsmedlemmarnas offentliga uttalanden framgår det att målet är att de mäktiga herrarna i Industriförbundet och Svenska Arbetsgivareföreningen 'om några decennier' ska ha lika mycket makt som Hans Majestät Konungen. Jfr Adler—Karlsson (1967) s. 98.

produktionsförhållanden. Det för analysen av ekonomiska system viktigaste kriteriet för bedömning av en planekonomi är inte om planen är bestämmande eller bara ger fingervisningar, är indikativ, utan planens relation till produktionsförhållandena. Produktionsförhållandena specificerar också innebörden av begreppet vinst i olika sammanhang.

5.4. Det är grovt vilseledande att bedöma det ekonomiska systemet i ett land efter omfattningen av statliga ingripanden i ekonomin. Dessa ingripanden kan ha en fundamentalt olika betydelse. De kan stödja, anpassa sig till och utnyttja mekanismerna i det rådande ekonomiska systemet eller de kan bryta mot och skapa obalans bland dem. De kan genomföras uppifrån av en särskild administrativ apparat eller de kan genomföras nerifrån under massornas direkta medverkan. Staten är nödvändig för varje kapitalistisk ekonomi, även för en laissez-faire-ekonomi, och har spelat en ledande roll vid framväxten av flera kapitalistiska ekonomier. Det viktiga för analysen av den politiska strukturens effekt på det ekonomiska systemet är inte i första hand den offentliga sektorns omfattning utan statens karaktär. Denna är inte detsamma som den sittande regeringens program och formuleringar av sina beslut — även om de två kan sammanfalla. Statens karaktär framgår av karaktären på de statliga ingripandena och av karaktären på den statliga våldsmakten. Den senare anger för vilken ordning staten står som yttersta garant för.

5.5. Samhällsstrukturen — med dess olika delstrukturer bestämmer karaktären på de sociala relationerna mellan människorna i samhället. När produktionsförhållandena drogs fram som bestämmande struktur bakom den fria företagsamheten med det fria utbytet, framstod de sociala relationerna som först och främst kännetecknade av relationer mellan klasser och inte mellan suveräna individer eller hushåll. Karaktären av klassamhälle är bestämd av produktionsförhållandena och inte av, t.ex. inkomstfördelningen. Men för differentieringen inom klasser och för relationerna mellan klasserna och deras specialiserade företrädare som ledare, experter m.m., är faktorer som inkomstfördelning, arbetsförhållanden etc. av stor betydelse. Till samhällsstrukturen hör inte bara den ekonomiska och politiska strukturen och det juridiska systemet utan också en ideologisk struktur, som sätter sin prägel på individerna både genom den uppfostran de får (vilket ger en betydelse åt frågan om företagsledarnas sociala rekrytering) och genom senare påverkan.

Genom sin effekt på relationerna och kampen mellan klasserna är dessa faktorer av betydelse för en bedömning av utvecklingen, den gångna eller den framtida, av det ekonomiska systemet i ett givet land.

5.6. De undersökta teorierna har granskats med avseende på deras sätt att framställa de moderna västerländska ekonomierna. Det har visats att teorierna ger en falsk och förvriden bild av Västeuropas och Nordamerikas ekonomiska system. Ohållbarheten ligger inte enbart i teoriernas empiriska generaliseringar utan, och framför allt, i de analytiska samband som teorierna ställer upp. Det viktiga med påståendet om konsumenternas suveränitet är inte så mycket att det bortser från eller underskattar reklamens och inkomstfördelningens betydelse som att det har sin grund i en felaktig teori om sambandet mellan produktion och konsumtion. Tesen om separation mellan ägande och kontroll är oacceptabel inte bara för att den grovt underskattar samhörigheten mellan aktieägare och företagsledare utan fastmer för att den är härledd ur en ohållbar framställning av förhållandet mellan företagsledning och kapital. Kritiken gäller här inte den påstådda omfattningen av statliga ingripanden i de västerländska ekonomierna utan den teori om förhållandet mellan stat och ekonomi, som kommer till uttryck i framställningen av dessa ingripandens innebörd.

I stället för den suveräne konsumenten eller den självständiga storföretagsledaren eller teknostrukturen har vi funnit ackumulationen av kapital. I stället för den socialistiska reformpolitikern eller statsbyråkraten har vi funnit motsättningen mellan de privata produktionsförhållandena och

de samhälleliga produktivkrafterna och en sammanflätning av stat och kapital. Eller rättare sagt, de rådande faktiska förhållandena kan riktigare förklaras på det senare sättet.

Som vetenskapliga teorier om ekonomiska system bör de i detta arbete anförda framställningarna av Adler-Karlsson, Berle och Means, Bumham, Cyert och March, Galbraith, Grossman, Halm, Loucks, Oxenfeldt och Holubnychy samt Rhenman förkastas. Denna slutsats gäller den studerade teoretiska problemställningen hos de nämnda författarna och uttalar sig inte om dessas samlade produktion om ekonomiska förhållanden.

5.7. De studerade teorierna kan ses som ideologiska uttryck för hur ett ekonomiskt system kan upplevas i en bestämd ekonomisk roll. Den enskilde rollinnehavarens uppfattning om systemet är naturligen först och främst präglad av de egna direkta erfarenheterna, av de samband och skeenden, om direkt hör till den egna rollen. De nämnda teorierna kan sägas vara uttryck för dessa rollupplevelser i den meningen att de ställer en bestämd ekonomisk roll i centrum och framställer det ekonomiska systemet ur denna rollinnehavares göranden och låtanden. Utanför teoriernas framställning ligger förhållanden som inte är direkt relevanta för respektive rollinnehavare.

En typ av teorier ställer i focus den fria marknaden och den fritt väljande ekonomiska människan. Teorin skjuter i förgrunden de suveräna konsumenterna och hushållen, men den ekonomiska människan som roll är framför allt den enskilde företagaren.²¹³ För den enskilde företagaren är det den fria marknaden och den fria konkurrensen som är den kapitalistiska ekonomins viktigaste aspekt. De är de förhållanden han har att räkna med i sin verksamhet som företagare. Det är också för företagaren som kontrasten mellan marknadens 'frihet' och planeringens 'kommando' kan vara en riktig distinktion.

I ett annat slag av teorier är det det moderna storföretaget och dess ledare som ställs i centrum. De senare framställs som en högt kvalificerad yrkeskår av ekonomisk-tekniska specialister, en teknokrati eller 'teknostuktur', frigjord från det kapitalistiska ägandet. Det är de som sägs sätta målen för det ekonomiska systemet och som sägs balansera olika ekonomiska intressenter mot varandra. Under perioder av högkonjunktur och frånvaro av öppna sociala konflikter kan dessa målsättningar ibland formuleras i termer, som framställer storföretagsledarna som mönster av social ansvarskänsla och t.o.m. 'själfullhet'. Vanligen ses målsättningarna som ekonomisk tillväxt och teknisk utveckling under avvägning mellan olika intressenters intressen av företaget. Denna framställning motsvarar också det perspektiv på det ekonomiska systemet, som är relevant för en viss ekonomisk roll — men inte mer. Storföretagsledarens roll i västerlandet (dvs vad marxister kallar kapitalistiska ekonomier) är så definierad, att han ska främja och maximera ekonomisk och teknisk utveckling men inte behöver fråga sig vilken sorts ekonomisk och teknisk utveckling. Till skillnad från den klassiske enskilde företagaren arbetar storföretagsledaren i en genomorganiserad miljö med många organiserade intressen att ta hänsyn till. För ledningen av ett storföretag är inte besluten entydigt dikterade av marknadskonkurrensen, men så klart är ledarrollen definierad att den frågan inte förutsättningslöst behöver ställas: vilka 'intressenters' intressen måste mest tillgodoses för att 'balans' ska uppnås? Den sortens frågor finns besvarade i förväg i systemets struktur, och i den ideologiska inympningen finns svaren i ramen för de frågor som framställs som meningsfulla att ställa.²¹⁴

²¹³ Familjen köper konsumtionsvaror och säljer arbetskraft i ett kapitalistiskt samhälle, men familjen är inte en renodlat ekonomisk enhet. Jfr Parsons—Smelser (1956) s. 146ff.

²¹⁴ Detta framgår rätt bra av följande. Eric Rhenmans (1964) bok skrevs för den 'referensgrupp' kring frågor om 'arbetslivets demokratisering' som SAF tillsatt 1961. Efter en del kritik av svagheten i Rhenmans intressebalansbegrepp blev begreppet i SAF-betänkandet *Samarbetet i framtidens företag* (Sthlm 1965) preciserat

En byråkrati kännetecknas av fast reglerade kompetensområden.²¹⁵ Från byråkratens synpunkt är det av största betydelse vem som har befogenhet att fatta beslut på ett visst område, medan hurdana beslut som fattas är av underordnad betydelse, så länge de fattas i behörig ordning. En tredje teori, som behandlats, ser ekonomiska system i det byråkratiska perspektivet och koncentrerar sig på frågan: vilka beslutsfunktioner hör till vilket beslutssubjekts befogenheter?

Dessa tre rollupplevelser — den enskilde företagarens, storföretagsledaren och den i ekonomin ingripande statsbyråkratens — kan också betraktas som förknippade med tre olika stadier i kapitalismens utveckling, med konkurrenskapitalism, monopolkapitalism och statsmonopolistisk kapitalism.

Grundvalen för en analys av teorier på det sätt, som behandlats i denna punkt och som kommer till uttryck i uppsatsens uppläggning är av tre slag. Framställningen är för det första ingen tillfälligt generalisering utan härrör ur en bestämd teori. Det är ett grundläggande och väl grundat påstående i den historiska materialismen, att människors föreställningar inte är självständiga och godtyckliga i förhållande till deras sociala situation utan att det finns ett samband däremellan och ett asymmetriskt samband, där den sociala situationen är den viktigaste faktorn. Marx har utvecklat detta påstående i en distinktion mellan vetenskap och ideologi, där han skiljer mellan fyra slag av framställningar: (1) de sociala rollinnehavarnas upplevelser av och föreställningar om sin situation; (2) litterära elaboreringar av (1); (3) begränsad, d.v.s. nu passerad vetenskap; (4) positiv vetenskap.²¹⁶

Analysen har visat, att de analyserade teorierna är vetenskapligt ohållbara. Den teoretiska grunden härför har också blottlagts — härledningen av det ekonomiska systemet ur ett suveränt subjekt. Men hur ska man förklara, att framstående professorer och andra högt förtjänta akademiker för fram sådana här teorier? Med deras personliga svagheter? Med deras anknytning till en viss klass? De förra skulle svårligen kunna förklara likheterna i författarnas resonemang och skulle inte kasta mycket ljus över problemet varför dessa författares personliga egenskaper tagit sig just dessa uttryck. (Det förmättna i en sådan förklaring är mer en moralisk fråga.) Föreställningen om det suveräna subjektet är en del av den borgerliga världsåskådningen — den borgerliga individualismen är ett av dess uttryck — men utan närmare precisering ger klassanknytningen inget svar på frågan om skillnaderna mellan de studerade teorierna. Teorierna blir däremot förklarliga, om de ses som intellektuella uttryck för rollspecifika föreställningar. De roller det

till: 'En situation där nedanstående båda villkor är uppfyllda är vad vi avser med intressebalans. a. Inom det samhälle där företaget verkar råder en värdegemenskap, som bl a innebär att det finns allmänt erkända normer ... som anger vilka krav från intressenter, som är legitima. b. Varje intressentgrupp har möjlighet att få legitima krav tillgodosedda.' (s. 109). Rhenman, som anlitats också för det betänkandet — som rådgivare berättar detta i en efterskrift till pocketupplagan av sin bok, Rhenman (1967). Där ger han ett utmärkt exempel på värdet av preciseringen. 'Det som därför stör mig är inte så mycket kritiken av de ansatser till definition jag föreslagit utan frånvaron av alternativa förslag. Det enda alternativ jag känner till är 'ökat inflytande åt de anställda' eller 'minskat inflytande åt de anställda', men båda dessa kan enkelt visas vara orimliga mål i många praktiska situationer. Alla /?/ är t ex överens att det under de närmast kommande åren sannolikt blir ett allvarligt problem att finna metoder att begränsa de anställdas möjligheter att hävda sina ekonomiska krav på företaget. Kostnadsinflationen inverkar menligt på vår konkurrenskraft gentemot utlandet och är ett hot mot vår handelsbalans.' Rhenman (1967) s. 205. Vad Rhenman här säger är helt enkelt, att intressebalans är ett bra ord att uttrycka och motivera vad företagsledarna är överens om, nämligen att minska de anställdas möjligheter att hävda sina krav. Den fascinerande, liberala blandning av cynism och naivitet, med vilken detta sägs, visar hur effektivt den ideologiska strukturen i ett klassamhälle verkar.

²¹⁵ Max Weber har angett detta som byråkratins viktigaste kännetecken. H. Gerth—C. W. Mills (eds.), *From Max Weber* (paperback ed. London 1970) s. 196.

²¹⁶ Relevanta passager hos Marx är bl a *Kapitalet* 1 s. 8ff, 71n; *Das Kapital* 111:1 s. 147, 178, 188, 250f, 212, 242; *Theorien über den Mehrwert*, Marx—Engels Werke 26:3 (Berlin 1968) s. 445.

gäller tillhör eller är fast knutna till samma klass, bourgeoisin.²¹⁷

Den empiriska grunden för framställningen av de studerade teorierna som företagar-, direktörs- och byråkratideologi är framför allt en jämförelse mellan teorin och den 'definition av situationen' som ingår i respektive roll. En sådan jämförelse visar på ett meningsfullt samband men säger i och för sig ingenting om teorins tillkomst.

I det här fallet har ideologianalysen starkt underlättats och styrkts av att de granskade teorierna själva uttryckligen ställer i förgrunden en viss roll, den väljande ekonomiska människan, företagsledaren, de som gör de statliga ingripandena i ekonomin. Burnham och Galbraith är kritiska mot 'direktörerna' (the managers) resp. 'teknostrukturen' och påminner om att relationen mellan ideologi och social position inte behöver vara enkel och direkt. Men de påminner oss också om den franske antropologen Levi-Strauss' påpekande att 'släktskap kan också framgå genom antites'.²¹⁸ De ställer fram direktörerna och teknostrukturen för att polemisera, inte så mycket mot dem som, mot andra uppfattningar, i första hand socialisternas resp. de traditionella liberalernas, och båda är medlemmar av en väletablerad borgerlig intelligentsia.

De företagarideologiska författarna ansluter sig samtliga, med olika socialliberala kvalifikationer, till den fria marknadens och den fria företagsamhetens ekonomi, mot vilken de ställer socialismens 'kommandohushållning'.²¹⁹ Enligt deras sätt att se har företagsamheten inte i grunden förändrats av de moderna storbolagen.²²⁰ Adler-Karlssons bok är till stor del en uttrycklig plädering för den svenska socialdemokratin.

Det sociologiska sammanhanget mellan vad som här kallats direktörsideologin och direktörerna är också påvisbart. En central del av denna teoribildning har en uttryckligen legitimerande funktion. Berle och Means och ett flertal amerikanska författare om 'det moderna bolaget' är sysselsatta med problemet om hur det moderna storföretaget och dess ledning ska legitimeras, nu när den gamla ideologin om enskild äganderätt och fri företagsamhet för många ter sig föga lämpad.²²¹ Professor Rhenmans teori om intressenterna och intressebalansen framfördes i en bok skriven på beställning av Arbetsgivareföreningen, som har gjort flitigt bruk av hans argument. Rhenman har också sagt: 'Låt mig först medge, att hela företagsekonomin speciellt administrationsläran i ett sådant här sammanhang utan tvekan kan sägas vara partisk genom att konsekvent sätta företagsledningen i centrum för sin beskrivning. Men det hänger naturligtvis samman med

²¹⁷ Se nedan uppsatsen *Om det marxistiska klassbegreppet* 8.2. och 8.3.3.

²¹⁸ C. Lévi-Strauss, *Anthropologie structurale* (Paris 1958) s. 266.

²¹⁹ Se t ex Grossman (1958) s. 24 o. 178, Halm (1970) s. 399f, Loucks (1961) s. 257f, 734f, Oxenfeldt—Holubnychy (1967) s. 282-85.

²²⁰ Grossman (1968) s. 78ff, Halm (1970) s. 53f., Loucks s. 21, uttrycker kontinuiteten mellan företagar- och bolagskapitalismen mest markerat: 'Många av besluten i vår ekonomi fattas av affärsbolag, vilka är särskilt lämpade och angelägna att handla som ekonomiska människor.' Oxenfeldt—Holubnychy understryker storbolagens stora roll och säger att de är 'kvalitativt olika' andra företag (s. 23) men ger dem i praktiken en underordnad plats i framställningen. De räknas t ex inte som ett av de elva viktigaste kännetecknen på USA:s ekonomiska system. Oxenfeldt—Holubnychy (1967) s. 34f.

²²¹ 1932 var Berle och Means främst intresserade av de nya 'kontrollörernas' motiv och hur kontrollörerna skulle kontrolleras. Efter depressionen och under det kalla kriget skiftar accenten till hur den amerikanska kapitalismen bäst ska försvaras, när de gamla konkurrenskapitalistiska argumenten från Adam Smith inte längre är gångbara. Se A. Berle, *The Twentieth Century Capitalist Revolution* (London 1955). Det är betecknande, att i den mycket representativa uppsatssamlingen E. Mason (ed.) *The Corporation in Modern Society* (paperback ed. NY 1966) av ledande amerikanska författare på området handlar de fyra första (av fjorton) uppsatserna plus Masons inledning plus Berles för ord huvudsakligen om storbolagens legitimitet. Den bild som broderas är sammanfattad i Masons sats: 'Det faktum att privat ägande av det här slaget ställer ett 'problem' betyder inte att det är utan berättigande. Men det betyder att Lockes och Jeffersons doktriner inte längre är helt relevanta.' a.a. s. 15. Jfr också W. E. Moore, *The Conduct of the Corporation* (NY 1962) kap. I med titeln 'Företagsledning i moralisk kris'.

dess syfte som just är att beskriva och förklara hur företaget leds och administreras. Men i detta sammanhang är det synsätt och de satser intressentteorin innehåller allmänt accepterade.²²² Vad Rhenman och hans kolleger, jämfört med vilka Rhenman torde höra till de allra mest klarsynta och öppna för andra synpunkter än företagsledarnas, här inte gör klart är skillnaden mellan att skriva praktiska handböcker för företagsledare och vetenskapligt syftande förklaringar av hur företag fungerar i ett visst ekonomiskt system.

5.8. Mellan de undersökta gängse teorierna om ekonomiska system och å andra sidan Marx' teori har en grundläggande skillnad dragits fram. För de förra är samhällsförhållandena — i det här fallet ekonomiska system — uttryck för någonting som inte självt är samhälleligt bestämt, för ett suveränt subjekts beslut och handlingar. Den marxistiska teorin däremot är ingen subjektteori utan, vad man skulle kunna kalla, en strukturell teori. Marxismen ser det ekonomiska systemet som uttryck inte för ett suveränt subjekt utan för en objektiv struktur, ett mönster av roller, vars uppbyggnad, inre motsättningar, reproduktion och förändring teorin studerar. Denna struktur är enligt marxismen förklaringen till processerna i det ekonomiska systemet. Exempelvis förklaringen till vad som produceras och hur i ett visst land vid en viss tidpunkt söker marxisterna inte i beslut av suveräna hushåll, företagsledare eller politiska ledare utan i produktionsförhållandena—produktivkrafterna.

Produktionsförhållanden i marxistisk bemärkelse är något helt annat än juridiska ägandeförhållanden. De förra innefattar bestämmingar av: (a) förhållandet mellan de direkta producenterna och dem som tar hand om merprodukten i ekonomin; (b) produktionens inriktning; (c) arbetsprocessens ram. Produktionsförhållandena motsvaras i samhällets rättssystem av vissa juridiska ägandeförhållanden, men under vissa betingelser kan de förra ändras utan att de senare ändras och vice versa.

Den marxistiska framställningen av den ekonomiska strukturen som en kombination av produktionsförhållanden och produktivkrafter innebär: dels att det ekonomiska systemet inte riktigt kan analyseras som en uppsättning rent sociala regler utan det materiella mönster av tekniska och organisatoriska förhållanden som bestäms av produktivkrafternas nivå; dels att den tekniska utvecklingen inte kan behandlas frikopplad från produktionsförhållandena för att sättas in i ett schema av teknologisk determinism.

Ett sådant schema ligger t.ex. till grund för Galbraiths framställning om teknostrukturen och det industriella systemet. De 'teknikens imperativ', som enligt Galbraith lett fram till de rådande förhållandena i 'den nya industristaten', kan inrymmas i vad marxister skulle kalla produktivkrafternas alltmör samhälleliga karaktär. Ett begrepp motsvarande produktionsförhållandena saknas däremot hos Galbraith, och effekten av detta märks på två sätt. Begreppet om en objektiv ekonomisk struktur har ersatts av föreställningen om en maktgrupp, som suveränt bestämmer sina och det ekonomiska systemets målsättningar. Mellan en mycket låg utvecklingsnivå i 'primitiva' samhällen och socialistiska förhållanden uttrycker produktionsförhållandena exploateringsförhållanden och ger upphov till klasser, klassmotsättningar och klasskamp. Klasskampen, som ställs på sin spets i frågan om en framgångsrik eller nedslagen revolution, förändrar det ekonomiska systemet liksom samhället i dess helhet. Den andra konsekvensen av Galbraiths (och många andras) teknologiska determinism är att hela detta komplex av motsättningar och kamp försvinner och ersätts av påståendet att samhällssystemen löper samman, konvergerar, p.g.a. deras gemensamma teknik.

Det är ganska vanligt i aktuell debatt att ställa 'tekniskt' system, 'tekniska' krav och 'teknisk'

²²² Rhenman (1967) s. 203.

utveckling mot motsvarande 'sociala' fenomen. Detta framställningssätt ger en helt skev bild av de förhållanden, ekonomiska förhållanden, som avses. I rapporten *Demokrati i företagen* till 1971 års LO-kongress heter det t.ex.:

'Varje produktionsprocess kan tänkas uppdelad i två olika system, ett tekniskt och ett socialt. Det tekniska systemet består av produkten som skall tillverkas, arbetsmomenten som skall utföras, utrustningen som skall användas och sambanden däremellan. Det sociala produktionssystemets viktigaste beståndsdelar är människorna som skall utföra arbetet, den organisation som de skall medverka i och metoderna för att samordna, styra, kontrollera och premiera arbetsinsatserna.'²²³

I landssekreterariatets utlåtande över rapporten talas bl.a. om att 'under sextioalet blev det allt tydligare att den tekniska utvecklingen skapade nya problem i arbetslivet'.²²⁴

Det första som slår en läsare av de anförda citaten är väl att det tydligen anses helt oviktigt att produktionsprocessen har någonting med ekonomiskt system att göra. Citaten belyser utmärkt vad som händer om man inte ser den tekniska utvecklingen som ständigt förknippad med och försiggående i bestämda produktionsförhållanden. Låt oss ta några problem i arbetslivet, som under 60-talet dragits i förgrunden i vilda strejker, debatter och undersökningar. Om takten på bandet höjs, om ackordssystem som MTM och UMS införs, om stämpelklockor installeras, om nya maskiner byggs utan att någon uppmärksamhet ägnas åt hur mycket buller de skapar, om nya kemiska ämnen tas i bruk utan att deras farlighet för dem som ska arbeta med dem prövats — är det då det tekniska systemet, tekniska krav, teknisk utveckling? I och för sig skulle teknikens utveckling likaväl kunna bestå i motsatta tendenser: mindre hets och övervakning, mindre buller, ämnen utan hälsorisker. Vad det är fråga om är en utveckling av teknik under kapitalistiska produktionsförhållanden.

5.9. Någon systematisk prövning av Marx teori på det undersökta området har inte gjorts. Det har visats, att den är av helt annat slag än den typ av teori, vars ohållbarhet i tre olika varianter med skilda författares undervarianter har klargjorts. För det andra har det framgått i granskningen av de andra framställningarna att den marxistiska teorin redogör för viktiga samband som de förra blundar för eller ger en skev bild av. Marxismen måste därför anses som en rimlig teori om ekonomiska system och överlägsen de här undersökta och förkastade teorierna.

5.10. Marx' teori innehåller riktlinjer för en bedömning av ekonomierna i de länder som genomfört en antikapitalistisk revolution. Dessa riktlinjer är av betydelse både därför att dessa länders ledare själva åberopar sig på Marx och därför att de ger en riktigare bild av de nämnda ekonomierna än sådana icke-marxistiska föreställningar som kommandohushållning eller konvergens mellan ekonomierna i öst och väst. I det marxistiska perspektivet bör de förra analyseras som övergångsekonomier, med ett ekonomiskt system i övergång från kapitalism till socialism. övergångskaraktären uttrycks i att staten efter revolutionen inte längre i sina ingripanden i ekonomin är anpassad efter de kapitalistiska produktionsförhållandena och att dess tvångsmakt står som garant inte för kapitalismen utan för en socialistisk utveckling. Detta samtidigt som det finns ett glapp mellan produktionsförhållanden och produktivkrafter, så att en full kollektiv styrning av ekonomin genom de direkta producenterna ännu inte är möjlig. I marxistisk teori är begreppet övergångsekonomi inget tillfälligt och godtyckligt begrepp utan följer av den strukturella

²²³ *Demokrati i företagen* (Sthlm 1971) s. 81.

²²⁴ Landssekreterariatets utlåtanden till 1971 års LO-kongress s. 58. Föreställningen om det sociotekniska systemet har LO-funktionärerna inte hämtat från sina medlemmars erfarenheter utan från en grupp författare, vars uppfattningar brukar spridas av Arbetsgivareföreningen, det engelska Tavistockinstitutet och de norska författarna om 'självstyrande grupper'. Idén och litteraturen torgförs utan kritik i professor Dahlströms m fl rapport till 1966 års LO-kongress, *Teknisk förändring och arbetsanpassning* (Sthlm 1966).

determinism och den distinktion mellan objektiv struktur och subjektiva viljeyttringar, som är genomgående i Marx' vetenskapliga arbeten. Marx behandlar också kapitalismens framväxt på ett likartat sätt.

Begreppet övergångsekonomi ger en analytisk ram för studiet av de inre motsättningar, svårigheter och bakslag, som funnits och finns i de länder som haft en antikapitalistisk revolution. Det gör det också möjligt att förstå och förklara den livskraft och motståndskraft både mot yttre och inre nedbrytande krafter, som dessa länders samhällssystem uppvisat. 1929 ställde Georg Halm frågan: 'Är socialismen ekonomiskt möjlig', och besvarade frågan nekande. 1940 skrev James Burnham, att fascismen, kommunismen och Roosevelts New Deal var uttryck för en och samma utveckling, till ett 'managerial society' — som mera är ett teknokratiskt-byråkratiskt samhälle än den svenska term med vilken Burnhams filosofi sammanfattas, direktörernas revolution, ger vid handen — och att 'under loppet av de närmaste åren kommer Ryssland att splittras upp i en östlig och en västlig sektion, var och en graviterande åt en av de nyckelområden /Asien och Europa/ som utgör de strategiska baserna för framtidens superstater'.²²⁵

Under 1960-talet och intrycken av upptinandet av det kalla kriget har en mer optimistisk konvergensteori vunnit spridning. Gunnar Adler-Karlsson och John Kenneth Galbraith m.fl. hävdar att stat och företagsledning tenderar att få likartade roller i ekonomierna i öst och väst och att samhällssystemen och ideologierna håller på att stråla samman, så att krig och konflikter blir onödiga.²²⁶ Utan att invända mot Adler-Karlssons maning till försiktighet med kastandet av atombomber tyder analysen av förändringarna i de båda ekonomiska systemen på att denna konvergensteori kommer att visa sig lika falsk som tidigare Halms och Burnhams förutsägelser.

Marx' teori ger också kriterier för en precisering av centrala begrepp för analysen av övergångs-ekonomier, såsom distinktionen mellan plan och marknad och mellan förstatligande och socialisering. Betydelsen av dessa distinktioner för den aktuella ekonomisk-politiska debatten i Östeuropa har påvisats.

5.11. Det är i sociologin en mycket väletablerad och brett omfattad uppfattning, att social struktur framför allt är en normativ struktur, en uppsättning normer som anger rättigheter och skyldigheter och som definierar sociala roller, roll komplex och institutioner. Kritiken i den moderna sociologiska diskussionen kring dessa frågor har huvudsakligen gällt problemet om samhället som helhet

²²⁵ Burnham (1962) s. 204.

²²⁶ Adler—Karlsson (1967) s. 72ff, Galbraith (1967) s. 312ff. Galbraiths konvergenstes är av klart teknologisk natur. "Konvergensten börjar med den moderna masstillverkningen med dess stora kapitalbehov och avancerade teknik och med en genomarbetad organisation som viktigaste konsekvens. (a.a. s. 312). Adler—Karlsson går inte närmare in på den påstådda konvergenstens orsaker men nämner teknikens utveckling och den ekonomiska effektivitetens fordringar (s. 57-59). De här studerade arbetena av Berle är alltför tidiga för att kunna tillhöra den aktuella konvergensdiskussionen. Men han odlar också en teknologisk determinism, och en tendens till konvergens antyds i de nämnda arbetena, Berle—Means (1932) s. 253, Berle (1954) s. 13f. Burnham däremot använder en förklaringsmodell som avslöjar hans tidigare marxistiska anknytning. I stället för teknologisk evolution är det ekonomiska och politiska kriser och kamp, som för till den direktörernas revolution som enligt Burnham kommer att präglade de utvecklade ekonomierna. (a.a. passim)

Företagarideologins företrädare är inte tilltalade av konvergensteorier. Grossman räcker den mycket försiktigt ett finger men understryker de hinder för en ekonomisk konvergens, som de olika politiska maktförhållandena ställer. I Grossmans konvergerande system spelar marknadsmekanismen, i motsats till vad fallet är i t ex Galbraiths, en stor roll. Crossman (1968) s. 183ff. Oxenfeldt-Holubnychy är inte intresserade av konvergens utan trycker på fredlig tävlan mellan skilda system, som kan vara olika bra för olika folk. Oxenfeldt-Holubnychy (1967) s. 286ff. Loucks antyder ingen konvergens och Halm är öppet kritisk: 'Olyckligtvis är konvergenstesen falsk och t o m farlig. Den är ett resultat av dålig terminologi och oklart tänkande; den försvagar vår förmåga att urskilja de konkurrerande systemens kärna, och den berövar den ekonomiska politiken dess fasta grundvalar Halm (1970) s. 402.

kan och bör ses som ett normativt system och inte om det sociala systemet måste förklaras med en icke-normativ struktur. Diskussionen har rört sig om ifall och i vilken utsträckning normerna kan sägas vara grundade i en samhällelig värdegemenskap eller i flera konkurrerande värderings- och normsystem, som antas förekomma sida vid sida i olika sociala grupper med olika makt men utan någon bestämd förankring i en social struktur.²²⁷ Den har också gällt i vilken utsträckning mänskligt beteende överhuvudtaget är socialt strukturerat och kan förklaras av en social struktur och i vilken utsträckning sociologin bör ställa i focus 'människor som människor'.²²⁸

I dessa diskussioner har den ekonomiska institutionen marknad haft en central plats. Den funktionalistiska sociologin och dess klassiska föregångare visade att den sociala ordning som marknaden utgör — uttryckt i lagen om tillgång och efterfrågan — inte kunde härledas ur helt självständiga individers strävan efter egennytta. Funktionalisterna hävdade, att marknaden förutsatte som grundval en samhällelig värdegemenskap — av speciell typ, såsom Max Webers kapitalistiska anda — specificerade i bestämda normer. Kritiker av funktionalismen har pekat på hur de normativa och marknadsmässiga regelbundenheterna påverkas av icke-normativa faktorer som makt — uttryckt t.ex. i skillnader i förhandlingsstyrka mellan parter på marknaden och i olika intressegruppers inflytande på normer (såsom lagar, administrativa bestämmelser m.m.) som reglerar marknaden — och fördelning av inkomst och förmögenhet. Med de s.k. utbytes-teoretikerna har cirkeln slutits. Dessa vill härleda sociala normer och institutioner ur de enskilda individernas egennyttiga strävanden. Utbytesteoretikerna hämtar uttryckligen denna modell från Hobbes' härledning av den suveräna statsmakten och från Adam Smiths framställning av marknaden.²²⁹

Analysen av ekonomiska system kastar ett nytt ljus över denna diskussion. Analysen har visat hur den helhet som kallas ekonomiskt system bestäms av en grundläggande icke-normativ struktur — och inte bara påverkas av yttre faktorer. Det mönster av ekonomiska roller, som det jämförande studiet av ekonomiska system avser att klarlägga, framgår inte på ett vetenskapligt tillfredsställande sätt genom frågor efter den normativa strukturen, genom frågor efter vad individerna får och inte får göra eller genom frågor efter äganderätten. Normerna är här av härledd, sekundär betydelse och en analys som tar dem till utgångspunkt ger en förvriden bild av systemet. Den fundamentala icke-normativa struktur, som påvisades och vars skillnad från normer om fri företagsamhet, fritt utbyte och ägande markerades, var produktionsförhållandena, kombinerade med en bestämd karaktär på produktivkrafterna. Den analytiska granskningen visade också ett exempel på hur frånvaron av dessa grundläggande begrepp tar sig uttryck inom den traditionella ekonomiska och sociologiska teorin, nämligen i det utvecklade begreppet arbetsfördelning (eller social differentiering som det numera heter i sociologin), som uppfattas som rent kvantitativt — stor eller liten arbetsfördelning och oproblematiskt.

5.12. Ett ekonomiskt system är grundat i en objektiv struktur som bestämmer handlandet för de enskilda rollinnehavarna i systemet. Analysen har visat hur allvarligt missvisande försöken att

²²⁷ Det sagda syftar främst på s k konfliktteoretiker som Ralf Dahrendorf, John Rex m fl. Se t ex R. Dahrendorf, *Essays in the Theory of Society* (London 1968) och J. Rex, *Key Problems of Sociological Theory* (paperback ed. London 1970). Likartade resonemang förekommer också i ett verk, som annars är av helt annan kaliber, Alvin Gouldners, *The Coming Crisis of Western Sociology* (London 1971). Jfr också kritiken i följande uppsats av funktionalismens kritiker i stratifieringsdebatten.

²²⁸ 'Föra in människorna igen' var George Homans' budskap till de amerikanska sociologerna som president i American Sociological Association. G. Homans, *Bringing Men Back In*, *American Sociological Review*, vol. 29, no. 5 (Dec. 1964).

²²⁹ Se t ex J. Coleman, *Collective Decisions*, *Sociological Inquiry* vol. 34 (Spring 1964) s. 166-81; G. Homans, *The Nature of Social Science* (NY 1967) s. 106.

härleda systemets karaktär ur det ena eller andra subjektets suveränitet är. Detta resultat har betydelse för en bedömning av de ovan nämnda tendenser inom den moderna sociologin som vill kasta ut begreppen system och struktur tillsammans med Talcott Parsons' funktionalism.

Men med analysen av hur ett ekonomiskt system, i den mening som här använts, är uppbyggt är inte allt som händer i det bestämt och förklarat. Därmed är bara ramarna och gränserna bestämda för de ekonomiska processer, som i moderna ekonomiska system utgörs av marknadsmässiga eller planekonomiska samband. Dessa processer är föremål för ett särskilt studium, den ekonomiska teorins. Det ekonomiska systemets struktur lämnar också obestämda de enskilda rollinnehavarnas strategier och drag. Dessa studeras bl.a. av spelteorin och företagsekonomin. Spelteorin skiljer mellan spel (game), omgång (play), strategi och drag (move).²³⁰ Vad studiet av ekonomiska system går ut på är att på ett riktigt sätt bestämma de ekonomiska spelens karaktär och att kartlägga vilket spel som faktiskt spelas i ett visst land vid en viss tidpunkt.

Ohållbarheten i de granskade framställningarna om ekonomiska system yttrar sig bl.a. i att dessa tre olika analysnivåer inte urskiljs och särskiljs. Distinktionen marknad—plan — en problematik primärt för analysen av ekonomiska processer — förs upp som kriterium för att särskilja fundamentalt olika ekonomiska system. Marknadsekonomin anses, som hos Lionel Robbins, ha som grundval den rationella individens valhandlingar, eller förändringar från ett ekonomiskt system till ett annat antas bestämda av förändringar i det enskilda ekonomiska subjektets juridiska status (egen företagare, direktör i privat bolag, politiker eller tjänsteman i staten). Den första nivån uppfattas bara som ett tomrum som kan fyllas med de — av ideologiska och andra skäl — närmast liggande föreställningarna från de båda senare nivåerna.

De ovannämnda distinktionerna torde ha en viss relevans för den allmänna sociologiska diskussionen. Teoretikerna om socialt utbyte utgår i sin analys från den tredje nivån, där de mycket riktigt finner att individernas olika drag och strategier inte är strukturellt (normativt eller icke-normativt) bestämda. Men därav följer inte att den objektiva strukturen skulle vara av underordnad betydelse och kunna härledas ur nytto-maximerande individers valhandlingar. Detta framgick bl.a. i klarläggandet av den ekonomiska struktur som bestämmer ramarna för de förment suveräna hushållens handlande i en kapitalistisk ekonomi (även utan reklam och med fungerande konkurrens). Spelteorin försöker vederligen inte heller förklara vare sig förekomsten eller uppbyggnaden av ett spel genom att utgå från resonemang om 'spelare som spelare'.

Av de långa och många traditionerna av studier av ekonomiska förhållanden har författarna om socialt utbyte i stort sett dragit en enda lärdom, den nyklassiska mikroekonomin. Det finns dock andra och, såvitt jag kan förstå, viktigare.

5.13. Teorin om socialt utbyte har lanserats framför allt i syfte att *förklara* socialt beteende, något som tidigare sociologisk teori enligt utbytesförfattarna inte gjort. Förklaringsproblematiken har Homans formulerat så: 'Samhällsvetenskapens centrala problem förblir det som ställdes ... av Hobbes: Hur skapas grupperns kännetecken av individers beteende?'²³¹ Av den problematiken följer, för Homans liksom för hans 300 år äldre klassfrände Hobbes, ett psykologiskt förklaringsförsök.

Redan Marx gjorde upp med den typen av samhällsteori,²³² och studiet av ekonomiska system har visat på nödvändigheten av en helt annan sorts förklaringar än Hobbes' och Homans'. Om vi vill förklara, t.ex., varför staten i ett visst samhälle ingriper i ekonomin, varför i vissa ekonomiska

²³⁰ J. von Neuman-O. Morgenstern, *Theory of Games and Economic Behavior* (Princeton 1953) s. 49.

²³¹ Homans (1967a) s. 106.

²³² T ex i Inledning *Till kritiken av den politiska ekonomin*, Marx (1943) s. 235-71, *Grundrisse* a.a. s. 5-31.

system men inte i andra massor av människor periodvis öppet går arbetslösa, varför produktionen i vissa landsändar läggs ner i vissa ekonomiska system och under vissa perioder men blomstrar under andra, varför befolkningen i ett visst land vid en viss tidpunkt ägnar sig åt de ekonomiska aktiviteter de gör då är Homans' fem 'grundläggande påståenden' av föga värde som förklaring.²³³ Inför frågor av denna typ är det samhällsvetenskapliga problemet omvänt Homans' problematik. Det är i stället frågan om hur den sociala helheten ger individernas beteende dess kännetecken. Den sociala helheten har här inte uppfattats som ett värdesystem eller en 'anda' (Geist) som individernas beteende uttrycker utan som en komplex struktur. Det förklaringsätt, som analysen av ekonomiska system gett exempel på, har av den marxistiske filosofen Louis Althusser kallats för *strukturell kausalitet*.²³⁴

Strukturell kausalitet betecknar att förklaringsvariabeln är en komplex struktur, komplex i den meningen att den är sammansatt av ett antal icke-reducerbara element. Peter Blau hävdar i *Exchange and Power in Social Life* att alternativet till att, som Blau och andra utbyteteoretiker, söka grunda en teori om social struktur på framställningar av interpersonella relationer mellan individer är 'abstrakta föreställningar om social struktur som betonar deras distinkta 'Gestalt' och inte analytiskt sönderdelar de komplexa mönstren i deras enklare komponenter'.²³⁵ Men det alternativet påminner snarare om den mening den sociala helheten har hos Hegel och historicismen, d.v.s. en helhet som är uttryck för en enhetlig andlig princip och inte en kombination av element. Någon distinktion mellan dessa två helt olika förklaringsätt gör inte Blau.

Det alternativ, som Blau själv väljer, ter sig, av Blaus arbete att döma, vetenskapligt ofruktbart. Han säger sig (a.a. s. 2) ha som 'grundläggande intresse' (fundamental concern) att 'använda analysen av enklare processer för att klargöra komplexa strukturer'. På viktiga problem för analysen av de komplexa strukturer, som ekonomiska system utgör, har Blaus framställning snarare en fördunklande effekt. Ett sådant problem gäller utbytesrelationer, marknader — om, i vilken utsträckning och med vilken betydelse de förekommer i olika ekonomiska system. Men för Blau avgränsas utbyte bara av väpnat rån och absoluta samvetsbud om välgörenhet eller solidarisk hjälp.²³⁶

Man skulle kunna tro att för en teori som försöker 'klargöra' komplexa strukturer med att studera enkla utbytesprocesser skulle resonemang kring framväxten av marknadsekonomin, som ju är en sammansatt struktur av utbytesrelationer vilken framgått ur en struktur som inte var uppbyggd på ekonomiskt utbyte, vara av centralt intresse. Hos Blau finns inga sådana resonemang. I stället är de diskuterade processerna och strukturerna förbluffande lika förhållandena i 1960-talets USA,

²³³ G. Homans, *Fundamental Social Processes*, i N. Smelser (ed.), *Sociology* (NY 1967) s. 32-77. Påståendena är: 1. 'Ju oftare en persons aktivitet belönas desto mer sannolikt är det att han utför aktiviteten.' 2. 'Om i det förflutna förekomsten av ett visst stimulus eller en uppsättning stimuli har varit det tillfälle då en persons aktivitet har belönats, då ju mer lika de nuvarande stimuli är de tidigare desto mer sannolikt är det att personen utför aktiviteten, eller någon liknande aktivitet, nu.' 3. 'Ju mer värdefull en aktivitets belöning är för en person, desto mer sannolikt är det att han utför aktiviteten.' 4. 'Ju oftare i det nära förflutna en person har mottagit en viss belöning, desto mindre värdefull blir en ytterligare enhet av den belöningen för honom.' 5. 'När en persons aktivitet inte får den belöning han väntade, eller får bestraffning som han inte väntade, kommer han att bli arg, och i vrede är resultaten av aggressivt beteende belönande.' I stort sett samma påståenden förekommer i Homans tidigare arbete, *Social Behavior* (London 1961).

Om Homans påståenden i det här sammanhanget skulle man kunna travestera Homans' själv: De må vara helt sanna - de är helt kraftlösa. Jfr Homans (1967a) s. 17.

²³⁴ L. Althusser, *Kapitalets objekt*, kap. IX, i Althusser-Balibar (1970) vol. 2.

²³⁵ P. Blau, *Exchange and Power in Social Life* (NY 1964) s. 3.

²³⁶ Blau a.a. s. 91. Blau skiljer (s. 8) mellan ekonomiskt och socialt utbyte men det ger ingen belysning av förhållanden mellan marknaden och andra ekonomiska institutioner.

sedda i ett liberalt perspektiv, för att vara resultat av en seriös behandling av 'den grundläggande frågan ... hur socialt liv blir organiserat i alltmer komplexa strukturer av förbindelser /associations/ bland människor.'²³⁷ Grundorsaken till Blaus misslyckande är att det finns olika typer av samhällen, av sammansatta sociala strukturer. En jämförelse mellan dessa är nödvändig för att klarlägga betydelsen av de element samhällena är uppbyggda av. Blau däremot ställer i ett helt historielöst perspektiv enkla processer mot komplexa (som i Blaus fall snarare är delstrukturer i vissa typer av samhällen än strukturer av hela samhällen) — medan han i praktiken mer eller mindre omedvetet låter sin framställning huvudsakligen uttrycka förhållanden i en viss samhällstyp. Marx påpekade att de klassiska liberala försöken att härleda komplexa strukturer ur enkla processer, s k robinsonader, gick till på samma sätt.²³⁸

5.14. Den distinktion mellan subjekt och struktur, som gjorts i diskussionen om ekonomiska system, har hämtats från Louis Althusser, Nicos Poulantzas m.fl. i den s.k. Althusserkretsen av franska filosofer och samhällsvetare. Hos dem har distinktionen framför allt varit filosofisk och, från sociologins synpunkt sett, metasociologisk, d.v.s. har rört grundvalarna för en samhällsvetenskap eller vetenskaplig sociologi. Den har först och främst använts för att dra en demarkationslinje mellan å ena sidan den marxistiska teorin och å andra sidan den hegelianska historiefilosof in och olika empiricistiska föreställningar. Med distinktionen har de nämnda författarna bl.a. visat: (a) skillnaden mellan den teori som samhället som en komplex helhet av irreducerbara element som finns i *Kapitalet* och andra av den 'mogne' Marx' verk och å andra sidan den hegelianska synen där den sociala helheten och alla dess delar uppfattas som uttryck för ett väsen, ett centralt subjekt som förverkligar sig själv – eller alienerar sig – i den sociala helheten. Hos Hegel och den klassiska tyska historicismen är detta väsen eller denna essens en ideell princip, Anden.²³⁹ För Feuerbach och 'den unge Marx', författaren till de ekonomisk-filosofiska manuskripten från 1844, var det Människan som var det centrala subjektet, för vars självförverkligande eller själv-alienation samhället var uttryck. Ekon av denna problematik genljuder i Max Webers begrepp rationalisering och sökande efter kapitalismens anda. (b) skillnaden mellan studiet, i Marx' samhällsvetenskapliga arbeten, av individerna som bärare av sociala roller och å andra sidan den spekulativa och/eller empiricistiska uppfattningen av människorna som 'konkreta' oanalyserbara helheter.²⁴⁰

Om den här genomförda kritiska diskussionen av teorier om ekonomiska system är riktig och fruktbar, är den ett exempel på värdet av Althusser's distinktion mellan skapande subjekt och objektiv struktur för aktuell empirisk samhällsanalys.

²³⁷ a.a. s. 2. Relationer i släktskapsgrupper, som spelat en enorm roll i mänsklighetens sociala liv, skjuts åt sidan i Blaus framställning; vinst är vad företagsledningen får för att axla ovisshetens ansvar; ekonomin är marknads-ekonomi; exploatering är något som huvudsakligen avvikande, isolerade grupper utsätts för; större politiska partier utmärker sig för sin ideologiskt smidiga anpassning av sitt program till väljarna och detta som motsats till fast ideologiskt engagemang, och den radikala oppositionen (som tydligen självklart är liten). Någon uttömmande kritik av Blau och andra utbyteteoretiker är det naturligtvis inte fråga om här, utan avsikten är att visa betydelsen för den allmänna teoridiskussionen i sociologin av ett studium av de förhållanden och det teorisystem, som utbytesmodellen hämtats från.

²³⁸ Marx, *Inledning* a.a., Marx (1943) s. 236, *Grundrisse* s. 5f.

²³⁹ Jfr T. Parsons, *The Structure of Social Action* (paperback ed. NY 1968) vol. II s. 475ff.

²⁴⁰ L. Althusser, *För Marx* (Staffanstorp 1969); L. Althusser, *Kapitalets objekt*, i Althusser-Balibar (1970) vol. 2 kap. VII-IX; N. Poulantzas, *Political Ideology and Scientific Research*, i L. Dencik (ed.), *Scientific Research and Politics* (Lund 1969); N. Poulantzas, *Politisk makt och sociala klasser* (Gbg 1970) s. 62ff. Jfr angående punkt b. Parsons' kritik av empiricismen, Parsons (1968) II s. 477, 728ff. Marx' uppfattning är med all önskvärd tydlighet formulerad i bl a förordet till första upplagan av *Kapitalet*: 'Kapitalistens och jordägarens gestalter tecknar jag ingalunda i något rosenskimmer. Men det handlar härvidlag inte om personerna, annat än i den mån de är personifikationer av ekonomiska kategorier, bärare av bestämda klassförhållanden och intressen.' (s. 5).

Anförd litteratur

- Abrahamsson, B.-Strand, D. 1966. *Svensk militär tänker*. Sthlm. Adler-Karlsson, G. 1967. *Funktionssocialismen*. Sthlm. Adler-Karlsson, G. 1970. *Vestblokkens økonomiske krigføring*. Oslo.
- Albert, H. 1967. *Marktsoziologie und Entscheidungslogik*. Neuwied u. Berlin.
- Althusser, L. 1969. [För Marx](#). Staffanstorp.
- Althusser, L.-Balibar, E. 1970. *Att läsa kapitalet* 1-2. Staffanstorp.
- Altvater, E. 1969. *Gesellschaftliche Produktion und økonomische Rationalität*. Frankfurt.
- Amin, S. 1970. *L'accumulation à l'échelle mondiale*. Dakar-Paris.
- Annerstedt, J. m.fl. 1970. *Datorer och politik*. Staffanstorp.
- Arensberg, C.-Pearson, H.-Polanyi, K. (eds.) 1957. *Trade and Market in the Early Empires*. NY.
- Aron, R. 1962. *Dix-huit leçons sur la société industrielle*. Paris
- Bajt, A. 1967 a. *Decentralized Decision-Making Structures in the Yugoslav Economy*. Economics of Planning nr 1 1967.
- Bajt, A. 1967 b. *Yugoslav Economic Reforms*. Economics of Planning nr 3 1967.
- Baran, P. 1971. *Utvecklingens politiska ekonomi*. Sthlm.
- Baran, P. -Sweezy, P. 1970. [Monopolkapitalet](#). Sthlm.
- Barratt-Brown, M. 1970. *What Economics Is About*. London 1970.
- Barth, F. 1971. *Socialantropologiska problem*. Sthlm.
- Belden, J. 1970. *China Shakes The World*. NY
- Berle, A. 1955. *The Twentieth Century Capitalist Revolution*. London.
- Berle, A.-Means, G. 1932. *The Modern Corporation and Private Property*. NY.
- Berliner, J. 1965. *Managerial Incentives and Decision-Making: A Comparison of the United States and the Soviet Union*, i Bornstein (1965).
- Berntsson, L.-Persson, G. 1967. *U-hjälp och imperialism*. Sthlm.
- Bettelheim, Ch. 1968. *La transition vers l'économie socialiste*. Paris.
- Bettelheim, Ch. 1970. *Calcul économique et formel de propriété*. Paris.
- Bettelheim, Ch.-Charrière, J.-Marchisio, H. 1968. *La construction du socialisme en Chine*. Paris.
- Bettelheim, Ch.-Sweezy, P. *On the transtion between capitalism and socialism*. Diskussion i Monthly Review dec. 1964, april o. sept. 1965, jan. 1966, okt. 1968, mars o. maj 1969, dec. 1970.
- Blau, P. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. NY
- Blau, P.-Scott, R. 1963. *Formal Organizations*. London.
- Bornstein, M. (ed.) 1965. *Comparative Economic Systems*. Homewood.
- Bukharin, N. 1967. *L'économie politique du rentier*. Paris.
- Burling, R. 1968. *Maximization Theories and the Study of Economic Anthropology*. 1 LeClair-

- Schneider (1968).
- Burnham, J. 1962. *The Managerial Revolution*. London Pelican ed.
- Carlsson, S. 1964. *Företagsledaren i arbete*. Sthlm.
- Centre d'études et de recherches marxistes. 1969. *Sur le 'mode de production asiatique'*. Paris.
- Clark, J. M. 1931. *Distribution*. *The Encyclopaedia of the Social Sciences*. NY.
- Clecak, P. 1969. *Moral and Material Incentives*. I Milliband-Saville (1969).
- Coleman, J. 1964. *Collective Decisions*. Sociological Inquiry vol. 34 (Spring)
- Comte, A. 1969. *Sociologie*. Paris.
- Cook, S. 1968. *The Obsolete 'Anti-Market' Mentality*. 1 LeClair-Schneider 1968.
- Costas, P.-Schulz zur Wiesch, J.-Stein, E. 1970. *Jugoslavien auf dem 'Dritten Weg' – zum Kapitalismus*. Sozialistische Politik nr 9 Dez. 1970.
- Cyert, R.- March, J. 1963. *A Behavioral Theory of the Firm*. Englewood Cliffs.
- Dahlström, E. m.fl. 1966. *Teknisk förändring och arbetsanpassning*. Sthlm.
- Dahlström, E. m.fl. 1971. *LKAB och demokratin*. Sthlm.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford.
- Dalton, G. 1969. *Theoretical Issues in Economic Anthropology*. *Current Anthropology* Febr. 1969.
- De historiska lärdomarna av proletariatets diktatur*. I Mao Tse-tung (1967).
- Demokrati i företagen*. Rapport till 1971 års LO-kongress. Sthlm.
- Dencik, L. (ed.) 1969. *Scientific Research and Politics*. Lund.
- Deutscher, I. 1967. [Den ofullbordade revolutionen](#). Sthlm.
- Die politische Ökonomie des Sozialismus und ihre Anwendung in der DDR*. Frankfurt a.M. 1970.
- Dobb, M. 1966. *Soviet Economic Development since 1917*. London.
- Domhoff, W. 1970. *Vem styr USA?* Staffanstorp.
- Donnithorne, A. 1967. *China's Economic System*. London.
- Downs, A. 1957. *An Economic Theory of Democracy*. NY.
- Economic Survey of Europe in 1965:2*. Genève 1967.
- Ekholm, M.-Fransson, A.-Reuterberg, S-E. 1971. *Skolan kan inte skapa ett jämlikare samhälle*. DN 19/1 1971.
- Ellman, M. 1968. *Lessons of the Soviet Economic Reform*. I Milliband-Saville 1968.
- Elvander, N. 1966. *Intresseorganisationerna i dagens Sverige*. Lund.
- Engels, F. 1945. *Familjens, privategendomens och statens ursprung*. Sthlm.
- Fackföreningsrörelsen och företagsdemokratin*. Sthlm 1961.
- Firth, R. (ed.) 1967. *Themes in Economic Anthropology*. London.

- Företagsmoral och utrikespolitik*. Sthlm 1966.
- Galbraith, J. K. 1967. *Den nya industristaten*. Sthlm.
- Germain, E. 1969. [Om byråkratin](#). Mölndal.
- Gillman, J. 1958. *The Falling Rate of Profit*. NY.
- Godelier, M. 1966. *Rationalité et irrationalité en économie*. Paris
- Gouldner, A. 1971. *The Coming Crisis of Western Sociology*. London.
- Granick, G. 1960. *The Red Executive*. Garden City.
- Grossman, G. 1968. *Ekonomiska system*. Sthlm.
- Gårdlund, T. 1967. *Lamco i Liberia*. Sthlm.
- Halm, G. 1951. *Comparative Economic Systems*. 1st ed. NY.
- Halm, G. 1970. *Comparative Economic Systems*. 3rd. ed. London.
- Harrington, M. 1963. *The Other America*. London.
- Hayek, F. (ed.) 1935. *Collectivist Economic Planning*. London.
- Henschen H., Ohrlander, G., Tjernberg, O. 1969. *N.J.A.* Sthlm.
- Hinton, W. 1966. *Fanshen*. NY.
- Homans, G. 1961. *Social Behavior – Its Elementary Forms*. London.
- Homans, G. 1964. *Bringing Men Back In*. American Sociological Review, vol. 29 nr 5 (Dec. 1964).
- Homans, G. 1967a. *The Nature of Social Science*. NY.
- Homans, G. 1967b. *Fundamental Social Processes*, i N. Smelser (ed.), *Sociology*. NY. s. 32-77.
- Horkheimer, M. 1968. *Kritische Theorie I-II*. Frankfurt
- Horowitz, D. 1968. *Marx and Modern Economics*. London.
- Jakir, P. 1969. *Pour l'ouverture d'une action pénale tontre Staline*. I Samizdat I Paris.
- Johansson, S. 1971. *En kritisk granskning av långtidsutredningen*. Sthlm.
- Kapitalismus und Krise. Eine Kontroverse um das Gesetz des tendenziellen Falls der Profitrate*. Frankfurt 1970.
- Karol, K. S. 1967. *Kina I-II*. Oslo.
- Kaser, M. 1970. *Ekonomi i Sovjet*. Sthlm.
- Kaysen, C. 1957. *The Social Significance of the Modern Corporation*. American Economic Review, May 1957.
- Keynes, J. M., 1936. *General Theory of Employment, Interest and Money*. London.
- Kim Il Sung 1971. *Låt oss grundligare manifestera självförsörjningens, oberoendets och självförsvarets revolutionära anda inom statens alla verksamhetsområden*. Sthlm.
- Klein, L. 1966. *The Keynesian Revolution*. NY.
- Klockare, S. 1971. *Från generalstrejk till folkfront*. Sthlm.

- Knight, F. 1931. *Marginal Utility Economics*. I Encyclopedia of the Social Sciences. NY.
- Knight, F. 1933. *Risk, Uncertainty and Profit*. London.
- Kolko, G. 1964. *Ricchezze e potere in America*. Torino.
- Krupp, Sh. R. (ed.) 1966. *The Structure of Economic Science*. Englewood Cliffs.
- Lange, O. 1968. *Marxian Economics and Modern Economic Theory*. I Horowitz (1968).
- Larsson, J-E.-Rydenfeldt, S. 1966. *Säkerhetspolisens hemliga register*. Gbg.
- Lattès, R. 1971. *Tusen miljarder dollar*. Sthlm.
- LeClair, E. Jr 1968. *Economic Theory and Economic Anthropology*. I LeClair-Schneider (1968).
- LeClair, E. Jr.-Schneider, H. (eds.) 1968. *Economic Anthropology*. NY.
- Lenin, V. I. 1941. *Om 'radikalismens' barnsjukdomar och småborgerligheten*. Samlade skrifter i urval bd 13. Sthlm.
- Lenin, V. I. 1956. *Valda verk* bd 4. Moskva.
- Lenin, V. I. 1964. *Staten och revolutionen*. Sthlm.
- Lévi-Strauss, C. 1958. *Anthropologie structurale*. Paris.
- Lewin, M. 1968. [Lenins sista strid](#). Sthlm.
- Lewis, R.-Stewart, R. 1961. *The Managers*. NY.
- Lidén, L. 1966. *Makten över företaget*. Sthlm.
- Lidman, S. 1969. *Gruva*. Sthlm.
- Lindner, W. 1971. *Aufbau des Sozialismus oder kapitalistische Restauration?* Erlangen.
- Lindqvist, S. 1969. *Slagskuggan*. Sthlm.
- Lockwood, D. 1964. *Social Integration and System Integration*.
- I G. K. Zollshan-W. Hirsch (eds.) *Explorations in Social Change*. London.
- Zollshan-W. Hirsch (eds.) *Explorations in Social Change*. London.
- Loucks, W. 1961. *Comparative Economic Systems*. 6th ed. NY.
- Lundberg, F. 1969. *The Rich and the Super Rich*. London.
- Löwe, A. 1935. *Economics and Sociology*. London.
- Magdoff, H. 1969. [Imperialismens politiska ekonomi](#). Staffanstorp.
- Magri, L. 1968. *Considerazioni sui fatti di maggio*. Bari.
- Malmeström, G.-Wiedenberg, B. 1958. *245 svenska storföretagsledare*. Sthlm.
- Mao Tsetung, 1967. *Politiska skrifter*. Sthlm.
- Mao Tsetung, 1968. *Citat ur ordförande Mao Tsetungs verk*. Gbg.
- Mao Tsetung, 1970. *Mao Papers*. London.
- March, J.-Simon, H. 1958. *Organizations*. NY.
- Marx, K. 1921. *Das Kapital* I-III. Hamburg.

- Marx, K. 1943. *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Sthlm.
- Marx, K. 1947. *Das Elend der Philosophie*. Berlin.
- Marx, K. 1953. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin.
- Marx, K. 1960. *Die deutsche Ideologie*. Berlin.
- Marx, K. 1968. Theorien über den Mehrwert. *Marx-Engels Werke* Bd 26:1-3. Berlin.
- Marx, K. 1969a. *Kritik des Gothaer Programms*. *Marx-Engels Werke* Bd 19. Berlin.
- Marx, K. 1969b. *Kapitalet* I. Staffanstorps.
- Marx, K. 1970. *Pariskommunen*. Sthlm.
- Mason, E. (ed.) 1966. *The Corporation in Modern Society*. NY.
- McPherson, C. B. 1964. *The Political Theory of Possessive Individualism*. Oxford.
- Merton, R. 1949. *Social Theory and Social Structure*. Glencoe.
- Milliband, R. 1970. [Statsmakten i det kapitalistiska samhället](#). Sthlm.
- Milliband, R.-Saville, J. (eds.) 1968 o. 1969. *The Socialist Register* 1968 resp. 1969. London.
- Mill, J. S. 1970. *Principles of Political Economy*. Pelican ed. London.
- Mills, C. W. 1956. *The Power Elite*. NY.
- Moore, W. 1962. *The Conduct of the Corporation*. NY.
- Murray, R. 1971. *The Internationalization of Capital and the Nation State*. New Left Review 67 (May-June 1971).
- Myrdal, G. 1930. *Vetenskap och politik i nationalekonomin*. Sthlm.
- Myrdal, G. 1968. *Asian Drama*. I-III. NY.
- Neumann, F. 1966. *Behemoth*. NY. Neumann, J. V.-Morgenstern, O. 1953. *Theory of Games and Economic Behavior*. Princeton.
- Nilsson, M. 1969. *Sveket mot Norrland*. Sthlm.
- Ohlander, G. 1970. *Blågul atom*. Sthlm.
- Oxenfeldt, A.-Holubnychy, V. 1967. *Hur ekonomiska system fungerar*. Sthlm.
- Pareto, V. 1908. *Manuel d'économie politique*. Paris.
- Parsons, T. 1964. *Essays in Sociological Theory*. NY.
- Parsons, T.-Smelser, N. 1956. *Economy and Society*. London.
- Parsons, T.-White, W. 1961. *The Link between Character and Society*. I S. M. Lipset-L. Löwenthal (eds.), *Culture and Social Character*. Glencoe.
- Parsons, T. 1968. *The Structure of Social Action*. NY.
- Polanyi, K. 1964. *Primitive, Archaic and Modern Economies*. Garden City 1964.
- Polanyi, K. 1967. *The Economy as Instituted Process*. Lund.
- Poulantzas, N. 1969. *Political Ideology and Scientific Research*, i Dencik (1969).

- Poulantzas, N. 1970a. *Politisk makt och sociala klasser*. Mölndal.
- Poulantzas, N. 1970b. *Fascisme et dictature*. Paris.
- Radetzki, M. 1969. *Mångnationella företag*. DN 3/3 1969.
- Rhenman, E. 1964. *Företagsdemokrati och företagsorganisation*. Sthlm.
- Rhenman, E. 1967. *Företagsdemokrati och företagsorganisation*. Pan uppl. Sthlm.
- Ricardo, D. 1971. *Principles of Political Economy and Taxation*. Pelican ed. London.
- Richman, B. 1967. *A Firsthand Study of Industrial Management in Communist China*. Los Angeles.
- Riesman, D. 1954. *Individualism Reconsidered*. Glencoe.
- Riesman, D. 1961. *Den ensamma massan*. Sthlm.
- Robbins, L. 1932. *The Nature and Significance of Economic Science*. London.
- Samuelson, P. 1961. *Economics*. NY.
- Schneider, E. 1961. *Einführung in die Wirtschaftstheorie*. Tübingen.
- Schneider, D.-Kuda, R. 1969. *Arbeiterräte in der Novemberrevolution*. Frankfurt.
- Schumpeter, J. 1934. *The Theory of Economic Development*. Cambridge Mass.
- Schumpeter, J. 1961. *History of Economic Analysis*. London.
- Seale, P.-McCornville, M. 1968. *French Revolution 1968*. London. [[Revolution! Frankrike 1968.](#)]
- Sheehan, R. 1967. *Proprietors in the World of Big Business*. Fortune June 1967.
- Sik, Ota. 1967. *Plan and Market under Socialism*. Prag och NY.
- Skharatan, O. I. 1969. *The Social Structure of the Sovjet Working Class*. I. P. Hollander (ed.), American and Sovjet Society. Englewood Cliffs.
- Shonfield, A. 1965. *Modern Capitalism*. London.
- Smith, A. 1904. *The Wealth of Nations*. Cannan ed. London.
- Soviets à Saclay?* Paris 1968.
- Stigler, G. 1941. *Production and Distribution Theories 1870 to 1885*. NY.
- Sweezy, P. 1953. *The Present As History*. NY.
- Sweezy, P.-Huberman, L. 1964. *Peaceful Transition from Socialism to Capitalism?* Monthly Review March 1964.
- Sweezy, P.-Bettelheim, Ch. Se Bettelheim.
- Svenska folkets inkomster*. SOU 1970:34.
- Söderström, L. 1968. *Människa eller konsument?* Sthlm.
- Terray, E. 1970. [Den historiska materialismen och de "primitiva samhällena"](#). Staffanstorp.
- Therborn, G. (red.) 1966. [En ny vänster](#). Sthlm.
- Therborn, G. 1969. *Från revolutionär teori till akademisk metafysik*. Häftet för Kritiska Studier

nr 5 o. 6 1969.

Tinbergen, J. 1961. *Do Communist and Free Economies Show A Converging Pattern?* Soviet Studies Vol. XII, April 1961.

Trotskij, L. 1965. *In Defence of Marxism*. NY. [[Till marxismens försvar](#)]

Trotskij, L. 1969. [Den förrådade revolutionen](#). Mölndal.

Undén, Ö. 1928. *Några synpunkter på begreppsbildning inom juridiken*. I Festskrift tillägnad Axel Hägerström. Uppsala.

Warner, L.-Abegglen, J. 1955. *Occupational Mobility*. Minneapolis.

Weber, M. 1966. *The Theory of Economic and Social Organisation*. NY.

Weber, M. 1967. *The Protestant Ethic and the Spirit of Capitalism*. London.

Weber, M. 1970. *From Max Weber*. H. Gerth-C. W. Mills eds. London.

Whyte, W. H. 1956. *The Organization Man*. NY.

Ägande och inflytande i det privata näringslivet. SOU 1968:7.

Tidningar och tidskrifter

Current Anthropology. Vol. 10 No 1, Febr. 1969.

Dagens Nyheter 31/3 1969, 17/11 1970, 30/4 1971.

Expressen 1/10 1968.

Fortune Nov. 1959.

The Journal of Economic History Vol. XXIX No 1, March 1969.

Monthly Review 1964-70.

Peking Review no 16 1970, April 17.

Sydsvenska Dagbladet 18/5 1971.

Veckans Affärer 15/4 o. 22/4 1971.

Zenit nr 4 1968.

Klasserna i det försvunna samhället: Davis—Moore's stratifieringsprinciper och den moderna sociologin

1. Davis—Moore's principer: Vad är stridsäpplet?

1.1 Debattens betydelse

Kingsley Davis och Wilbert E. Moore publicerade sina stratifieringsprinciper i en kort artikel 1945. Huvudinnehållet i dessa principer är välkänt inom sociologin: inget samhälle är klasslöst eller ostratifierat, och stratifiering förekommer överallt därför att den är nödvändig för att placera och motivera individer i den sociala strukturen. Alla positioner är inte lika angenäma för den mänskliga organismen, inte lika viktiga för samhällets överlevande och inte i lika behov av förmåga eller talang. För den skull måste samhället använda en differentierad fördelning av belöningar för att se till att alla viktiga positioner får innehavare och att positionernas innehavare motiveras att utföra sina uppgifter på ett för samhället tillfredsställande sätt.

'Social olikhet /social inequality/ är sålunda en omedvetet utvecklad uppfinning, varigenom samhällen försäkras om att de viktigaste positionerna samvetsgrant fylls av de mest kvalificerade personerna.'¹

En positions rang i skalan av belöningar bestäms av dess betydelse för samhällets överlevande och av tillgången på lämplig personal för positionen ifråga, en faktor som i sin tur beror av det mått av utbildning eller medfödd talang som krävs. I allmänhet har de positioner den högsta rangställningen vilka har den största funktionella betydelsen och kräver den högsta utbildningen eller medfödda begåvningen.

Davis—Moore's artikel har varit föremål för en omfattande diskussion och polemik, som har sträckt sig över två decennier och har omfattat över tjugotalet inlägg.² Å andra sidan tycks artikeln i sig inte ha varit särskilt inflytelserik i att di-rikt stimulera empiriska 'stratifierings'-undersökningar. Leonard Reissman, som i slutet på 50-talet summerade stratifieringssociologin i USA, säger t.ex. att

'... funktionalisterna /Parsons och Davis—Moore/ förblir alltför esoteriska för att förstås utom av de

¹ Davis-Moore 1945. s. 243.

² Polemiken började med Tumins inlägg 1953. Debatten inrymmer förutom utgångstexterna främst Tumin 1953a, 1953b, 1955, 1956, 1961, (ett allmänt teoretiskt kapitel häri), 1963; Davis 1953 och 1959a; Moore 1953, 1963a, 1963b; Buckley 1958, 1959, 1963; Huaco 1963 och 1966; Mayntz 1961; Schwartz 1955; Simpson 1956; Stinchcombe 1963; Wesolowski 1966; Wrong 1959. Tumin har dessutom skrivit två inlägg i specialtidsskrifter som författaren inte haft tillgång till: *Obstacles to Creativity. Etc. A Review of General Semantics II* (Summer 1954) s. 419-23; *Social Conditions for Effective Community Development. Community Development Review* (Dev. 1958) s. 1-39. Av Tumin själv torde dessa räknas som perifera, eftersom de inte är upptagna i bibliografin över debatten i Tumin 1967. De är inte heller berörda av någon annan debattör. Av mera perifert intresse är Levy 1959 (författaren är dock ett stort namn), Cohn 1960 o. 1961, Sgan 1961. Mer eller mindre ofullständiga bibliografier ges i övrigt i Moore 1963a, Huaco 1966 och Jackson 1968. En omfattande bibliografi ger Pease-Form-Rytina 1970 i sin utmärkta kritiska översikt över den amerikanska stratifieringslitteraturen. Kortare översikter och kommentarer av debatten görs bl.a. av Heller 1969, Jackson 1968 och Reissman 1961. Som egna inlägg kan dessa inte betraktas. I Tumin 1970 ingår D-M 1945, Tumin 1953a, 1953b, 1961 (utdrag), 1963; Davis 1953; Moore 1953, 1963a, 1963b; Huaco 1963. Vår analys av debatten kan bara göra anspråk på fullständighet – i beaktandet av inlägg - i mycket konventionell bemärkelse, d.v.s. såsom den uppfattats av huvuddebattörerna själva. Behandlingen av Mayntz går utöver denna ram, men det är motiverat av att det är ett större inlägg explicit formulerat som ett bidrag till debatten och publicerat i en ledande sociologisk tidskrift. Att Mayntz' inlägg inte tidigare uppmärksamats torde bero på språkbarriärer: det är publicerat i en tyskspråkig publikation.

mest villiga.'³

Arthur Stinchcombe, en prominent anhängare av Davis' och Moores principer, noterar 1963 med beklagande, att

'Davis' och Moores stratifieringsteori, fastän ofta diskuterad, har stimulerat anmärkningsvärt få studier.'⁴

Den första fråga den här uppsatsen måste besvara blir mot den här bakgrunden varför det kan vara av vetenskapligt intresse att än en gång ta upp Davis-Moores principer och den debatt som de gav upphov till? Åtminstone tre skäl kan andras. Innan vi går in på dem, bör det noteras att de hänför sig inte till artikeln från 1945 enbart, utan till hela, eller i varje fall den centrala delen av, den diskussion om stratifiering, som Davis och Moore kom att inleda.

För det första. Det är här frågan om en betydelsefull sociologisk kontrovers, som (a) har gällt ett centralt samhällsvetenskapligt problem (det som flertalet debattörer har kallat stratifiering), (b) behandlat på en mycket ambitiös teoretisk nivå, från (c) olika sociologiska utgångspunkter, av (d) eminenta sociologer, vilka (e) efter sina konkluderande kommentarer lämnar flera av de grundläggande — de mest grundläggande — frågorna i sammanhanget ouppklarade. Den sista punkten återstår naturligtvis att bevisa, men de föregående visar att det är vetenskapligt meningsfullt att ta upp frågorna igen. Det finns en filosofisk analys av debatten, gjord av George Huaco,⁵ men trots sin intelligens är den alltför ytlig, framför allt där — för att den i sin kritik av Davis—Moore så gott som helt koncentrerar sig på det funktionalistiska i deras resonemang.

För det andra. På grund av de ovannämnda faktorerna a—d ger debatten kring Davis—Moores principer en utmärkt möjlighet att så att säga ta pulsen på den sociologiska diskussionen under de två senaste årtiondena. I modern sociologi torde ingen debatt kring en bestämd frågeställning kunna mäta sig med denna i omfattning. Den allmänna debatten för och emot funktionalismen har förstås varit ännu intensivare.

För det tredje. Stirrar man sig inte blind på formuleringarna i 1945-texten, blir det uppenbart, att den av Davis och Moore initierade debatten om stratifiering har stor aktualitet i empirisk sociologi. Den har avsatt sina spår i en hel rad inflytelserika arbeten av Moore om ekonomisk och social utveckling,⁶ i Melvin Tumins studie av klass och social förändring i Puerto Rico⁷ och i den senares ofta använda textbok om stratifiering.⁸ En analys av den ursprungliga debatten kan situera dessa arbeten och klargöra innebörden i vad de säger och inte säger om klass och stratifiering. Och omvänt, dessa arbeten kan kasta ett viktigt ljus över de frågor polemiken gällde.

Sammanfattningsvis. Debatten om och kring DavisMoores stratifieringsprinciper är fortfarande i sig av vetenskapligt intresse; den har dessutom ett stort aktuellt inflytande på undervisning och forskning, ett inflytande som ännu inte alls är klarlagt; för det tredje kan den ge intressanta upplysningar om tillståndet i modern sociologi, framför allt i USA. Dessa skäl ska inte bara åberopas. De har också alla tre tjänat som vägledare för författaren i hans arbete. Det är med dem i bakgrunden som frågorna, i det följande, till debatten och debattörerna har ställts.

³ Reissman 1961. s. 102.

⁴ Stinchcombe 1963. s. 805.

⁵ Huaco 1966.

⁶ Moore 1951, 1963c, 1963d, 1965, 1966, Moore-Feldman 1960, Feldman-Moore 1962, Hoselitz-Moore 1963

⁷ Tumin 1961.

⁸ Tumin 1967.

1.2 Vad menade Davis och Moore med stratifiering?

Om avsikten är att analysera de påståenden om stratifiering av Davis och Moore, som var debattens utgångspunkt, kan man inte, som kritiker och försvarare ofta har gjort, begränsa sig till artikeln från 1945. I själva verket utvecklas D—M:s ursprungliga uppfattning, d.v.s. före den polemik som startades av Tumin 1953, i tre olika men sammanhängande texter. Den första är ett kategorischema för analys av stratifiering, som Davis publicerade 1942 (muntligt presenterat två år tidigare).⁹ Den andra var D—M-artikeln från 1945 och den tredje en allmänsociologisk textbok av Davis, som inkluderar inte bara ett kapitel om stratifiering utan också mera utvecklade resonemang om funktionalistiska nyckelbegrepp som 'överlevande'.¹⁰

Att ställa samman dessa tre texter är ingen godtycklighet. 1945-texten öppnar med en hänvisning till den första texten, och den förra introduceras som 'ett ytterligare steg' i sitt försök att 'visa förhållandet mellan stratifiering och resten av samhällsordningen'.¹¹ Detta måste betyda att det 'ytterligare steget' är taget med hjälp av de kategorier, som las fram tidigare. I sin replik till Tumins första kritik angriper Davis, i vars antikritik Moore förklarade sig kunna rent allmänt instämma,¹² skarpt sin kritiker för okunnighet om 'andra teoretiska bidrag av författarna om stratifiering och andra relevanta aspekter på samhället' och hänvisar till framställningarna 1942 och 1948.¹³

Egendomligt nog har ingen av de övriga debattörerna tagit upp och behandlat denna treenighet som helhet. Fastän det har varit mycket diskussion om innebörden av olikhet eller 'ojämlikhet'¹⁴ (inequality) hos D—M, så har ingen beaktat, med undantag för den speciella frågan om familjen, den elaborering av stratifikationsbegreppet som finns i de båda texterna av Davis ensam.

Praktiskt alla kritiker har kastat sig över de relaterade begreppen 'funktionell betydelse' och 'överlevande', men ingen har brytt sig om att ta reda på hur dessa begrepp är utarbetade i det senare arbetet av Davis. Ett skojigt fall av kortsynthet erbjuder Stinchcombe. I sitt försök att skissera några empiriska implikationer av D—M:s principer säger Stinchcombe, att de innebär att 'ju större positionernas betydelse desto mindre sannolikhet är det att de fylls genom askriptiv rekrytering [d.v.s. genom arv]' ¹⁵ Som Huaco har påpekat, så följer detta inte alls av principerna.¹⁶ Och 1942 sa Davis uttryckligen, att 'de viktigaste positionerna i samhället tenderar att fyllas genom askription'.¹⁷

D—M lägger fram 'några stratifieringsprinciper'. De försöker förklara stratifieringens universalitet (att den förekommer överallt) med dess nödvändighet för samhälleligt överlevande. Den första viktiga frågan blir då naturligen: Vad menar D—M med stratifiering? Vad är det som är universiellt och vad är det som är nödvändigt?

D—M har i själva verket minst tre olika uppfattningar om vad stratifiering är. Alla tre förekommer oförmedlat i 1945-artikeln, men deras innebörd kan lättare klarläggas, om vi tar hänsyn

⁹ Davis 1942. Uppgiften att det presenterades muntligt våren 1940, a.a. s. 309n, betyder att uppsatsen måste ha författats ungefär samtidigt som Parsons skrev sin första uppsats i ämnet, Parsons 1940.

¹⁰ Davis 1948.

¹¹ Davis-Moore 1945. s. 242.

¹² Moore 1953.

¹³ Davis 1953.

¹⁴ Bl.a. eftersom stratifiering ställs i relief mot ett annat slag av social olikhet, differentiering, är den något barbariska översättningen 'ojämlikhet' kanske väl så bra.

¹⁵ Stinchcombe 1963, s. 306.

¹⁶ Huaco 1966. s. 231

¹⁷ Davis 1942. s. 316.

till hela den *ovannämnda treenigheten*.

Stratifiering 1: minimiversionen. Enligt denna version är stratifiering helt enkelt detsamma som avsaknad av jämlikhet /inequality/.

'Om olika positioners rättigheter och sidoförmåner /rights and perquisites/ i ett samhälle måste vara olika, då måste samhället vara stratifierat, därför att det är precis vad stratifiering betyder.'¹⁸

Denna version spelar en nyckelroll i argumentationen 1945. Den tjänar som en länk mellan utgångspunkten att 'inget samhälle är 'klasslöst' eller ostratifierat', resonemanget om nödvändigheten av speciella mekanismer för att fördela individer till och motivera dem i sociala positioner, och diskussionen om 'determinanterna av en positions rang'. Eftersom det är stratifiering i olika betydelse som används inom dessa avsnitt, är det sammanhang i artikeln, som minimiversionen skapar, skenbart. Sammanbindandet av de olika avsnitten sker med hjälp av minimiversionens högst allmänna karaktär: densäger ingenting om slagen av differentierade belöningar, om existensen eller icke-existensen av markerade sociala skikt (strata), om existensen eller icke-existensen av en enda rätlinjig hierarki av positioner och/eller strata.

Förutom att ge D—M:s artikel en skenbart logisk uppbyggnad fyller minimiversionen också en viktig ideologisk funktion. Som en sympatisk kritiker, Dennis Wrong, har noterat är denna minimiversion

'formulerad på en så hög generalitetsnivå att den misslyckas att utesluta den 'funktionella' livsdugligheten hos de viktigare utopiska modeller av egalitära samhällen som har förts fram av visionära tänkare sedan medeltiden och även tidigare.'¹⁹

Detta var uppenbarligen inte D—M:s avsikt, och Wrongs utsago gäller bara minimiversionen och inte, som han själv påstår, 'Davis—Moore-teorin'. Minimiversionen fyller sin ideologiska huvudfunktion i relation till en annan definition av stratifiering.

Stratifiering 2: system av klasser eller strata. Frasen 'inget samhälle är klasslöst eller ostratifierat', som ju är själva utgångspunkten för D—M:s resonemang, måste naturligtvis innebära, att ett stratifierat samhälle är ett klassamhälle och att stratifiering består av ett system av klasser eller strata. I sin ovan refererade replik till Tumin säger Davis under hänvisning till sin text från 1942, att termen stratifiering används av honom och Moore 'för att beteckna institutionaliserad ojämlikhet mellan breda skikt'.²⁰

Författarnas inledande hänvisning till termen klasslös syftar uppenbarligen på åtminstone någon 'modell för ett jämlikt samhälle' vilket framgår av att de satt termen inom citationstecken. Tar man i beaktande de ideologiska påståendena i författarnas övriga produktion, kan man med skäl anta att de syftar på den socialistiska arbetarrörelsens målsättning.^{20a} Det klart angivna syftet med D—M:s artikel är att bevisa eller 'förklara' den nödvändighet som framkallar stratifiering i varje socialt system, d.v.s. enligt den andra definitionen nödvändigheten av att varje samhälle är ett klassamhälle.

Det är här som minimiversionen har sin viktiga ideologiska roll, att 'bevisa' nödvändigheten av stratifiering i den kvalificerade bemärkelsen. Hela argumentet om 'placering och motivering av individer i samhällsstrukturen' kan inte bära upp nödvändigheten av stratifiering i betydelsen

¹⁸ Davis-Moore 1945.

¹⁹ Wrong 1959. s. 776.

²⁰ Davis 1953. s. 395f.

^{20a} Om Davis och Moores ideologi se avsnitt 2.4. nedan. Jfr. också kap. 3 och Davis' uttalande om 'marxiansk trossats', Davis 1959a. s. 83.

klassystem denna beror på hur rollerna är ordnade i den sociala strukturen — utan då måste minimiversionen tillgripas. Argumenteringen går så här, från tesen att sociala positioner är olika trevliga, betydelsefulla och i olika behov av utbildning eller talang:

'Det är oundvikligt alltså, att ett samhälle måste ha, för det första, något slag av belöningar som det kan använda som lockelser och, för det andra, något sätt att fördela dessa belöningar olika alltefter ställning.'

Efter en uppräknig av tre olika typer av belöningar följer så:

'I viss mening är dessa belöningar 'inbyggda i' ställningen. De består i de 'rättigheter' som är förknippade med ställningen, plus vad man kan kalla dess ackompanjemang eller sidoförmåner.'

Sedan kommer slutsatsen, minimiversionen:

'Om olika positioners rättigheter och sidoförmåner i ett samhälle måste vara olika, då måste samhället vara stratifierat, därför att det är precis vad stratifiering betyder.'²¹

Som synes går det inte här att skjuta in den andra versionen. Man skulle inte logiskt kunna säga: 'Om i ett samhälle olika positioners rättigheter och sidoförmåner är olika, då måste samhället vara ett klassamhälle med olika klasser' eller 'då måste samhället kännetecknas av institutionaliserad ojämlikhet mellan breda skikt.'

Stratifiering 3: prestigehierarki. Frågan om vad D—M:s principer egentligen handlar om är emellertid inte uttömmande eller tillfredsställande besvarad med två olika svar. Författarna arbetar också med en tredje version, en maximiversion. Av okänd anledning görs denna aldrig explicit i 1945-artikeln utan finns i elaborerad form bara hos Davis 1942 och 1948. Men den visar sig i två begrepp som då och då dyker upp i den förra texten, utan grund som det förefaller.

Det första begreppet är 'prestige'. Som redan antytts talar D—M om tre olika slag av belöningar som samhället kan använda för att attrahera individer till de olika positionerna i samhället: 'de ting som kan bidra till uppehälle och komfort ... de ting som bidrar till glädje och förströelse ... och de ting som bidrar till självrespekt och jag-expansion.'²² Men i andra passager talar de abrupt bara om en sorts belöning, prestige, som av allt att döma är närmast liktydig med den tredje belöningen ovan. Ta t.ex. dessa båda sammanhang:

'... ett försök att förklara i funktionella termer den universella nödvändighet som framkallar *stratifiering* i varje socialt system. Därpå görs ett försök att förklara den ungefärligen ensartade fördelningen av *prestige* mellan de viktigare typerna av positioner i varje samhälle.'²³

'Social *olikhet* är sålunda en omedvetet utvecklad uppfinning, varigenom samhällen försäkras sig om att de viktigaste positionerna samvetsgrant fylls av de mest kvalificerade personerna. *Följaktligen* /Hence/ måste varje samhälle ... skilja personer åt med avseende på både *prestige* och uppskattning /esteem/, och måste därför besitta ett visst mått av institutionaliserad ojämlikhet: '²⁴ (Emfas tillagd.)

Synbarligen utan någon förklaring är stratifiering och ojämlikhet framställda som synonyma med olika prestige. 'Uppskattning' är ett underordnat begrepp som hänför sig till värderingen av en individs uppfyllande av de uppgifter positionen ger honom, medan prestige betyder värderingen av själva positionen.²⁵

Det andra plötsligt uppdykande begreppet är 'rang'. Utan vidare resonemang görs dessa båda

²¹ Davis-Moore 1945. s. 243.

²² Ibid.

²³ A.a. s. 242.

²⁴ A.a. 243.

²⁵ Davis 1942. s. 312.

uttryck synonyma: 'de två determinanterna av *differentierade belöningar*'²⁶ och 'de två determinanterna av en positions *rang*'.²⁷ (Emfas tillagd). Differentierade belöningar leder inte nödvändigtvis till — och ännu mindre är desamma sak som — en rangskala med olika rangställningar. De båda första definitionerna av stratifiering talar inte heller om — och innebär inte i och för sig någon rangskala, lika lite som de säger något om prestige. Härav måste vi dra den slutsatsen, att D—M opererar även med en tredje innebörd av stratifiering, där prestige och rangordning är nyckelbegrepp.

'Stratifieringens kärna /essence/ är den olika värderingen av olika positioner. Därför använder vi en särskild term, *Prestige*, för att beteckna det avundsskapande /invidious/ värde som är fäst vid varje given status /dvs position i samhället/ eller post /i en organisation/ eller kombination av dem. En sådan värdering är relativ och tenderar att ordna sig i en skala ... Vi använder termen Rang, i en strukturell bemärkelse, i betydelsen *en pinne i en prestigeskala*.'²⁸

Det bör understrykas, att denna tredje version dels är av central betydelse för 1945-artikeln resonemang, dels för författarna är något helt annat än ett svagt eko av ett tidigare ställningstagande på väg att överges. De förra framgår bl.a. av att ett viktigt avsnitt helt kretsar kring ett begrepp som bara finns i maximiversionen, nämligen det om 'determinanterna av en positions rang'. Det senare visar sig i den roll den prestigehierarkiska definitionen spelar i Davis enligt egen utsägo viktiga 'utvidgning' av teorin från 1945 i boken *Human Society*, där familjen kopplas ihop med stratifieringsproblematiken.²⁹

I Davis' framställning från 1948 återfinns vi prestige som stratifieringens kärna eller 'essens', och begreppen rang och rangordning får här en ännu större betydelse än tidigare.

(Dessutom förekommer de båda andra versionerna).

'När vi tänker på kaster och klasser, och på social stratifiering i allmänhet, har vi i åtanke grupper som har olika positioner i samhällsordningen och åtnjuter olika mått av prestige.'³⁰

Rangordningens ytterligare framhävande i definitionen av stratifiering hänger samman med att Davis nu introducerar en ny distinktion, mellan 'stratifierade och ostratifierade statuses'.

'Skillnaden mellan stratifierade positioner och ostratifierade förefaller hänga på en skillnad med avseende på familjen. De positioner som kan kombineras inom samma legitima familj — nämligen positioner baserade på kön, ålder och släktskap — ingår inte i stratifieringssystemet.'³¹ Detta betyder inte att icke-stratifierade statuses saknar ett avundsbetonat /invidious/ element. Tvärtom, vi fäster olika värde vid man och kvinna, unga och gammal, gifta och skilda. Men dessa statuses 'rang' är inte delar i en *graderad serie*; ... Klass- och kastpositioner, å andra sidan, innehåller ett starkare avundsskapande element. *Graderingarna* är många och är ordnade i en *hierarki*.³² (Emfas tillagd.)

På samma sätt som versionerna 1 och 2 är funktionellt relaterade, så är 1 och 3. (kopplingen mellan 2 och 3 är av annat slag och ska tas upp nedan). Om nu differentierad prestige är 'stratifieringens kärna', så måste den allokering- och motiveringsmekanism, som D—M åberopar för att förklara stratifiering, framför allt vara förknippad med fördelningen av prestige och inte helt enkelt med varje slag av belöning, såsom D—M hävdar i en del av sin artikel. Det skulle då

²⁶ Davis-Moore 1945. s. 244.

²⁷ A.a. s. 243.

²⁸ Davis 1942. s. 312. Definitionen av 'status' och 'post' (office) a.a. s. 309. Det är värt att notera vilken vikt många amerikanska stratifieringsförfattare fäster vid avunden. Jfr. Tumin 1967 s. 24, 1971 s. 42.

²⁹ Hur Davis själv ser på denna 'utvidgning, (extension) framgår av Davis 1953. s. 394-96.

³⁰ Davis 1948. s. 364.

³¹ Ibid.

³² A.a. s. 365.

betyda, att individerna motiveras att söka sig positioner i samhället i första hand, väsentligen, på grundval av den prestige som är knuten till positionerna. Några empiriska belägg för ett sådant påstående finns knappast. Det skulle behöva grundas på aprioristiska spekulationer om människans natur.

Det funktionella sambandet mellan versionerna 1 och 3 kan nu klarläggas. Den första, allmänna versionen, som bara handlar om ojämlikhet och inte särskilt om prestige, gör det möjligt för D—M att lägga fram principer för hur positionernas rang, ett begrepp från den tredje versionen, bestäms, utan att behöva förklara varför människorna framför allt motiveras av prestige. Trots att denna prestigemotivation är en förutsättning för att stratifiering i den tredje bemärkelsen ska kunna förklaras i rekryteringstermer.

1.3 Hur uppkommer rangskalan?

Sammankoppling av rangordning och prestige i D—M:s tredje definition av stratifieringen får inte förleda oss till tron att den i stort sett är identisk med t.ex. Talcott Parsons'.³³ D—M

förutsätter ingen värdegemenskap, varifrån rangordningen sedan kan härledas. I stället för om gemensamma sociala värderingar talar de enbart om individuell motivation. I de två rangordningsdeterminanter D—M pekar på ingår inte något gemensamt socialt värdesystem. Det är objektiva faktorer, betydelse för samhällets överlevande och knapphet på lämplig personal, som påstås vara kopplade i ett system av tillgång och efterfrågan. Men om de inte, som Parsons, härleder sin rangskala ur en värdekonsensus, vad grundar de den då på?

Svaret är helt enkelt ett bestämt antagande om den mänskliga naturen, nämligen att alla människor är lika i den bemärkelsen att de ger samma responser på stimuli, att de har samma drivfjädrar. Under ovannämnda förutsättningar för D—M:s argument skulle det annars aldrig kunna bli en enhetlig hierarki av positioner och med dem förknippade rättigheter. Positionerna är ju förknippade med olika funktioner i samhället. Det fordras därför ett särskilt subjekt som ställer dem i en hierarkisk relation till varandra. I stratifieringsteorierna förekommer tre sådana subjekt. Det vanligaste är en värdekonsensus, som är grundvalen för både Lloyd Warner^{33a} och Talcott Parsons. Ett annat är ett maktcentrum, källan till hierarkiseringen i byråkratiska organisationer. Föreställningen att stratifieringsskalan skulle vara skapad av en maktelit är helt främmande för Davis och Moore. Det tredje är den mänskliga naturen. (Ett fjärde, som tidigare spelat en stor roll i samhällsteorin är Gud som skapare av hierarkin i samhället.)

Stratifiering uppkommer enligt D—M p.g.a. nödvändigheten för samhället att rekrytera lämpliga individer till olika positioner och att motivera dem att samvetsgrant utföra sina uppgifter i dessa positioner. Men om nu individerna var olika och hade olika intressen, skulle positionerna inte behöva rangordnas i jämförbara belöningar till en hierarki, med de viktigaste positionerna högst och de minst viktiga lägst. Att D—M baserar sin hierarki på vad de antar är den mänskliga naturen, på att alla människor har samma intressen, framgår också klart av ett uttalande av Davis i försvar för 1945-artikeln.

'... om alla valde att göra precis vad de ville göra, skulle hela befolkningen sluta i bara några få typer av positioner.'³⁴

Vad Davis här talar om är Människan utanför samhället och socialt liv, och han fortsätter följaktligen:

³³ Parsons 1940 och 1953. Båda dessa är omtryckta i Parsons 1964.

^{33a} Se t.ex. Warner 1960.

³⁴ Davis 1935. s. 396.

'Ett samhälle skulle inte kunna fungera på den grundvalen ... Överlevande samhällen utvecklar därför något system av incitament utöver arbetsglädjen som motiverar folk att göra vad de annars inte skulle göra.'

Om människor, som präglats av det samhälle de växer upp i, är antagandet att de alla har i huvudsak samma intressen och reagerar lika på 'incitament' uppenbarligen falskt.^{34a}

Antaganden om den mänskliga naturen spelar en annan viktig och fatal roll i samband med D—M:s rangordning, och här kommer vi in på en verklig kärnfråga, relateringen av stratifiering till samhälleligt överlevande (ett begrepp som vi tills vidare antar är användbart för vetenskapliga syften). För att säkra överlevande måste de viktigaste positionerna samvetsgrant fyllas av de mest kvalificerade personerna. För att åstadkomma detta använder sig samhället av en hierarki av belöningar, i vilken positionernas rang bestäms av deras funktionella betydelse för samhällets överlevande och av knappheten på lämplig personal.

'I allmänhet ger de positioner den bästa belöningen, och följaktligen den högsta rangen, som (a) har den största betydelsen för samhället och (b) kräver den största utbildningen eller talangen.'³⁵

Som den fördomsfrie läsaren lätt inser efter ett ögonblicks reflexion, finns det en lucka i resonemanget här. Även om vi antar, att det citerade påståendet skulle vara sant, så följer inte därav att de viktigaste positionerna skulle rekrytera de mest kvalificerade personerna. Det måste tilläggas en garanti för att inte relativt lite kvalificerade personer attraheras av och lyckas komma fram till de viktiga positionerna med höga belöningar.^{35a}

Detta problem påminner om den klassiska sociologiska kritiken av den liberala nationalekonomin.³⁶ Davis har själv skrivit:

'... en regim av 'fri företagsamhet' är beroende av vissa institutionella arrangemang som inte är rotade i den mänskliga naturen utan helt enkelt i ett speciellt samhälle vid en speciell tidpunkt.'³⁷

Men av detta får vi inte leta efter institutionella arrangemang i D—M-artikeln (vilket för övrigt vore ganska meningslöst eftersom de lyser med sin frånvaro). Detta har Davis explicit och skarpt förkastat och hävdar att i så fall skulle vi göra oss skyldiga till att

'falla tillbaka på en marxiansk trossats ... Just hur man förklarar någontings allestädes närvaro enbart i termer av speciella tider och platser utvecklar han /kritikern/ inte.'³⁸

Kritikern, Walter Buckley, hade hävdar, att stratifiering inte var någon naturnödvändighet utan

^{34a} Fränden (1967) har i anslutning till D-M:s teori gjort en undersökning av systematiska feluppfattningar av olika positioners belöningar. Han fann i sin studie – av ett icke-representativt urval av Stockholms-gymnasister som hade att skatta ett antal 'högstatusyrkens' inkomster och kvalifikationskrav – att gymnasisterna tenderade att skatta yrkenas inkomst lägre och utbildningskrav högre ju lägre socialgrupp de kom ifrån. Moore och Tumin har i en uppsats tillsammans pekat på den betydelse som institutionaliserad okunnighet har i ett klassamhälle: 'Fastän den (generaliserade) högre/ status /för personer vars färdigheter är både knappa och funktionellt viktiga/ inte enbart är produkten av andras okunnighet, så upprätthålls den i konkreta fall delvis av sådan okunnighet.' Moore-Tumin 1949. s. 789. På ett mera teoretiskt plan gäller det att i sammanhanget ta hänsyn till den ideologiska strukturen, en del av det samhällsbegrepp, som lyser med sin frånvaro hos D-M.

³⁵ Davis-Moore 1945. s. 243.

^{35a} Frändens data kan eventuellt tolkas som ett belägg för att "'den sista lilla biten' av den sociala olikheten snarast är till för att tillse att 'de mest betydande positionerna' fylls av de minst kvalificerade bland de mest kvalificerade. De mest kvalificerade av de mest kvalificerade tycks låta rekrytera sig för mindre pekuniär belöning." Frändén (1967) s. 14.

³⁶ Se t.ex. Parsons 1937.

³⁷ Davis 1948. s. 20.

³⁸ Davis 1959a. s. 83.

måste förklaras med hjälp av 'speciella tiders och platser sociokulturella dynamik'.³⁹

Vi måste tydligen dra den slutsatsen, att funktionell 'fri företagsamhet' i statusjakt är grundad i den mänskliga naturen. I så fall måste vi göra det antagandet, att individerna reagerar på stimuli, i form av belöningar knutna till positioner, bara upp till en viss gräns, till gränsen för sina relativa kvalifikationer. En individ eftersträvar en position och dess belöningar bara så länge han är bland de mest kvalificerade för positionen.

Förutom att detta antagande verkar tämligen orimligt, så motsäger det det förra antagandet att alla människor reagerar lika. D—M drar inte själva den slutsats den logiske läsaren måste dra. Vad vi direkt kan säga är, att det i relateringen av stratifiering till samhällsligt överlevande finns en tankelucka som bara kan fyllas av en absurditet om man vill bibehålla konstruktionen i övrigt. Till denna lucka kan vi också lokalisera den fullständiga frånvaron av maktrelationer i D—M:s generella modell. (Sådana nämns bara på en mycket lägre teoretisk nivå i författarnas diskussion av olika samhällsliga funktioner utan att inkorporeras i förklaringen av stratifiering och dennas effekter).

1.4 Orsaker till knapphet

Knapphet på lämplig personal är i D—M:s schema den ena av de två determinanterna av en positions rang i samhället, den faktor som svarar för tillgången på växelspelet med positionernas betydelse. För att spela en så viktig roll är knapphetsbegreppet hos D—M märkligt snävt. Det hänför sig enbart till de potentiella sökandenas kvalifikationer, antingen medfödda eller förvärvade genom utbildning.⁴⁰ Det är desto märkligare som författarna i ett tidigare avsnitt i sin artikel nämner en tredje faktor av relevans för samhällets placerings- och motiveringsmekanism, förutom funktionell betydelse och kvalifikationer också grad av angenämhet för den mänskliga organismen. Rimligen borde denna faktor — hur trevligt arbetet är — också påverka tillgången på personal. Varför har den då utelämnats i det fortsatta resonemanget?

Davis anger i en replik utrymmesskäl som orsak, vilket inte är särskilt övertygande med tanke på den betydelse faktorn i fråga måste ha i ett resonemang som utgår från individuell motivation och med tanke på det utrymme författarna tillåter sig när de talar om 'viktigare samhällsliga funktioner och stratifiering'.⁴¹ Det enda om det här problemet, som Davis sedan tillägger i sin replik är att

'om alla valde att göra precis vad de ville göra, skulle hela befolkningen sluta i bara några få typer av positioner.'

Vi har mött den frasen en gång förut, och den är inte mer tillfredsställande den här gången. Om den överhuvudtaget har någon mening i det här sammanhanget, skulle det vara, att det finns bara ett fåtal trevliga aktiviteter och att trevlighet eller otrevlighet därför inte spelar någon operativ roll som motivationsmekanism. Det är naturligtvis sakligt felaktigt och utan grund utesluter Davis här möjligheten att gradera ett arbetes (o)trevlighet.

Ett annat svar på vår fråga om den försvunna faktorn finner man i Davis text från 1942.

'I viss utsträckning ger även nödvändigheten av ansträngning upphov till knapphet på personal, men detta är ett kinkigt /tricky/ fenomen. De positioner som kräver det hårdaste arbetet är ofta de minst

³⁹ Buckley 1958. s. 373.

⁴⁰ Davis-Moore 1945. s. 244.

⁴¹ Davis 1953. s. 396.

mäktiga.'⁴²

(Davis diskuterar här närmast maktfördelningens determinanter, han säger också att samma resonemang i huvudsak gäller även för prestigefördelningen.) Det svar vi skulle kunna utläsa härur skulle vara att ett arbetes krav på den 'mänskliga organismen' är en så 'kinkig' fråga om man vill formulera sociologiska teorier om grundvalen för fördelningen av sociala belöningar, att det är bäst att utelämna den. Hur som helst. Det är två slutsatser vi med säkerhet kan dra. Problemet med arbetens olika grad av (o)trevlighet har tagits upp av Davis 1942, 1948 (då han hade en hel boks utrymme utan att tillägga någonting) och 1953 samt av Davis—Moore 1945 utan att författarna har kunnat placera in den i sitt schema. I funktionella termer skulle man kunna förklara utelämnandet av arbetets otrevlighet som knapphetsfaktor som funktionellt nödvändigt för tankekonstruktionens överlevande.

Också i ett annat fundamentalt avseende är D—M:s knapphetsbegrepp egendomligt. Knapphet är ett relativt begrepp, ett förhållande och inte en egenskap. Någonting är alltid och enbart knappt i förhållande till någonting annat. I enlighet med sitt allmänna psykologistiska perspektiv gör D—M knapphet till ett utomsocialt förhållande och förankrar det i den mänskliga naturen som en sorts bio-psykologisk restriktion av social variation. Knapphet på personal för sociala roller betraktas som bestämd av fördelningen av medfödd förmåga och antagna grundläggande mänskliga motiv — uppfattningen av utbildning som 'offer' — vilka förefaller härledda ur utilitaristisk ideologi.

En sociologisk framställning om knapphet på personal för givna positioner skulle naturligtvis behöva ta i beaktande antalet positioner av en bestämd typ och definiera knapphet som en relation mellan detta antal och antalet faktiska eller potentiella lämpliga sökande, i sin tur också primärt socialt bestämt genom utbildningssystemets karaktär, graden av lika chanser för alla o.s.v. Ett dylik sociologiskt betraktelsesätt är av omedelbar, d.v.s. inte enbart principiell, relevans för D—M:s schema. I ett annat sammanhang i sin artikel hävdar de nämligen, att det finns ett samband mellan en kategori positioners funktionella betydelse och antalet positioner inom kategorin. Båda de 'ledtrådar' D—M ger för bedömningen av funktionell betydelse är i själva verket uttryckta i relativa tal:

.. (a) i vilken grad en position är funktionellt unik ... (b) i vilken grad andra positioner är beroende av den ifrågavarande.'⁴³

Av ovanstående följer att fördelningen av sociala positioner enligt deras funktionella betydelse får en pyramidliknande form och att ju viktigare en typ av position, desto färre positioner ingår det i den. För D—M:s schema betyder det, att vi har funnit ännu en knapphetsfaktor som verkar i en riktning motsatt den som D—M använder och vars inverkan författarna går förbi. Ju viktigare en typ av position är desto färre individer krävs det för att fylla den.

D—M:s sätt att definiera knapphet på personal vittnar om en betydande akademisk inbilskhet. Det är bara högre utbildning de betraktar som ett 'offer' av individen, inte hårt, smutsigt och enformigt kroppsarbete. Den enda gång de gör knapphet till ett socialt förhållande är när de applicerar sin modell på 'viktigare sociala funktioner' och då syftande på de 'lärda yrkena'.

'Belöningarna för tekniska positioner kan vara så stora att en situation av för stor tillgång skapas, som leder till åtminstone temporär devalvering av belöningarna. Sålunda kan 'arbetslöshet i de lärda yrkena' resultera i en sänkning av prestige hos dessa positioner.'⁴⁴

⁴² Davis 1942. s. 317.

⁴³ Davis-Moore 1945. s. 244 n.

⁴⁴ A.a. s. 248.

Det godtyckliga i D—M:s knapphetsresonemang belyses också av, att sociologihistorien känner en berömd helt annor lunda funktionalistisk stratifieringsteori med tillgången på personal som grundbegrepp. Den teorin är framlagd av Georg Simmel i ett par uppsatser, framför allt kanske i den som kallas *Överordning och underordning*.⁴⁵ Simmel föreslår följande lösning (vi citerar efter den engelska översättningen):

'... jämlikhet i betydelsen rättvisa kan bara vara den exakta överensstämmelsen mellan personlig kvalifikation och position i denna /nödvändiga/ hierarki. Denna harmoniska överensstämmelse är dock i princip omöjlig av det mycket enkla skälet att det finns alltid fler personer kvalificerade för högre positioner än det finns högre positioner. "Motsättningen löses genom att a priori begränsa det antal personer som anses 'kvalificerade' att ha ledande befattningar. Både ståndsprinciperna och den nuvarande samhällsordningen åstadkommer denna begränsning genom att bygga klasser den ena ovanpå den andra i form av en pyramid, som innehåller allt färre medlemmar ju mer den närmar sig toppen.'⁴⁶

Genom att peka på de sociala selektionsmekanismer, som s.a.s. placerar individerna i den sociala konkurrensen i olika heat visar Simmel en avsevärt större sociologisk sofistisering än Davis och Moore. Den förre använder också knapphet som ett ekonomiskt begrepp, d.v.s. ett begrepp som uttrycker ett förhållande mellan mål (höga positioner) och medel (personer kvalificerade att inneha dessa positioner), och inte som ett naturalistiskt-biologiskt begrepp. Å andra sidan måste också Simmels reflexioner avvisas som klassteori. Dels kan, som vi ska gå närmare in på nedan, förhållandet mellan klasser inte enbart eller ens primärt ses som en rätlinjig över—underordningsrelation. Dels bygger även Simmel på socialfilosofiska spekulationer om människans natur. Dessa knyter an till den aristokratiska antidemokratiska 1800-talsreaktionen, dess distinktion mellan det mänskliga och det sociala, mellan individen och massan.^{46a}

Simmels förklaring av social över- och underordning och av klasser vilar på vad han kallar 'den sociologiska tragedin'

'ju mer raffinerade, högt utvecklade och artikulerade en individs egenskaper är, desto mer osannolikt är det att de gör honom lik andra individer och att bildar en enhet med motsvarande egenskaper hos andra.'^{46b}

och på distinktionen mellan människan som individ och människan som grupp- och samhällsmedlem.

'Denna ojämförbarhet mellan mängden av högre kompetens och dess möjliga användning kan kanske förklaras på grundval av skillnaden (tidigare diskuterad) mellan karaktären på en människa som gruppmedlem och som individ. Gruppen som sådan är på en låg nivå och är i behov av ledning, därför att dess medlemmar bidrar till den bara med de aspekter av sin personlighet som är gemensamma för alla. Dessa aspekter är alltid de grövre, mer primitiva och mer 'underordnade' aspekterna. Följaktligen, närhelst människor sluter sig samman i grupper tjänar det gruppens syften att organisera sig i form av underordning under några få. Men detta hindrar ingen enda medlem från att individuellt äga högre och finare egenskaper. Men dessa är just individuella egenskaper.'^{46c}

1.5 Om samhället och dess överlevande

En social positions rang bestäms enligt D-M av ett växelspel mellan knappheten på kvalificerad

⁴⁵ Ursprungligen publicerad i Simmel 1908. Engelsk edition, Simmel 1964.

⁴⁶ Simmel 1964, s. 76 och 77.

^{46a} Senare tog den fascistiska ideologin upp denna distinktion mellan individ och massa, i sin propaganda och sin ledarkult.

^{46b} Simmel 1964, s. 32.

^{46c} A.a. s. 76 f.

personal och positionens funktionella betydelse. Funktionell betydelse är detsamma som 'betydelse för samhälleligt överlevande'. Detta uttryck reser åtminstone följande grundläggande frågor: Vad är det 'samhälle' som ska överleva? Vad innebär 'överlevande'? Hur ska man kunna gradera en positions betydelse för samhällets överlevande? (För att kunna fylla sin roll enligt schemat som rang-determinant måste överlevandebetydelsen givetvis kunna graderas, och detta är också implicit i författarnas tes att de största belöningarna går till de viktigaste positionerna. De talar inte bara om viktiga och oviktiga positioner.)

På frågan om vad författarna menar med 'samhälle' i samband med överlevande får vi minst tre olika svar. Två är mer eller mindre explicita i artikeln från 1945, ett klart formulerat bara av Davis 1948. I den boken finns alla tre svaren i sin mest utvecklade form.

Samhälle 1: När det i den första, allmänt teoretiska delen av D-M:s artikel talas om samhälle, är det fråga om Samhälle i allmänhet, kollektivt mänskligt liv överhuvudtaget. I sin läro bok för Davis samman det mänskliga samhället med alla biologiska enheter, som i vanligt språkbruk går under benämningen samhälle.

'Alla samhällen, djuriska eller mänskliga, har vissa saker gemensamt som gör att de klassificeras tillsammans.'⁴⁷

'Så viktiga för den allmänna sociologin är dessa universella nödvändigheter, tillämpliga som de är på varje samhälle från insekt till människa, att en kort sammanfattande översikt nu ges: I. Bibehållandet av befolkningen ... II. Funktionsuppdelning bland befolkningen. III. Gruppsolidaritet ... IV. Permantande av det sociala systemet /utöver en individs eller generations livslängd!.' – 'Man skulle kunna göra listan ännu enklare genom att tala enbart om ett behov – behovet av samhälleligt överlevande – alla de övriga är medel för detta.'⁴⁸

I den första bemärkelsen av termen samhälle gäller det alltså kollektivt liv i biologisk mening.

Samhälle 2: I det här fallet betyder samhälle samhällstyp, en sorts diffus motsvarighet till det marxistiska begreppet produktionssätt. Den definitionen figurerar i D-M:s resonemang om prästernas prestige.

'Jämfört mellan samhällen förefaller det som om den högsta generella ställning som tilldelas prästen inträffar i den medeltida samhällsordningen. Här finns det tillräcklig ekonomisk produktion för att ge råd till ett överskott, som kan användas till att underhålla ett talrikt och starkt organiserat prästrskap; och ännu är folkets stora massa illitterat och därför lättrogen i hög grad: 'I ett extremt avancerat samhälle byggt på vetenskaplig teknologi tenderar prästerskapet att förlora status, eftersom helig tradition och övernaturlighet faller i bakgrunden.'⁴⁹

Den andra samhällsdefinitionen syftar på samhällstyp bestämd av värdesystem och storlek på det ekonomiska överskottet. Det kan noteras, att detta begrepp är mycket lösligt och oprecist. Under rubriken 'medeltida typ av samhällsordning' buntar författarna ihop det feodala Europa, Tibet (före revolutionen 1950), Incariket i Peru och Mayariket i det gamla Mexico.

Samhälle 3: Davis har även en tredje användning av ordet samhälle i ifrågavarande sammanhang. Samhälle lika med nationalstat i en given historisk-politisk situation.

'Sett utifrån samhälleligt överlevande är det fördelaktigt att varje klass bidrar med någonting till samhällets fungerande ... Icke-bidragande ställningar måste elimineras och parasitära individer göras nyttiga.' Kanske bör det understrykas på den här punkten att vi avser inte att uttrycket 'måste' ska uppfattas i betydelsen av varken en moralisk bedömning eller en oundviklig mekanisk 'lag'. Alltid

⁴⁷ Davis 1948. s. 25.

⁴⁸ A.a. s. 30.

⁴⁹ Davis-Moore 1945. s. 246.

underförstådd är uttrycket 'om samhället ska överleva i konkurrens med andra samhällen som kan ha en fördelsmarginal i detta speciella avseende'. 'Storleken på en fullständigt sysslös grupp som samhället kan upprätthålla beror på hur allvarligt pressat samhället är av andra grupper eller naturliga gissel ... Amerika, t.ex., skulle kunna hålla en större fritidsklass om dess utländska konkurrent var Cuba snarare än Tyskland, Japan eller Ryssland.'⁵⁰

Olika mening med att 'överleva'. Innebörden i ordet överlevande växlar naturligtvis med den typ av subjekt det hänför sig till. I samband med samhälle som biologiskt kollektiv får termen överlevande en strikt biologisk innebörd. Man kan också säga att uttrycket samhällsligt överlevande är tautologiskt. Överlevande hänför sig till en definition på ett samhälles existens. Detta är också nästan klart utsagt av Davis på ett ställe. Strax efter det att han, som ovan citerats, reducerat de samhällsliga behoven till ett, överlevande, fortsätter han:

'För att inte termen 'behov' ska förefalla inveckla oss i värdering eller teleologi, låt oss säga att allt som menas med det är ett nödvändigt villkor för samhällets existens.'⁵¹

Den första betydelsen av uttrycket 'betydelse för samhällsligt överlevande' helt enkelt betydelse för ett samhälles existens, såsom författarna har definierat samhälle.

I relation till samhälle i bemärkelsen samhällstyp får överlevande en annan innebörd. Det måste då rimligen innebära bevarande av de strukturer och processer, som är utmärkande för samhällstypen i fråga. I denna mening skulle överlevande-begreppet kunna preciseras till ett användbart, icke-tautologiskt begrepp. Denna precisering gör aldrig D—M. Och om vi bortser från sannolika ideologiska blockeringar — översätter man samhällsligt överlevande med bevarande av en given samhällstyp relativiserar man den bestående samhällsordningen — finns det för dem två hinder i vägen därvidlag.

Det ena är deras evolutionistiska föreställningar

'Positioner som är viktiga i ett samhälle är kanske inte viktiga i ett annat, därför att de betingelser som samhällena står inför eller deras grad av inre utveckling kan vara olika.'⁵²

I den här antydda utvecklingsfilosofin görs de olika samhällstyperna till 'grader' av ursamhällets 'inre utveckling', och historien blir ett kontinuerligt flöde av händelser. Därmed försvinner möjligheten att studera de skilda slagen av samhällen som diskontinuerliga strukturer, d.v.s. i den form de är tillgängliga för samhällsvetenskaplig — till skillnad från t.ex. en rent historisk eller en psykologiskt grundad — analys.

Det andra avgörande hindret för en precisering, vilket också sammanhänger med evolutionismen, är det tomma begreppet samhälle — som samhällstyperna är typer av — vilket Davis utvecklar i sin bok. Davis' föreställningar om samhället ger inga instrument för en analys av olika typer av samhällen. Vi har redan citerat den biologiska samhällsdefinition Davis utgår från. I sin vidare framställning använder han sedan 'fyra fundamentala metoder' för att studera samhällen i allmänhet — sociala normer, status, handlingselement, interaktionsprocesser.⁵³ Ingen av dem ger några kriterier för att särskilja olika slag av samhällen. Ingen av dem ger instrument för att ange gränserna för de möjliga variationerna av de sociala processerna inom en viss samhällsstruktur, vilket givetvis är nödvändigt för att göra begreppet överlevande användbart.

Den sistnämnda anmärkningen gör det möjligt för oss att blottlägga ett annat begrepp som är

⁵⁰ Davis 1948. s. 464, 465.

⁵¹ Davis 1948. s. 30.

⁵² Davis-Moore 1945. s. 244.

⁵³ Davis 1948. s. 168.

nödvändigt för att ge överlevande en vetenskaplig innebörd, nämligen begreppet reproduktion. För att en given social struktur ska 'överleva' måste strukturen ständigt reproduceras i de sociala processerna. Reproduktionsbegreppet skapades av Quesnay och Marx⁵⁴ och i ekonomiska studier av och idéer om kapitalackumulation är det numera allmänt erkänt som ett centralt begrepp. Sociologerna däremot har i allmänhet inte ägnat någon större uppmärksamhet åt att inte bara kapital utan också sociala strukturer måste reproduceras. De har som regel sett problemet enbart från den socialpsykologiska sidan, som en fråga om ny och kontinuerlig inläring av roller och värderingar. De har inte sett till de sociala processerna själva — t.ex. klassbildningen —, till den lagbundenhet som utmärker alla samhällsprocesser även de som upplevs av de inblandade som rena uttryck för individens frihet — varigenom det grundläggande mönstret i samhället reproduceras. Denna blinda fläck sammanhänger naturligtvis med blindheten för detta mönster. En av de få som åtminstone snuddat vid problemet är David Lockwood med sin viktiga distinktion mellan systemintegration och rent intersubjektiv social integration.⁵⁵ Parsons' begrepp 'mönsterbibehållande' (pattern maintenance) hänför sig enbart till normativ socialisering av enheterna i systemet.^{55a}

Ovanstående problem kan också kasta ett ljus över en annars märklig paradox i D—M:s principer. Som vi har sett framställer de stratifiering som individernas 'fria företagsamhet' i strävan efter belöningar och samhällets nödvändighet att anpassa sitt belöningsssystem efter denna. Å andra sidan, när de ska ge 'ledtrådar' för 'funktionell betydelse' hänvisar de till 'organiserade positionssystem byggda omkring en viktig funktion'⁵⁶ och till förhållanden 'i krigstid', 'i totalitära länder' och i 'individuella företag'.⁵⁷ Som synes bara till sociala enheter som inte präglas av 'fri företagsamhet' utan av ett enda maktcentrum. I avsaknad av ett samhällsbegrepp som gör det möjligt att analysera bestämda typer av komplexa samhällen och i avsaknad av ett socialt reproduktionsbegrepp måste D—M ta sin tillflykt till sociala enheter, där verkliga eller antagna personliga maktförhållanden ersätter komplexa sociala processer. Det redan nämnda hopbuntandet av en rad olika samhällen under den tomma beteckningen 'medeltida typ av samhällsordning' är ett annat exempel på hur de ovannämnda problemen sätter sina spår i D—M:s text.

Den viktigaste slutsatsen av detta avsnitt är ändå denna. Eftersom D—M saknar ett samhällsbegrepp som gör det möjligt att klart särskilja och analysera olika typer av samhällen, kan de inte, som avsikten var med deras artikel, 'visa förhållandet mellan stratifiering och resten av samhällsordningen'.⁵⁸ Detta får sedan fatala följder i Moores applicering av stratifieringsbegreppet på underutvecklade länder och utvecklingsproblem.

Ihop med den tredje definitionen av 'samhälle', slutligen, som en nationalstat i en bestämd historisk-politisk situation betyder överlevande bevarande av en given maktposition i de internationella relationerna. Här får överlevande primärt en politisk-militär innebörd. På längre sikt inställer sig sedan naturligtvis det problem med slag av samhällsordning, som ovan berörts.

Efter frågorna vad ska överleva, hur ska det överleva inställer sig den tredje frågan kring D—M:s schema, hur ska bidrag till överlevande graderas? Först och främst är det ett logiskt problem här. överlevande betecknar en punkt, punkten mellan liv och död. En punkt kan man

⁵⁴ Marx 1921. Bd II kap. 18-21.

⁵⁵ Lockwood 1964. Marx underströk starkt att inte bara materiella produkter utan också sociala förhållanden måste reproduceras. Se t.ex. Marx 1921. 111:2 s. 415.

^{55a} Parsons-Bales-Shils 1953. s. 185-90.

⁵⁶ Davis-Moore 1945. s. 244n.

⁵⁷ Davis 1953. s. 395.

⁵⁸ Davis-Moore 1945. s. 242.

svåriligen gradera. Antingen överlever man eller så gör man det inte. I vilken utsträckning en social position bidrar till samhällets överlevande kan alltså inte avläsas, d.v.s. kan inte uttryckas med den grad av överlevande som samhället skulle minska med om positionen togs bort.

Däremot skulle man i princip kunna tänka sig någon sorts sannolikhetskalkyl, såtillvida att ett samhälles chans att överleva minskar med en viss procent om en typ av positioner försvinner (inte blir fyllda) och med en annan procent om en annan typ skulle försvinna. I själva verket skulle man inte komma särskilt långt den vägen heller. I varje samhälle, hur det än definieras, finns det fler än ett slag av positioner som inte kan tas bort utan att samhällets chans att överleva blir lika med noll. Det kapitalistiska samhället t.ex. förutsätter åtminstone två slag av roller, kapitalist och lönearbetare, och dessutom i realiteten naturligtvis också vissa juridiska, politiska och ideologiska roller. En sannolikhetsberäkning förutsätter också en social variation av en omfattning, som är okänd åtminstone för historien. Den funktionella betydelsen av alla sociala positioner kan därför bara bestämmas godtyckligt av ett bestämt socialt subjekt, en central maktgrupp, en ideologi eller enskilda ideologer.

Även bortsett från det ofrånkomliga godtycket i hela resonemanget är det givet att man inte kan gradera bidrag till samhälleligt överlevande i den första bemärkelsen, där uttrycket är det samma som existensen av samhälle. Alla de positioner som definitionen lägger in i begreppet samhälle bidrar då lika mycket till samhällets överlevande, d.v.s. till samhällets definition.

Lämnar man D—M:s biologistiska, evolutionistiska och individualistiska föreställningsvärld torde det dock vara möjligt att relatera fördelningen av vad D—M kallar 'sociala belöningar' och samhälleligt överlevande i betydelsen bevarande av en bestämd samhällsordning. Om man inte ställer sig den omöjliga uppgiften att objektivt gradera enskilda positioners betydelse för samhälleligt överlevande utan utgår från de krav som reproducerandet av den givna samhällsstrukturen ställer, skulle det i princip kunna vara möjligt att analysera inom vilka gränser t.ex. inkomstfördelningen måste variera.

1.6 Stratifiering och familj

Stratifiering är enligt D—M nödvändig för att rekrytera individer till viktiga positioner i samhället. Men om nu individerna 'rekryteras' till dessa positioner genom att de råkar födas i en viss klass av familjer? Och hur går det då med den prydliga korrelationen mellan stora belöningar, viktig position och höga kvalifikationer?

I sin lärobok tar Davis upp de här frågorna.⁵⁹ Svaret är att familjen är en lika nödvändig funktion som stratifiering och att den senare måste anpassa sig till den förra. Verkligheten uppvisar alltså inte lika höga korrelationer mellan de ovannämnda faktorerna som D—M:s schema. Däremot vidhåller Davis, att D—M:s principer är riktiga som förklaring av stratifieringens nödvändighet och av de sociala positionernas rang.

Han säger uttryckligen att dessa principer också förklarar rangordningen i det indiska kastsamhället. Det är inte helt klart hur Davis tänker sig hur de ska kunna operera som orsaksmekanism.

Davis säger helt riktigt, att i det faktum att högkastperson har hög rang därför att hans föräldrar hade det kan man inte finna förklaringen till att kasten i fråga har en hög rang. Själv försöker Davis göra det mesta av att det även i ett kastsamhälle alltid krävs 'någon konkurrens och för de flesta positioner någon förmåga och någon utbildning'. Någon förmåga och utbildning krävs förvisso för varje social roll, men förmågan är ärftlig och utbildningen löser i och för sig inte upp

⁵⁹ Davis 1948. s. 369f.

ett askriptivt system — både blivande kungar och ärvande kapitalägare blir ju i någon mån och mening utbildade för sin funktion. Konkurrens om positionerna mellan individer från olika bakgrund är ju definitionsmässigt av helt underordnad betydelse i ett kastsystem.

Davis' framställning måste därför, om den ska ha någon mening, uppfattas så att D—M:s individualistiska rekryteringsprinciper historiskt förklarar varför vissa positioner i ett klass-samhälle har hög rang och andra låg. Detta är också Dennis Wrongs tolkning.⁶⁰ Märkligt nog accepterar Wrong utan vidare denna förklaring som historiskt riktig. Även om vi bortser från hela det virrvarr av felaktigheter som kännetecknar D—M:s principer, måste det understrykas att Davis inte ger tillstymmelse till bevis för att kastsystemet skulle ha föregåtts av ett individualistiskt konkurrenssamhälle. Mot bakgrunden av vad den allmänna samhällsvetenskapen vet om familjens stora roll i s.k. primitiva samhällen förefaller Davis' förklaring osannolik. (Detta individualistiska samhälle skulle ha existerat omkring tusen år f.Kr., eftersom kastsystemet enligt Davis är 3 000 år gammalt.)

När Davis i ett annat sammanhang ska förklara stratifieringens uppkomst, använder han en helt annan modell, en modell där makt och egendom förefaller vara nyckelvariabler, d.v.s. faktorer som i D—M:s principer spelar en helt sekundär roll.

'Det finns några primitiva samhällen, som är så små att inga klasskikt framträder, där samhällsorganisationen nästan helt vilar på ålder, kön och släktförhållanden; men också här introducerar hövdingaskap, individuell tapperhet och klan-eller familjeegendom en begynnande stratifiering.'⁶¹

Det samhällsvetenskapliga studiet av klasser kräver också teoretiska instrument för att särskilja och analysera olika klassstrukturer. D—M anger fem 'variationssätt' för stratifierade system': grad av specialisering, slag av funktionell emfas (familistisk, auktoritär, kapitalistisk), storleken av avundsskapande skillnader, grad av individuella möjligheter, grad av stratumsolidaritet.⁶² Observera att dessa variationer alla utgör beskrivningar av tillstånd. Ingen av dem hänför sig till det sätt varpå klasskillnader alstras i olika typer av samhällen. Som vi ovan har noterat använder författarna begreppet ekonomiskt överskott. Men de är ointresserade av de mekanismer varigenom detta överskott, merarbete, pumpas ut ur de direkta producenterna — slavarbete, skatter, dagsverken, expropriation av mervärde etc.⁶³

Ett 'stratifierat systems' position med avseende på vart och ett av de angivna variationssätten bestäms enligt D—M av, dels av dess position avseende på de övriga variationssätten, dels av samhällets 'kulturella utvecklingsnivå', situation i förhållande till andra samhällen och storlek. Den enda sociala process som författarna anger som konstituerande av ett bestämt stratifieringssystem är en antagen kontinuerlig utveckling, mot ökad specialisering, ökad rörlighet, minskad stratumsolidaritet och förändringar i funktionell emfas. D—M ger inte ens några kriterier för att särskilja de olika stadierna i denna teleologiska utveckling.

Davis' introducerande av familjen i sitt stratifieringsschema leder honom till att ta ännu ett steg tillbaka i distinktionen mellan olika klasstrukturer. Med familjen som 'ledtråd' gör Davis nu det fjärde variationssättet i D—M-schemat till huvudkriterium för den distinktionen.

'Familjen gav oss implicit vår ledtråd för att särskilja olika slag av stratifiering. Vid den ena teoretiska polen är den typ vi skulle kunna kalla absolut slutet, vid den andra polen den typ vi skulle kunna kalla

⁶⁰ Wrong 1959. s. 776.

⁶¹ Davis 1948. s. 366.

⁶² Davis-Moore 1945. s. 248-49.

⁶³ För Marx' analys av dessa problem se Marx 1921. 111:2 s. 323ff.

absolut öppen.⁶⁴

Ur samhällsvetenskaplig synvinkel är detta givetvis en betydande regression. Klasstrukturen frikopplas helt från samhällsstrukturen i övrigt, och olika typer av den förra skiljs åt bara på frågan om det är arv eller andra processer överhuvudtaget som placerar individerna i dem.

Att placera alla klassamhällen på en rät linje mellan polerna 'kast' och 'öppen klass' ligger i linje med den individualistiska ideologi som präglar Davis' och Moores hela framställning — individens möjligheter till 'fritt val' sätts i focus. Från en annan synpunkt är det dock paradoxalt, att Davis här gör rekryteringssättet till *differentia specifica* för olika stratifieringssystem, medan både han och Moore i övrigt starkt har understrukit distinktionen mellan å ena sidan relationerna mellan olika sociala positioner och till dem knutna belöningar och å andra sidan det sätt på vilket individerna rekryteras till dessa positioner. Den distinktionen är grundläggande för 1945-artikeln, eftersom problem förknippade med rekryteringen används som förklaring till relationerna mellan positionerna.

Davis' sätt att särskilja klasssystem påminner om liberala ekonomers sätt att särskilja ekonomiska system.⁶⁵ Dessa ställer då frågor som: Vilka aktiviteter får individen ägna sig åt? Vad får individen äga? Vem har den ekonomiska suveräniteten, hushållen eller ledarna? Vad alla dessa resonemang bortser från är, att för att ett givet ekonomiskt eller socialt system ska fungera och bestå måste individernas 'frihet' ta sig vissa bestämda uttryck. Ta som exempel det kapitalistiska samhället. Där 'får' individen ägna sig åt ett mycket stort antal ekonomiska aktiviteter. Men en viss procent av befolkningen måste 'välja' att bli kapitalister (kapitalägare, företagsledare) och en annan, betydligt större procent måste 'välja' att bli löntagare. Det är denna bestämmande struktur som de individualistiska föreställningar s.a.s. sopar under mattan. Men det är den strukturen som den vetenskapliga analysen av klasser handlar om.

1.7 Debattens utgångspunkt I: Davis—Moores bidrag

En kritisk analys av ett arbete som Davis' och Moores kan naturligtvis utgå från många olika perspektiv och ta upp en lång rad frågor och problemställningar. Analysen ovan gör inte något anspråk på fullständighet härvidlag. Däremot skulle författaren vilja hävda, att den här gjorda analysen blottlägger *de samhällsvetenskapligt viktigaste problemen* i D—M:s stratifieringsprinciper. Dessa är *tre* till antalet, innebörden i *begreppen stratifiering och samhälle samt förutsättningarna för en samhällsvetenskaplig analys av 'stratifiering'*.

I de båda första fallen är D—M:s främsta bidrag till sociologin en betydande begreppsförvirring. De opererar med minst tre olika stratifieringsbegrepp, stratifiering som förekommer av olika 'rättigheter och sidoförmåner', som klasssystem och som hierarkisk rangskala av prestige. Eftersom det är stratifiering — dess universalitet och nödvändighet som Davis och Moore ska behandla, stupar deras argumentation redan på denna begreppsförvirring. Uttrycket samhälle förekommer i deras teori likaså i åtminstone tre olika betydelser, biologiskt kollektivt liv av längre varaktighet än en generation, på vaga kriterier bestämd samhällstyp, nationalstat i en bestämd historisk-politisk situation.

D—M menar implicit, att förutsättningar för en samhällsvetenskaplig analys — i både Durkheims⁶⁶ och Marx⁶⁷ bemärkelse — av stratifiering saknas. I stället för att betrakta strati-

⁶⁴ Davis 1948.s. 388f.

⁶⁵ Det klassiska arbetet i denna genre är Loucks 1961. Se vidare min uppsats om ekonomiska system.

⁶⁶ Durkheim 1950. s. 110 och passim.

⁶⁷ Marx' samhällsvetenskapliga metod är klarast formulerad i Marx 1953. s. 1-31.

fiering som ett 'socialt faktum' som ska förklaras med andra 'sociala fakta' (Durkheim) försöker de grunda sina principer sin rangskala, sitt knapphetsbegrepp, sin uppfattning om rangskalans sociala effekter — på antaganden om den mänskliga naturen. Inte oväntat är de oförmögna att ge några empiriska belägg för dessa antagandens riktighet. Men dessutom är dessa, som vi har sett, dels i strid med kända sociologiska fakta, dels självmotsägande. Vi har också redan visat, att andra viktiga frågor kan härledas ur dessa tre. Användbarheten av begreppet överlevande i uttrycket samhälleligt överlevande t.ex. beror på bestämningen av samhällsbegreppet.

Grundvalen för utsagorna av direkt ideologisk-politisk innebörd och relevans framgår också av det perspektiv vi använt. Påståendet, att alla samhällen nödvändigtvis måste vara klassamhällen, vilar på en glidning mellan olika stratifieringsbegrepp: stratifiering i bemärkelsen differentierade rättigheter och belöningar används i bevisföringen för nödvändigheten av stratifiering 'i allmänhet', d.v.s. även av stratifiering i betydelsen klasssystem. Påståendena att de som har de största belöningarna i samhället är de som är mest begåvade och utbildade och har de viktigaste uppgifterna och att de viktigaste positionerna samvetsgrant fylls av de mest kvalificerade, har sin teoretiska grund i att författarna implicit förnekar möjligheten eller värdet av en samhällsvetenskaplig analys av stratifiering och i stället ersätter den med godtyckliga antaganden om Människans natur. Det implicita påståendet, att stratifiering har för både individen och samhället enbart eller helt övervägande positiva effekter, är 'funktionell', har en likartad grund. Som vi tidigare har sett har Davis i samband med de klassiska liberala idéerna om fri ekonomisk företagsamhet pekat på nödvändigheten att föra en sociologisk analys i stället för implicita antaganden om en bestämd institutionell ordning uppfattad som förankrad i den mänskliga naturen. Men i fråga om fri företagsamhet i statussträvande förnekar D—M detta.

Påståendet att de samhällen, som inte är familistiska eller kapitalistiska (d.v.s. har en sådan 'funktionell emfas') är auktoritära, varav det finns en teokratisk och en totalitär variant, är ett uttryck för att D—M saknar ett användbart begrepp för att analysera olika typer av samhällen.

Den inte ointressanta frågan om hur det kommer sig att två eminenta sociologiprofessorer vid två eminenta nordamerikanska universitet, Columbia (senare Berkeley) och Princeton, skriver och får publicerat ett så förvirrat och i långa stycken antisociologiskt arbete som Davis' och Moores om stratifiering går inte att exakt besvara utan tillgång till ingående data av biografisk och universitetshistorisk natur. Av den, som vi ska se, ideologiska hettan i D—M:s inlägg i den efterföljande polemiken att döma har mer eller mindre (o)medvetna ideologiska motiv och syften sannolikt spelat en väsentlig roll.

Några passager i Davis' text från 1942 förefaller tyda på att en annan faktor också varit av betydelse, åtminstone för begreppsförvirringen.⁶⁸ Davis diskuterar här grundvalarna för en positions rang. Vi möter samma determinanter som hos D—M, funktionell betydelse och knapphet på personal i termer av begåvning och utbildning. Det förekommer faktiskt en tredje determinant också: 'antalet personer vars beteende måste kontrolleras av innehavaren' av den givna positionen. I D—M-artikeln förlorar kontroll, nu under beteckningen beroende, sin ställning som självständig faktor och blir i stället en 'ledtråd' i letandet efter funktionell betydelse. Exakt hur de påstådda determinanterna antas bestämma en positions makt och prestige blir inte närmare klarlagt. Men det intressanta är, att Davis inte säger någonting om att det är rekryteringsmekanismer som bestämmer rangordningen. 1942 finns alltså schemat för rangbestämning redan utarbetat men utan den individualistiska grundval som präglar artikeln tre år senare. Å andra sidan gör Davis hänvisningar till arbeten av och diskussioner med Parsons.

⁶⁸ Davis 1942. s. 316-18.

Av detta skulle man kunna våga den hypotesen, att en del av förvirringen och oklarheten i D—M:s text är att den innehåller element från två olika, i grunden oförenliga intellektuella riktningar, Parsons' organicistiska, värdeorienterade skola och individualistiska, socialdarwinistiska föreställningar.

Åtminstone i urvattnad och diffus form är dessa intellektuella traditioner dessutom uppenbarligen förankrade i en bred ideologisk konsensus i USA: en individualistisk ideologi, främst i ekonomiska och mobilitetstermer och en småstads-idyllisk gemenskapsideologi där status och prestige uppfattas i gemensamma värderingar.⁶⁹ D—M kunde alltså tryggt förlita sig på en ideologisk konsensus för båda de fundamentalt oförenliga typerna av element i sin teori. — Ideologier kan lätt inrymma i och för sig oförenliga föreställningar. Det är en intellektualistisk vanföreställning, att dessa nödvändigtvis eller ens vanligen utgör något 'dilemma' i praktisk bemärkelse för dem som omfattar ideologin i fråga.

Om det inte finns något logiskt sammanhang i D—M:s artikel finns det således ett allmänideologiskt sammanhang — förutom det direkt politiskt-ideologiska, att försvara det bestående samhället och förneka möjligheten av radikala förändringar.

Utgångspunkten för en vetenskaplig debatt om D—M:s stratifieringsprinciper har vi funnit framförallt vara: a. deras förvirrade, ideologiska framställningar av begreppet stratifiering; b. deras fatala brist på ett samhällsbegrepp som kan användas för att ge mening åt begreppet överlevande och för att analysera de sociala processer som 'visar förhållandet mellan stratifiering och resten av samhällsordningen' (den uppgift D—M själva hade föresatt sig men inte kunde lösa); c. deras radikala begränsning av fältet för samhällsvetenskaplig analys, ett fält som hos D—M i hög grad måste utvidgas med godtyckliga och ohållbara antaganden om Människan som utomsocial varelse.

Mot denna bakgrund ska vi granska och bedöma den långa efterföljande debatten. Vi ska se efter hur kombattanterna har behandlat dessa frågor, men vi ska också vända på perspektivet och sedan se vilket perspektiv debatten i sig har. Moores och Tumins arbeten om stratifiering och ekonomisk utveckling kommer att behandlas i ett särskilt sammanhang längre fram. Likaså Tumins textbok om stratifiering.

Först ska vi dock kasta en blick bakåt, på föregångaren både till Davis' och Moores principer och till flera av de argument som skulle komma att framföras i debatten om dessa, på Pitirim Sorokin och hans 1927 utgivna arbete *Social Mobility*. När vi nu har dissekerat D—M:s principer ska vi se hur de förhåller sig till Sorokins teorier.

1.8 Debattens utgångspunkt II: Sorokin, föregångaren

De omedelbara likheterna mellan Sorokins och Davis—Moores framställning av stratifiering — liksom mellan Sorokin och vissa idéer och uttryck av Tumin och Wesolowski — är så påfallande att det ter sig högst märkligt att de senare aldrig direkt refererat till den förre och klargjort förhållandet dem emellan. Sorokin anser också att 'social stratifiering är en permanent utmärkande egenskap för varje organiserat samhälle',⁷⁰ och att den 'generella grundvalen' för 'stratifiering mellan yrken' är

'för det första ett yrkes betydelse för överlevandet och existensen av en grupp som helhet; för det andra,

⁶⁹ Se t.ex. Dahrendorf 1963.

⁷⁰ Sorokin 1959, s. 16.

den grad av intelligens som är nödvändig för ett framgångsrikt utövande av ett yrke.⁷¹

Sorokin anger samma definition av betydelse för överlevande som D—M snuddade vid och som sedan skulle göras explicit av Wesolowski (se nedan):

'De samhälleligt viktiga yrkena är de som är förknippade med funktionerna att organisera och kontrollera en grupp.'⁷²

T.o.m. i bilder och belysande exempel finns det exakta paralleller: lokföraren och passagerarna förekommer både hos Sorokin (1927) och Davis (1942)⁷³ militära ledare i krig och fred hos Sorokin och Stinchcombe (1963),⁷⁴ biologiska skillnader som den primära orsaken till stratifiering, skillnader som sedan i samhällsutvecklingen permanentas och vidgas dras fram både av Sorokin och Tumin (1961).⁷⁵

Den grundläggande skillnaden mellan Sorokin och D—M är att Sorokins framställning av stratifiering handlar i grunden inte om hur sociala positioner eller *roller* är ordnade i strukturella mönster utan om olikhet mellan *individer*.

Sorokins definition av stratifiering lyder:

'Social stratifiering betyder differentieringen av en given *befolkning* i en hierarki av klasser ovanpå varandra. Den manifesteras i förekomsten av högre och lägre sociala skikt. Dess grundval och själva kärna består i en ojämn fördelning av rättigheter och privilegier, plikter och skyldigheter, sociala värden och försaker, social makt och inflytande bland medlemmarna i samhället.'⁷⁶

Begreppet stratifiering är i Sorokins schema underordnat begreppet social rymd, en rymd som välver sig över individen och inte den sociala rollen

'... social rymd är ett slags universum som består av jordens mänskliga befolkning ... att finna en människas eller ett socialt fenomens position i den sociala rymden betyder att bestämma hennes eller dess relationer till andra människor eller andra sociala fenomen som väljs som 'referenspunkter'.^{76a}

Den sociala rymden har i grunden två dimensioner, den vertikala och den horisontala. Stratifiering är den vertikala, den horisontala är den som numera brukar kallas social differentiering.⁷⁷

Euklides' geometri har en rymd ju tre dimensioner. Den enhet som kan bestämmas med två dimensioner är en yta. Geometrin ger oss därmed en adekvat benämning på det här sättet att behandla social struktur — en ytlig behandling. Vi ska återkomma till detta längre fram i uppsatsen, och vi ska också se hur denna ytlighet tar sig uttryck hos Sorokin.

Men vi är inte klara med grundstommen i Sorokins framställning än. Den innefattar även en uppdelning av den 'vertikala dimensionen' i tre särskilda hierarkier, den ekonomiska, den politiska och den yrkesmässiga. Den ekonomiska gäller skillnader i inkomst och förmögenhet, den politiska i auktoritet och prestige (!). Den yrkesmässiga stratifieringen är av två slag: den ena inom en yrkesgrupp, i form av skillnader i auktoritet, den andra mellan yrken — 'om ett samhälles medlemmar är differentierade i olika yrkesgrupper och några av yrkena anses mer

⁷¹ A.a. s. 100f. Emfas borttagen.

⁷² A.a. s. 101. Emfas borttagen.

⁷³ A.a. s. 101. Davis 1942. s. 318.

⁷⁴ Sorokin 1959. s. 102. Om Stinchcombe se nedan.

⁷⁵ Sorokin 1959. s. 338-40. Om Tumin se nedan.

⁷⁶ Sorokin 1959. s. 11. Emfas tillagd.

^{76a} A.a. s. 4. Emfas borttagen.

⁷⁷ A.a. s. 7ff.

hedervärda än andra'.⁷⁸

Den här tredelningen påminner om Webers triad, ('ekonomisk') klass, status och makt, men är ändå olika. Sorokins distinktioner är förvirrade och förvillande: den politiska stratifieringen omfattar både makt och prestige och det gör den yrkesmässiga också; likaså är de politiska roller Sorokin nämner i sin politiska hierarki, 'monarker, chefer, mästare, basar', i allmänhet också 'yrken'. Denna förvirring är ett uttryck för frånvaron av ett rollbegrepp.

Minst lika svårt som D—M har Sorokin det också med begreppet samhälle. Därför faller han ofta tillbaka på begreppet grupp och gruppens stratifiering:

'Familj, kyrka, sekt, politiskt parti, fraktion, affärsorganisation, rövargång, fackförening, vetenskapligt sällskap — kort sagt, varje organiserad social grupp är stratifierad till priset av dess permanens och organisation.'⁷⁹

Och när han vill förklara stratifieringen mellan yrkesgrupper med faktorerna nödvändig intelligens och betydelse för överlevande, så är det gruppens överlevande han talar om. Tesen är sedan illustrerad med ett resonemang om armén, d.v.s. en formell organisation.

D—M:s understrykande av att en sociologisk teori om klasser och stratifiering måste gälla i första hand hur olika rättigheter och resurser fördelas på roller och positioner är ett viktigt framsteg i förhållande till Sorokin.⁸⁰ Å andra sidan betyder det, att Sorokin inte behöver bekymra sig om och trassla in sig i D—M:s knapphetsteori och problem hur individer ska motiveras att ta och adekvat spela sociala roller.

De 'grundläggande orsakerna till stratifiering' är enligt Sorokin tre:

1. 'sammanlevande' — 'Mer eller mindre permanent sammanlevande är möjligt bara under betingelse av att beteendet och relationerna medlemmarna emellan i en grupp organiseras. Organisation betyder en differentiering av medlemmarna i skikt av (1) de styrande och (2) de styrda'; 2. 'medfödda skillnader hos individer'; 3. 'skillnader i den omgivning i vilka individerna placeras' — 'en primitiv man som av en slump råkar få en bättre fiskeplats', 'en individ som fötts i en rik och intelligent familj'.⁸¹

Som synes följer inte av dessa tre orsaker en uppdelning i olika skikt och klasser. Även om mänsklig sammanlevnad innebär en repertoar av olika roller, följer inte därav med nödvändighet en uppdelning av individerna i särskilda skikt. Vare sig i en fungerande demokratisk organisation, i ett rotationssystem eller i en informell grupp kan man a priori förutsätta en skiktning i styrande och styrda. Medfödda skillnader kan väl förklara, som Sorokin hävdar, att det inte finns någon grupp där alla har lika mycket inflytande, en likadan social position eller identiskt beteende (!), men därav följer inte direkt någon skiktning. I vilken utsträckning skilda 'miljöer' gör det beror helt på hur dessa är relaterade till varann, ett problem som Sorokin inte alls tar upp. Social stratifiering, i den bemärkelse Sorokin själv definierat begreppet, förblir oförklarad.

I Sorokins perspektiv har D—M:s statusmarknad ersatts av en cyklisk historiefilosofi.

'Så länge ett samhälle existerar mer eller mindre framgångsrikt, består dess högre skikt som helhet av människor som i genomsnitt är mer intelligenta än folket i de lägre skikten.' I perioder av de högre klassernas eller ett helt samhälles förfall kan korrelationen minska eller t.o.m. försvinna. Men en sådan abnorm situation leder till en revolutionär omvälvning, i vilken de degenererade högre grupperna

⁷⁸ A.a. s. 11.

⁷⁹ A.a. s. 15.

⁸⁰ I andra sammanhang har Sorokin närmare diskuterat det sociologiska klassbegreppet. Se t.ex. Sorokin 1928 s. 261-75. Jfr. också Sorokin 1959. s. 18n.

⁸¹ Sorokin 1959. s. 337ff.

störtas och raseras.⁸²

'Den /ekonomiska stratifieringen/ växer till den når en mättnadpunkt, som är olika för olika samhällen. När den växer, framkallar den motsatta, utjämnande krafter ... När kapningsoperationen är utförd, sätter de naturliga stratifieringskrafterna i gång igen med sitt arbete ... På detta sätt har den monotona upprepningen av samma historia hållit på hundratals gånger i skilda samhällen i skilda perioder.'⁸³

I förhållande till D—M:s statusmarknad har Sorokins historiefilosofi den fördelen att den erkänner möjligheten av 'abnorma' tillstånd och radikala förändringar. Som historieskrivning är den cykliska filosofin uppenbart tom spekulativ. Men citaten ovan illustrerar även den fatala ytligheten i Sorokins tvådimensionella perspektiv på samhället. I detta framstår det ena ekonomiska systemets avlösande av det andra bara som en 'monoton upprepning av samma historia'. Denna förmenta monoton är inte uteslutande en följd av den cykliska historiefilosofin. Den följer redan av det förhållandet att Sorokin ser relationerna mellan klasserna i rent kvantitativa termer. För en mer djupgående sociologisk analys däremot är den viktigaste relationen mellan t.ex. feodaltherrar och bönder i ett feodalt system inte att de förras inkomst och förmögenhet är större än de senares: utan att de är ekonomiska roller som står i ett bestämt beroendeförhållande till varandra. Här visar sig två ödesdigra effekter av att framställa den sociala strukturen som en tvådimensionell, vertikal—horisontal 'rymd'. Dels tar det a priori bort komplexiteten i strukturen och hindrar en analys av hur de olika delarna i det sociala systemet hänger ihop. Dels är det ett helt ohistoriskt betraktelsesätt som godtyckligt ger alla historiska samhällen samma form. Den tvådimensionella 'rymden' är i hög grad en 'tom' abstraktion, som förhindrar eller försvårar en analys av konkreta ekonomiska, politiska och ideologiska förhållanden.⁸⁴

Föreställningen om historien som en 'mållös fluktuation' ingår i en större historiefilosofisk spekulativ, som Sorokin elaborerat i andra sammanhang.⁸⁵ Men den kan också anknytas till den cykliska historieuppfattningens kanske mest populära uttryck — den desillusionerade eller cyniska synen på revolutioner som enbart innebärande att en ny grupp kommer i åtnjutande av makt och privilegier utan att samhällsstrukturen egentligen förändras. (En sådan syn behöver givetvis i och för sig inte ingå i ett historiefilosofiskt system.) Sorokin själv är en vit emigré från ryska revolutionen. Efter att ha varit medlem av socialistrevolutionärernas högerflygel och ledamot av den, av bolsjevikerna sedermera upplösta, konstituerande församlingen drog han sig på hösten 1918 helt tillbaka från politiken. Sitt tillbakaträdande tillkännagav Sorokin i ett offentligt brev, som Lenin gett en intressant kommentar till, en kommentar av mera generell giltighet. Sorokin hade skrivit:

'Det gångna året av revolution har lärt mig en sanning: politiker kan göra misstag, politik kan vara socialt nyttig, men kan också vara socialt skadlig, medan vetenskapligt och pedagogiskt arbete alltid är nyttigt och alltid behövs av folket.'⁸⁶

På detta svarade Lenin bl.a.:

'Ett uppriktigt och hederligt erkännande av ens politiska misstag är i sig självt en viktig politisk handling. Pitirim Sorokin har fel, när han säger att vetenskapligt arbete 'alltid är nyttigt'. För misstag görs på det området också, och det finns exempel även i den ryska litteraturen på det envisa föresprå-

⁸² A.a. s. 291.

⁸³ A.a. s. 47.

⁸⁴ Jfr Parsons' kritik mot Sorokins begrepp social rymd. Parsons 1940 s. 841n.

⁸⁵ Se hans *Social and Cultural Dynamics*, Sorokin 1937-41.

⁸⁶ Citerat efter V. I. Lenin, "The Valuable Admissions of Pitirim Sorokin", i Lenin, *Selected Works in Three Volumes*. Moskva 1967. Vol. 3. s. 31.

kandet av, t.ex., reaktionära filosofiska åsikter av folk som inte är medvetna reaktionärer.'⁸⁷

2. Debatten: apologi och utopi liberaler emellan

2.1 Stratifieringsbegreppet

Den invecklade begreppsförvirring, som utmärkte D—M:s användning av termen stratifiering, har inte blivit klarlagd av kritikerna i debatten. I stället har de utgått från en del egna begrepp och problem, med vilka de velat komplettera eller ersätta D—M:s framställning av stratifiering. På det sättet har debattörerna i hög grad talat förbi varann och flera frågor har blivit ouppklarade på båda sidor.

I vad gäller stratifieringsbegreppet har diskussionen kretsat kring tre temata: stratifiering som ett generationsbegrepp, prestige som en nyckelfaktor, uppdelning av stratifiering i olika samhälleliga sektorer. Alla dessa temata har först dragits upp av Melvin Tumin, som inledde polemiken och som med sina många inlägg varit dess drivande kraft.

2.1.1 Stratifiering som generationsbegrepp

Trots all oklarhet i D—M:s stratifieringsbegrepp var åtminstone en sak uppenbar, att de inte tänkte sig det som ett system av individers och grupper arvs av social ställning och sociala belöningar. De hänförde sig enbart till relationerna mellan olika positioner i samhället. Först i och med Davis' kapitel om stratifiering i sin sociologiska lärobok förde de in familj och arv i sina principer. Davis gick därvidlag så långt, att han — utan att medge det — bröt med schemat från 1945, då han nu gjorde graden av askription eller förvärvande till huvudkriterium för att särskilja olika stratifieringssystem.

Mot den bakgrunden kan det förefalla lite förvånande, att så många kritiker ägnat så stort utrymme åt att i ofta starkt polemiska vändningar föra in ett stratifieringsbegrepp i generationstermer. Tumin för in ett dylikt resonemang redan i sitt första inlägg,⁸⁸ när han försöker ange stratifieringens 'dys-funktioner', bl.a. begränsningen av allas lika chanser och skapande av en outnyttjad begåvningsreserv. På Davis' replik,⁸⁹ att han blandar ihop frågor om förhållandet mellan olika positioner och den om hur individer hamnar i dessa positioner, svarade Tumin:

'... man kan inte beskriva något stratifieringssystem i funktion utan att implicera generationsöverförandet av olikheter /inequalities/ om man inkluderar olikhetens dynamik.'⁹⁰

Walter Buckley är en annan kritiker och hans kritik har huvudsakligen spunnit på detta tema. Främst anger Buckley semantiska konventioner som skäl för sin kritik.

'Det är (eller var) ganska rotat i användningen att stratifiering innefattar förekomsten av strata, som man allmänt var överens om hänförde sig till specificerbara kollektiv eller undergrupper som genom flera generationer fortsätter inneha samma relativa positioner och erhålla samma relativa mängd av materiella mål, prestige och makt.'⁹¹

I Buckleys kritik härvidlag instämmer också Mayntz.⁹² Davis' naturliga replik på detta är att det inte gör honom någonting om Buckley definierar stratifiering på sitt sätt men att denne då inte

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Tumin 1953a. s. 389 och 393.

⁸⁹ Davis 1953. s. 395.

⁹⁰ Tumin 1953b. s. 672.

⁹¹ Buckley 1958. s. 370.

⁹² Mayntz 1961. s. 11.

logiskt kan angripa D—M för att inte förklara stratifiering i Buckleys bemärkelse.⁹³ Buckley retirerar då och hänvisar till att D—M:s principer säger ytterligt lite om 'omfattningen och fördelningen av inkomstskillnader och deras subkulturella mönster'.⁹⁴

Dennis Wrong har försökt skapa en större klarhet om begreppet stratifiering genom att särskilja 'tre relevanta aspekter på social organisation': a. social differentiering, d.v.s. förekomsten av arbetsfördelning; b. de olika belöningar som är distribuerade bland de roller som utgör arbetsfördelningen, Wrong talar här om 'stegehierarkier'; c. varaktiga klasser och strata, överförande av roller och möjligheter från en generation till en annan som ett resultat av familjeloyaliteter, 'klasshierarkier'.⁹⁵ Buckley anklagar, menar Wrong, D—M för att blanda ihop den andra och tredje typen, men själv blandar han (Buckley) ihop den första och den andra.

Wrongs egna distinktioner går i själva verket inte heller tillräckligt djupt. Antingen blandar han ihop två helt skilda slag av 'hierarkier' eller, vilket med tanke på de allmänna uppfattningarna i USA-sociologin förefaller troligare, bortser han från en viktig typ av relationer mellan klasser — vare sig dessa definieras i generationstermer eller enbart som en kategori människor som är innehavare av vissa sociala positioner och bärare av vissa sociala relationer. Lättast kan detta kanske belysas med ett citat från Ossowskis studier av olika ideologiska föreställningar om klasser.

'... när vi ser en hierarki i ett funktionellt schema, är denna inte relaterad till någon gradering som skulle kunna betraktas som enhetlig /uniform/. Klass C kan stå över klass B på ett annat sätt och av andra skäl än klass B i förhållande till klass A ... Bourgeoisien är inte mellanklassen /intermediate/ mellan adeln och bönderna på samma sätt som medelklassen är klassen emellan de högre och lägre klasserna i schemat med klassgradering.'⁹⁶

En 'relevant typ av social organisation' — den funktionella hierarki som Ossowski pekar på — blir alltså inte urskiljd av Wrong. Vad Wrongs schema innebär är att klasserna frikopplas från de sociala processer varigenom ett bestämt socialt system fungerar och enbart ses i termer av storleken på belöningarna och graden av individuella möjligheter. Wrong förbiser också relationen mellan 'stratifiering' och samhällsordningen i övrigt fastän D—M själva ställde sig uppgiften att visa den — dock utan att lyckas.

Vi noterade redan när vi såg på hur Davis behandlade sambandet mellan familj och stratifiering, att särskiljandet av olika stratifieringssystem längs en askription-förvärvande-linje innebär ett steg tillbaka i lösandet av den uppgift D—M satte upp åt sig.

Buckleys och Tumins strävan att definiera stratifiering i generationstermer är likartad Davis' i det avsnittet. Resonemanget leder slutligen hos Tumin till en explicit biologisk reduktionism.

'Det skulle vara lika rimligt att föreställa sig ett tidigare historiskt tillstånd, där skillnader i ålder och styrka gjorde det möjligt för några gruppmedlemmar att ta vad de ville ha när de ville ha det och att fortsätta till att institutionalisera sin makt över andra genom att fördela saker och tjänster som de såg lämpligt. Väl en gång i kontroll av de ungas socialisering, är det inte någon större konst att lära ut vissa mönster av underkastelse, som det inte längre kräver skillnader i fysisk styrka att bibehålla ... Från det urtillståndet till dagens samhällsorganisation är det inget långt steg med avseende på grundläggande mönster av differentiering och olika tilldelning av makt, egendom och prestige.... Fördelen med denna alternativa redogörelse /i relation till D—M:s/ ligger i dess enkelhet, särskilt i dess undvikande av vissa

⁹³ Davis 1959d. s. 82.

⁹⁴ Buckley 1959. s. 85.

⁹⁵ Wrong 1959. s. 773.

⁹⁶ Ossowski 1963. s. 62.

antaganden om oundvikliga aspekter av mänsklig motivation.'⁹⁷

Till denna märkliga konstruktion att härleda stratifiering ur skillnader i ålder och fysisk styrka mellan urmänniskorna i tidernas morgon ska göras tre kommentarer. För det första, och rent banalt, saknar den varje empirisk förankring. De data som är tillgängliga om mycket 'primitiva' jägar- och samlarsamhällen synes snarast direkt motsäga Tumins påstående: dessa regleras inte av något hobbesiankt 'naturtillstånd' utan av regler om en jämlik fördelning av de knappa nyttigheterna.⁹⁸ För det andra kan Tumin med sin konstruktion svårligen förklara utvecklingen från en social generator av privilegier till en annan, t.ex. slavarbete, livegenskap, lönearbete. För det tredje gör Tumin själv godtyckliga antaganden om den mänskliga naturen, när han härleder stratifiering ur fysiska skillnader som gör det möjligt för vissa individer att ta för sig vad de vill ha i enlighet med Tuminmänniskans natur — och inte genom den roll de spelar i samhällsstrukturen och oberoende av den normativa strukturen.

Det citerade stycket av Tumin gör det också möjligt att närmare precisera innebörden och räckvidden i den kritik som flera debattörer fört fram mot D—M om att de senare bortser från 'maktelementet i stratifieringen' (Wrong).⁹⁹ I Tumins framställning spelar maktaspekten en viktig roll som förklaring till 'statusaskription'. Det otillräckliga i att som Davis och Moore göra enbart familjen till den 'skyldige'¹⁰⁰ härvidlag är uppenbart och har allra klarast påpekats av Huaco.¹⁰¹ Men som Huaco också helt riktigt har visat så kan individers eller grupperns olika makt inte fungera som förklaring till att olika positioner i samhället är förknippade med olika stora 'belöningar'.¹⁰² Gör man det försöket hamnar man som Tumin i biologisk reduktionism. På frågan, varifrån kommer olika samhällsgrupperns olika makt?, svarar Tumin: i sista hand från urtidsmänniskornas olika fysiska styrka.

Wrong och Tumin bl.a. har understrukt den betydelse maktförhållanden har för att göra privilegier kumulativa. När man väl har nått en viktig position, kan man sedan använda dess maktresurser för att skaffa sig ännu större privilegier. Vill man undvika att ta sin tillflykt till antaganden om människans natur, är det emellertid givet att denna ackumulation av privilegier måste förbindas med sociala processer och en bestämd ideologisk struktur i en given samhällstyp. Utan denna anknytning — en bestämning av begreppet samhälle — svävar makten bokstavligt talat i luften. Eller för att uttrycka det på ett lite annat sätt, den konkreta fördelningen av 'belöningar' i ett givet samhälle är beroende av maktförhållandena och innehav av makt bestäms av den position i samhället som vederbörande har (så långt är i varje fall Wrong helt klart med), men de positioner som finns och i vilket förhållande de står i till varandra bestäms av den samhällstyp det är fråga om. Hur långt kritiken av D—M räcker i det här avseendet blir följaktligen helt avhängigt av den utsträckning, i vilken kritikerna själva har ett användbart samhällsbegrepp.

2.1.2 Stratifiering som värdering

Begreppet ojämlikhet är ju synnerligen mångtydigt och täcker ett enormt register av skillnader mellan två fenomen. En kritiker har apropå detta sagt att:

⁹⁷ Tumin 1961. s. 508.

⁹⁸ Ett berömt exempel är Lévi-Strauss' beskrivning av Nambikwaraindianerna. Lévi-Strauss 1959 s. 157-229. Jfr Lenski 1966. s. 102-05.

⁹⁹ Wrong 1959. s. 774, Tumin 1953a. s. 393, 1961 s. 491, 1963 s. 24f, Huaco 1966 s. 225-27 o. 237, Mayntz 1961 s. 10, Simpson 1956 s. 134.

¹⁰⁰ Davis 1953. s. 397 använder explicit detta uttryck.

¹⁰¹ Huaco 1966. s. 237.

¹⁰² A.a. s. 227. Wolpe 1968 s. 189 har uttryckt det så att maktfördelningen är också en typ av stratifiering och kräver själv en förklaring.

'Kort sagt, det finns så många olika sätt att bedöma järnlikhet på, att inget samhälle har möjlighet att tillfredsställa dem alla, med resultat att ojämlikhet skulle vara universell på grund av den tvetydighet med vilken den definieras.'¹⁰³

Tumin och i viss mån Buckley har av detta problem stimulerats till att göra några distinktioner mellan olika slag av ojämlikhet — förutom frågan om askription. De för då in en åtskillnad mellan 'objektiva' och 'subjektiva' skillnader, av vilka de betraktar de senare som de väsentliga.

Klarast formulerade finns dessa distinktioner i en sen artikel av Tumin.¹⁰⁴ Tumin säger här att med stratifiering

'syftar vi på närvaron i ett samhälle, vilket som helst, av ett system varigenom olika sociala enheter rangordnas som underlägsna och överlägsna varandra på en skala av socialt värde, eller får olika mängder av de åtrådda belöningar som finns tillgängliga i samhället.'

På detta sätt omfattar, menar Tumin, stratifiering inte alla sociala olikheter och man kan därför fråga vilka som kommer in i stratifieringen i vilken utsträckning och varför.

Tumin urskiljer fem källor till sociala olikheter: a. specificering av roll och attribut, b. rangordning efter inneboende egenskaper, c. rangordning efter moralisk konformitet, d.1. rangordning enligt bidrag till eller exemplifiering av ideal, d.2. rangordning enligt funktionella bidrag till önskvärda sociala mål, e. utbredning av skillnader i egendom, makt och prestige. Bara de fyra första är, säger Tumin, nödvändiga för samhälleligt överlevande. Av dessa fyra leder de två första inte i och för sig till stratifiering i den nämnda meningen — de innefattar inte i sig en allmän social värdering och den utsträckning i vilken de gör det beror på den rådande ideologin. De två senare av de fyra nödvändiga källorna leder till åtminstone ett minimum av stratifiering, men detta minimum kan begränsas om normer, ideal och samhälleliga mål sätts så att de allra flesta kan uppfylla dem.

Buckley har en likartad men mindre elaborerad distinktion. Han skiljer mellan två innebörder i ordet ojämlikhet.

'(a) det kan betyda skillnad helt enkelt — en 'objektiv' upp- sättning av observerbara fenomen /observables/ som inte kräver någon hänvisning till psykologiska händelser, och (b) det kan betyda 'orättvisa' /inequity/ — ett värdeomdöme som kräver observationer av den definition av situationen som individer och grupper har.'¹⁰⁵

Tumins och Buckleys distinktioner här har två viktiga implikationer, en på det vetenskapliga och en på det ideologiska och politiska planet. Om vi bortser från arv och ackumulation av privilegier, som vi behandlade i föregående avsnitt, framgår det av Buckleys och Tumins sätt att betrakta vad den senare kallar specificering av roll och attribut (för individerna i samhället) att de betraktar stratifiering som framför allt ett psykologiskt fenomen. Stratifiering är primärt olika generell värdering av sociala roller. I detta avseende är uppfattningen densamma som hos funktionalisterna Parsons¹⁰⁶ och Barber¹⁰⁷ och Davis 1942. Skillnaden är bara att de förra ser de rådande värderingarna som bestämda av maktförhållanden, i sista hand, som vi har sett, biologiskt härledda. Sålunda Tumin:

'Sålunda är utformningen av samhällets prestigesystem en funktion av: 1. konkurrerande definitioner av systemprocessen; 2. konkurrerande krafter för att verkställa dessa beslut; 3. konkurrerande

¹⁰³ Schwartz 1955. s. 425n.

¹⁰⁴ Tumin 1963. s. 19.

¹⁰⁵ Buckley 1963. s. 800.

¹⁰⁶ Parsons 1940 och 1953.

¹⁰⁷ Barber 1957. s. 2.

prestigekriterier; och 4. förmågan att forma sin egen bedömning av sig själv och att verifiera korrektheten i ens bedömning.¹⁰⁸

Vad detta betyder ur vetenskaplig synpunkt är att man förnekar, bortser från eller anser helt oväsentliga de objektiva relationerna mellan dessa roller, relationer som i olika avseenden kan vara explosiva. Sociala konflikter, t.ex. mellan bönder och godsägare, lönearbetare och kapitalister, har i hög grad gällt dessa relationer. För samhällsvetenskapen måste det vara helt otillfredsställande om sådana konflikter inte förklaras i termer av dessa rollförhållanden utan enbart i termer av parternas ideologiska föreställningar. Den stora svagheten med den här sortens stratifieringsteorier är vad man skulle kunna kalla deras *odifferentierade begrepp om roll-differentiering*, deras bortseende från att inte bara roller i en formell organisation eller en grupp utan även rollerna i samhället som helhet bildar ett bestämt mönster av relationer. Beroende på karaktären av dessa relationer kan det råda olika slag av olikhet mellan rollerna oavsett om den rådande ideologin definierar dem som likvärdiga eller inte.¹⁰⁹

Tumin har vid flera tillfällen klargjort, att för honom gäller det viktigaste jämlikhetssträvandet att

'Utveckla den traditionen att varje människa är lika mycket socialt värd som alla andra människor så länge hon utför sina bestämda uppgifter samvetsgrant.'¹¹⁰

Utan att förneka nobla syften i denna Tumins ideologi måste man anmärka att detta sätt att se jämlikhet och brist på jämlikhet får på det politiska planet ytterst tvetydiga effekter. Den form av jämlikhet som en privilegierad klass lättast kan gå med på är naturligtvis, att den ska förklara att individerna i de förtryckta och exploaterade klasserna som människor är lika värda som de privilegierade. Men vad är den jämlikheten värd för de senare?

I sin diskussion av människors prestige och sociala värde blandar Tumin för övrigt ihop de olika stratifieringsbegrepp som D—M arbetar med. Definitionerna 1 och 3 hänför sig inte till individer utan till positioner, det är de senare som har olika prestige och värde. Tumins kritik att det inte är nödvändigt att individer har olika värde och prestige — utöver ett strängt minimum — hänför sig till den andra definitionen av stratifiering som D—M använder, stratifiering i betydelse klassamhälle.

2.1.3 Stratifiering och pluralism

I sina repliker i debatten har Davis och Moore inte vikit från de grundläggande positionerna i sin artikel. De har följaktligen inte medgivit och klargjort sin begreppsförvirring i fråga om termen stratifiering. Moore — den yngre parten bakom 1945-artikeln — har dock s.a.s. revat seglen en smula men dessutom bidragit till en ökad förvirring och tillagt empiriskt uppenbart falska påståenden. 'Min nuvarande uppfattning', skriver Moore, 'är att Davis—Moore-positionen var ofullständig, vilket resulterade i vissa överdrifter ... Dessutom, skulle jag specifikt förkasta varje stabil jämvikts-version av functionalism ...' Moore förklarar sig också ha 'viss sympati' för Buckleys semantiska kritik.¹¹¹

De nya problemen sammanhänger med Moores nya formuleringar om stratifiering.

'Genom användningen av termen 'stratifiering' implicerade Davis—Moores position också att skarpt markerade och konsekventa statuser hänförliga till individer kunde generaliseras till kategorier för individer av 'liknande' /similar/ status och kategorierna rangordnas som 'strata'. "Påståendet att varje

¹⁰⁸ Tumin 1961. s. 492.

¹⁰⁹ Jfr. nedan kap. 4.

¹¹⁰ Tumin 1953a. s. 392f.

¹¹¹ Moore 1963a. s. 14.

socialt system måste förete manifestationer av social ojämlikhet tillåter *ingen som helst slutsats* angående konsekvensen i rangordning från ett handlingssammanhang till ett annat, den empiriska referensen för 'allmän social status', eller den empiriska valideringen av 'sociala klasser'. Den grad i vilken konsekvens förekommer är emellertid inte imponerande i något industrisamhälle, och särskilt i dem med pluralistiska institutionella system. Fragmentering av nominellt singulära statuses i ojämförbara analytiska undersystem — t.ex. en administratör är inbegripen i relationer med yrkeskolleger, en auktoritetsstruktur och arbetsmarknaden — borde mer än uppväga tendenser till sammansmältning av status. "Att hävda att social ojämlikhet är ett väsentligt drag i sociala system har inga implikationer för prydlig och rätlinjig rangordning ..." ¹¹²

För det första frågan om klass. Som läsaren kommer ihåg var påståendet att inget samhälle är klasslöst utgångspunkten för D—M:s artikel, och syftet med denna sades vara att förklara varför så var fallet. Om nu, som Moore implicerar, det existerar samhällen som inte är klassamhällen, historiska samhällen inte 'ursamhällen', faller naturligtvis hela D—M:s förklaring. Den universalitet de ville förklara med dess nödvändighet visar sig hos Moore inte alls vara någon universalitet och därför uppenbarligen inte heller nödvändig. Att Moore själv inte inser dessa konsekvenser beror på att han inte gjort klart för sig den begreppsförvirring som ger D—M-artikeln dess skenbara sammanhang.

För det andra rätlinjig rangordning. Om vi lämnar åt sidan de estetiska aspekterna — 'prydlig' eller inte — är det felaktigt av Moore att påstå att hans framställning av social ojämlikhet inte implicerar en rätlinjig rangordning. Moore härleder nämligen ojämlikhet ur värderingar och 'graderingar' av individer och positioner enligt sociala normer. ¹¹³ 'Gradering' på en 'skala av närmande till och avvikelse från idealbeteende' implicerar förvisso 'rätlinjig rangordning'.

Den grad av statuskonsistens som Moore 'imponeras' av beror naturligtvis på hans politiska ideologi, men hans framställning av statusfragmenteringen i USA, vilket får förmodas vara vad han främst syftar på med uttrycket 'industrisamhälle med pluralistiskt institutionssystem', behandlar fakta på ett sådant sätt att den måste betraktas som empiriskt falsk. Förekomsten av 'Sociala Register' på överklassen i de större städerna och särskilda skolor och klubbar för denna överklass liksom det av denna överklass dominerande innehavet av ledande positioner i USA:s ekonomi och politik visar detta. ¹¹⁴

Tendensen att fragmentera stratifiering till status i olika 'undersystem', vilken sedan kan spridas eller isoleras, finns också hos Tumin. ¹¹⁵ Tumin hävdar, att det empiriska förhållandet i USA är motsatsen till vad Moore påstår att det är, nämligen att status i en institution — den ekonomiska — 'invaderar' andra, t.ex. familjen. En förklaring till varför det är på det ena eller andra sättet härvidlag måste naturligtvis sökas i den typ av samhälle frågan gäller. Vi kommer alltså tillbaka till samhällsbegreppet igen. Hos Moore finns en tydlig tendens att vilja springa ifrån hela den problematiken under hänvisning till 'ojämförbara analytiska subsystem'. Som subsystem måste de ju ändå vara relaterade på något strukturellt sätt. Att de i dagens USA i hög grad hänger samman genom personalunioner har vi redan sett. Det är anmärkningsvärt, att inget av de sätt varmed Tumin relaterar vad han kallar institutioner inrymmer någon hänvisning till ifrågavarande samhällstyps struktur utan enbart till marknadssituation, värderingar och kunskap. ^{115a} Härmed har vi kommit in på nästa avsnitt av debatten kring D—M:s principer, behandlingen av samhällsbegreppet.

¹¹² A.a. s. 14, 15, 16, 17 resp.

¹¹³ A.a. s. 15.

¹¹⁴ Se t.ex. Domhoff 1970 och Baltzell 1964.

¹¹⁵ Framför allt i Tumin 1956.

^{115a} A.a. s. 223.

2.2 Samhällsbegreppet: vetenskap eller ideologi?

Lika lite som stratifieringsbegreppet har begreppet samhälle fått någon riktig klarläggning i diskussionen efter D—M:s artikel, och liksom i det förra fallet har nya uttryck för förvirring sällat sig till de ursprungliga hos D—M. Vi har redan konstaterat att t.ex. Tumin saknar ett samhällsbegrepp, ur vilket han kan härleda maktrelationer — i stället tillgriper Tumin förklaringar i termer av fysisk styrka och förvärvslystnad inneboende i människans natur — och ur vilket han kan förklara relationerna mellan olika institutioner i samhället. I analysen av D—M:s principer visade vi hur den eventuella användbarheten av begreppen funktionell betydelse och överlevande är beroende av en bestämning av samhällsbegreppet. Dessa begrepp har stått i focus för de allra flesta kritikernas inlägg. Därför är det enklaste sättet att analysera det i debatten använda samhällsbegreppet att se på hur debattörerna har diskuterat de funktionalistiska begreppen. De förra indelar sig i tre grupper, de självmotsägande (anti)funktionalisterna, de ofullständiga kritikerna och funktionalisterna utan samhällsbegrepp.

2.2.1 De självmotsägande (anti)funktionalisterna

Attributet självmotsägande hänför sig till att ordet inom parentes i uttrycket ovan både kan vara med eller tas bort i en beteckning på dess författare. Hit hör framför allt Tumin och Buckley. De motsäger sig själva i och med att de dels kritiserar de funktionella begreppen, dels använder dem själva. Tumin:

'Nyckeltermen här /Tumin hänvisar till en sats av D—M/ är 'funktionellt betydelsefull' ... Minsta gemensamma referenten är till något känt som en social strukturs överlevande-värde'. Detta begrepp invecklar en omedelbart i ett antal besvärliga frågor. Bland dessa är: (a) frågan om minimi- versus maximiöverlevande /?/ och de möjliga empiriska referenter som kan ges dessa termer; (b) huruvida ett sådant påstående är en obrukbar tautologi, eftersom varje status quo i varje givet ögonblick är ingenting mer och ingenting mindre än allt närvarande i status quo. I dessa termer måste alla handlingar och strukturer bedömas som positivt funktionella i det att de utgör väsentliga delar av status quo; (c) vilket slags funktionalitetskalkyl finns det som gör oss i stånd att, på denna punkt i vår utveckling, addera och subtrahera konsekvenser på kort och lång sikt, med deras blandade egenskaper, och nå fram till någon summabedömning angående den rangordning en handling eller struktur får på en skala av större eller mindre funktionalitet?' ¹¹⁶

Utan att ge några förlösande svar på sina egna frågor övergår sedan Tumin en sida senare till att slå fast tre sätt varigenom stratifiering tenderar att reducera 'ett samhälles överlevandevärde'. Notera också Tumins användning av uttrycket status quo, vilken förefaller förneka möjligheten av varje begrepp om en social struktur, varje distinktion mellan kvantitativ förändring, inom en struktur, och kvalitativ, av en struktur, av relationerna mellan olika element.

I en senare uppsats har Tumin i sina försök att bemästra problemen med begreppet överlevande anknutit till Parsons.

'Parsons' mest tankeväckande anvisning gäller betydelsen av en egenskaps bidrag till uppehållande av systemprocessen. Härmed menar han att varje egenskap eller verksamhet av en handlande tenderar att med störst betydelse rangordnas efter den utsträckning i vilken den hjälper till att uppehålla systemet som det då är konstituerat. Denna konstitution definieras huvudsakligen med avseende på arrangerandet av faser i hierarkin av kulturellt dominerad emfas.' ¹¹⁷

Allt detta betyder egentligen ingenting annat än att samhälleligt överlevande blir överlevande av de dominerande värderingar som definierar samhället vid en given tidpunkt, den 'fas' samhället är

¹¹⁶ Tumin 1953a. s. 388.

¹¹⁷ Tumin 1961. s. 468f.

i. Detta är en konsekvent idealistisk position.¹¹⁸ Som vi tidigare har sett menar Tumin att de dominerande värderingarna får sin ställning ur maktrelationer mellan olika grupper. Samhälleligt överlevande skulle för Tumin logiskt bli detsamma som överlevande av den mäktigaste samhällsgruppens värderingar.

Men det är inte i den meningen Tumin använder begreppet överlevande och kontinuitet i en annan för debatten central uppsats två år senare.

'Denna till synes oundvikliga ojämlikhet /skillnader i manifesterande av idealiskt beteende/ uppstår sålunda indirekt från behovet av social kontinuitet ...' Å andra sidan, det är inte möjligt att visa att något samhälles överlevandebehov kräver några 'signifikanta mängder' av sådan icke-jämlig rangordning.¹¹⁹

Det som här ska överleva är tydligen Tumins, aldrig uttalade, definition av samhälle överhuvudtaget. I detta sammanhang blir, som vi visat ovan, användningen av begreppet överlevande tautologisk.

Buckleys argumentering går så här:

'... sociala system, till skillnad från biologiska system, har ingen relativt fast eller 'normal' struktur som kan tjäna som referenspunkt för att bedöma specifika strukturers bidrag till deras 'överlevande' eller 'död' /demise/, 'hälsa' eller 'sjukdom'. Ett för sociala system unikt kännetecken är deras förmåga att svara på dålig integrerade eller dåligt fungerande strukturer (i förhållande till andra strukturer) med en strukturförändring och fortfarande bestå som ett bestämbar system, eller genom att splittras eller slås samman med andra system.'¹²⁰

Buckleys kritik av överlevandebegreppet visar att han inte kan tänka sig ett samhällsbegrepp som specificerar olika samhällstyper, vilka kan försvinna och ersättas av andra. Kritiken av funktionalisternas begrepp hindrar inte Buckley från att i ett senare inlägg förklara:

'... skulle /inkomstskillnader/ på tio eller ett ... vara otillräckligt för att motsvara lagen om funktionellt väsentlig ojämlikhet? ... Måste socialt betydelsefulla beslut alltid göras av vissa rollinnehavare som är icke-representativa för och inte formellt ansvariga inför det bredare samhället för att uppfylla funktionella krav på överordnad 'ojämlikhet'? ... De är respektabla och viktiga *sociologiska* frågor och skulle inte behöva vara förenade med några ideologiska implikationer för samhällsvetenskapsmannen.'¹²¹

Buckleys slutsats är knappast riktig. Så länge han inte har ett begrepp om bestämda samhällstyper att knyta sina 'funktionella krav' till, är frågorna ideologiska, och om de är respektabla och viktiga beror på vilken ideologi man hänför sig till. Här har vi förmodligen anledningen till att Tumin och Moore inte vill släppa de funktionalistiska begreppen, trots att de ena stunden ser att varken de själva eller D—M kan ge dem en vetenskaplig mening. De vill använda dem i kritiskt ideologiskt syfte.

2.2.2 De ofullständiga kritikerna

Ofullständig är väl knappast någon lysande formulering, men ordet syftar på att dessa kritiker har skjutit in sig på enstaka aspekter, inte kunnat bestämma förutsättningarna för de kritiserade begreppens (o)användbarhet och därför inte kunnat konstruera något tillfredsställande alternativ. Till denna grupp hör Huaco, Mayntz, Simpson och Wesolowski.

Huaco tar först och analyserar de ledtrådar för att bedöma funktionell betydelse, som D—M och

¹¹⁸ För Parsons' behandling av samhällets 'faser, se Parsons et al. 1953. s. 163-269.

¹¹⁹ Tumin 1963. s. 22. Jfr. också s. 25.

¹²⁰ Buckley 1959. s. 86.

¹²¹ Buckley 1963. s. 800.

Davis gett.¹²² De senare måste avvisas framför allt för att de bara hänför sig till planerade system. De kriterier som D—M anför, unikhet och beroende är, menar Huaco, logiskt inte kriterier på något annat än sig själva. De följer inte logiskt att de har en empirisk relevans för bedömningen av bidrag till samhälleligt överlevande. Vad gäller beroende torde man snarare kunna säga, att det antingen är en synonym för bidrag till överlevande, och följaktligen bara kan bestämmas under de betingelser vi visat på ovan, eller att de står i samma helt oklara förhållande till det senare begreppet som Huaco visar att unikhet gör.

Sedan anger Huaco två möjligheter för att bestämma bidrag till överlevande, d.v.s. funktionell betydelse:

'Vi kan ta varje kulturs värde- och normsystem som kriteria för den kulturen ... 2. Vi kan hävda att på grundval av experimenella eller kvasiexperimentella empiriska belägg /evidence/ (och helt oberoende av varje kulturs värde- och normsystem) kan sociologen bestämma vilka roller som ger de största bidragen till ett givet samhälles överlevande. (Men på samhällsvetenskapernas nuvarande ståndpunkt har vi inga sådana empiriska belägg.)'¹²³

Den andra möjligheten är inte tillfredsställande formulerad och torde bottna i empiristiska föreställningar. Huaco är klart medveten om det tautologiska i att tala om överlevande och funktionell betydelse i förhållande till en definition av samhälle överhuvudtaget. (Se vidare nedan.) Därför talar han om ett 'givet samhälle', ett bestämt samhälle. Men vi har ovan funnit att det är ett olösligt problem att gradera alla roller i ett givet samhälle efter deras betydelse för samhällets överlevande. Detta beroende på att i varje givet samhälle finns det mer än en roll, som inte kan tas bort utan att samhället upphör att fungera, och eftersom överlevande är ett dikotomt begrepp kan dessa 'kvarvarande' roller omöjligt graderas. Förutsättningen för att kunna använda begreppet överlevande i samband med sociala distributionsproblem är ett samhällsbegrepp specificerbart i olika samhällstyper, ur vilka man kan härleda gränserna för inom samhällstypen möjliga variationer i fördelningen. Detta teoretiska arbete kan inte, som Huaco tycks tro, ersättas av 'experimentella eller kvasiexperimentella empiriska belägg'.

Huaco visar på det tautologiska i de 'nödvändiga' sociala funktioner Davis och Moore talar om. Nödvändigheten följer logiskt av författarnas samhällsmodell, och funktionerna, religion, regering, ekonomi, teknologi, har ingen annan nödvändighet. Huaco påstår felaktigt att dessa motsvarar punkt för punkt begrepp hos Marx. Men det viktigaste är att han missar att Marx' centrala begrepp, produktionssätt, samhällsformation, produktivkrafter, produktionsförhållanden etc., inte som funktionalisternas bara är etiketter på aktiviteter och institutioner i alla samhällen utan är begrepp för att specificera och analysera olika typer av samhällen. Betecknande nog figurerar de båda första marxistiska begreppen, som hänför sig till bestämda samhällen, inte alls i Huacos jämförelse. Huacos försök att konstruera ett samhällsbegrepp är mycket märkligt, men den lättvindighet med vilken han går till väga följer av hans lättvinda kritik av funktionalismen.¹²⁴ Han tycks mena att tillgången och efterfrågan på talang och utbildning är de väsentligaste kriterierna för att definiera samhällen. På vilka grunder de skulle vara det anges inte. Med hjälp av dessa båda variabler, dikotomiserade, gör Huaco sedan en fyrfältstabell på samhällen. Det är inte bara en formell modell utan Huaco vill använda den till förklaringar:

'... olika knapphet på personal är en orsak till spridningen /range/ mellan ojämna belöningar som är knutna till olika positioner.'¹²⁵

¹²² Huaco 1963.

¹²³ A.a. s. 804.

¹²⁴ Huaco 1966. s. 238f.

¹²⁵ A.a. s. 237.

I detta syfte fungerar inte modellen.

Huaco benämner sina samhällstyper moget industriellt samhälle, förrevolutionärt samhälle, industrialiseringssamhälle, traditionellt samhälle. Det traditionella samhället utmärks av låg både tillgång och efterfrågan på 'talang och utbildning'. Enligt Huacos schema skulle man här kunna vänta sig en snävt begränsad 'spridning av ojämna belöningar'. Själv säger Huaco att

'vilken spridningen mellan ojämna belöningar än må vara måste omfattningen av denna spridning förklaras med andra (ännu oidentifierade) faktorer.'¹²⁶

Eftersom Huaco under rubriken traditionellt samhälle buntat hop de samhällen, som av tillgängliga data att döma¹²⁷ uppvisar den största och den minsta graden av jämlikhet i kvantitativa termer — s.k. primitiva jägar- och samlarsamhällen resp. vissa typer av stabila agrara samhällen (som alltså inte kan kallas förrevolutionära) — kan vi tryggt säga att Huacos modell är tämligen värdelös.

Genom att kalla det samhälle som kännetecknas av låg efterfrågan och stor tillgång på kvalificerad personal som för-revolutionärt och genom att explicit hänvisa till 'situationen i Ryssland 1917 med dess högt utbildade och undersysselsatta intelligentsia'¹²⁸ synes Huaco vilja föra fram en revolutionsteori. Som sådana faller Huacos bidrag också platt till marken. Hade det i Ryssland 1917 bara funnits en välutbildad och undersysselsatt intelligentsia och inte, bland annat ett koncentrerat och organiserat storstadsproletariat, en jordhungrig bondebefolkning, en ekonomiskt underutvecklad bourgeoisie utestängd från den politiska makten och en uppenbart inkompetent och obskurantistisk tsaristisk statsmakt besegrad på slagfältet och oförmögen att trygga ens en nödortförsörjning för arbetarbefolkningen i städerna, så hade Ryssland inte varit ett 'förrevolutionärt samhälle' 1917.¹²⁹

Det viktigaste felet med Huacos modell är att han inte tillägnat sig den klassiska sociologiska kritiken av alla sådana här marknadsmodeller, nämligen att de förutsätter en bestämd institutionell ram för att kunna fungera som förklaringar. Eftersom en marknadsmodell bara är meningsfull inom en samhällelig ram, kan man inte göra fruktbara samhällstypologier, distinktioner mellan samhällen, med hjälp av dem.

Simpsons kritik av de funktionalistiska nyckelbegreppen är ganska snarlik Huacos.¹³⁰ Simpson finner, att de av D—M givna ledtrådarna för att bestämma funktionell betydelse i själva verket inte ger någon ledning. Dessutom ställer sig Simpson tvivlande till att alla positioner överhuvudtaget ger något bidrag till samhället, och han pekar på att samhällen kan tolerera en viss grad av ineffektivitet, så att man inte kan påstå att alla som nu existerar är det bästa möjliga eftersom det har 'överlevt' i den samhällsliga evolutionen. Problemet med att bestämma ett samhällsbegrepp som de funktionalistiska begreppen kan relateras till går Simpson förbi och talar själv bara om samhälle i största, obestämda allmänhet. Som alternativ, lite onödigt blygsamt kallat 'modifiering' föreslår Simpson en analys i termer av tillgång och efterfrågan på 'positionsinnehavare'.

Hur blir då Simpsons begrepp om det samhälle till vilket stratifiering ska relateras? Hans schema omfattar följande variabler:

'Faktorer som påverkar efterfrågan på positioner och deras tjänster är (1) kulturella värderingar, (2)

¹²⁶ A.a. s. 238.

¹²⁷ Lenski 1966. s. 437.

¹²⁸ Huaco 1966. s. 239.

¹²⁹ För en djupgående analys av de sociala krafter som skapade en revolutionär situation i Ryssland 1917 se Ferro 1967.

¹³⁰ Simpson 1956.

teknologi och (3) grupper och individers makt att utdela belöningar. Faktorer i tillgången på positions-innehavare och deras tjänster är (1) den talang och utbildning som krävs för att uppfylla positionerna /denna faktor är enligt Simpson den mest inflytelserika!, (2) makt att begränsa tillgången på personal, (3) produktdifferentiering och monopol, (4) karriärvalsprocessen /här ingår värderingar och familjebakgrund/ (5) arbetskraftsrörlighet.¹³¹

Den viktigaste delen av det här schemat är den som berör efterfrågan på positioner och positions-innehavare, eftersom det är där den institutionella ramen för Simpsons stratifieringsmarknad bestäms. Det är också på den sidan som schemat bryter samman. Behandlingen av teknologin ger ett exempel:

'Positioner i den 'tertiära' sfären av ekonomin ... kan inte mångfaldigas om inte teknologin kan ge ett agrikulturellt och industriellt överskott, med vilket människor som inte producerar påtagliga produkter kan försörjas. Sålunda gör teknologins framtidskridande systemet av sociala positioner mera mångskiftande och komplext, och det är sannolikt att teknologins framsteg i och med detta vidgar spridningen /range/ mellan hög och låg på rang- och belöningskontinuum.'¹³²

Nu är det ju ett välkänt faktum, att den tertiära sektorn, tjänstesektorn, täcker till ursprung och ställning — till 'rang och belöningar' — helt olika sociala skikt. Den tertiära sektorn i utvecklade kapitalistiska länder som Västeuropa och Nordamerika är helt annorlunda den i underutvecklade kapitalistiska länder. I det senare fallet är den tertiära sektorn — en urban småbourgeoisie av småhandlare, statstjänstemän och utövare av olika kommersiella och personliga tjänster — enormt överdimensionerade i förhållande till den existerande jordbruks- och industrisektorn och lever ofta i ytterst små ekonomiska omständigheter. Ursprunget till denna ansvällning synes paradoxalt nog vara just frånvaron av ett tillräckligt agrart och industriellt överskott — i motsats till förhållandena i de utvecklade länderna. P.g.a. produktionsförhållandena på landsbygden — ägan- deförhållandena m.m. — och bristen på industriella sysselsättningar tvinngas stora skikt att söka sig en mager utkomst i den s.k. tertiära sektorn. Detta förhållande kan inte förklaras av något slags teknologisk determinism och inte heller av kulturella värderingar, även om sådana, bl.a. framkallade genom kommersiell masskommunikation, spelar en roll i att dra folk till städerna. Den grundläggande orsaken är att söka i dessa underutvecklade länders ekonomiska system: deras underordnande och exploaterade ställning i den kapitalistiska världsekonomin, som skapat den agrikulturella och industriella obalans och underutveckling varur den tertiära sektorn i dessa länder drivs fram.¹³³ Vad gäller sociala skillnader mellan hög och låg i samhällen på avancerad teknologisk nivå är Simpsons slutsats direkt motsatt Huacos. Men bådas resonemang är ohållbara.

Simpsons behandling av det enda samhällsstrukturella begreppet i hans efterfrågefunktion, makt, är ännu mer otillfredsställande. Argumenteringen tar följande form:

'Makt att belöna. En del positioner ger sina innehavare makt att leja tjänare eller assistenter och belöna dem högt. Samhällets arbete kunde inte göras utan att ge några positioner detta slag av makt, men makten är inte alltid förknippad med behoven för samhället som helhet, och dess utövande tjänar inte alltid samhällets mål. Även den mest upptagne företagsledare kunde förmodligen klara sig med bara en eller två personliga tjänare, men några har fler. Positionsinnehavares förmåga att erbjuda belöningar kan faktiskt arbeta emot samhällets välfärd. Bolagsledare kan leja advokater för att gäcka antitrust-lagarna. De kan anställa annonsmakare för att lura allmänheten att handla mot sina egna bästa

¹³¹ A.a. s. 137. Simpson nämner sedan, som ytterligare faktorer som har inflytande på stratifieringssystemet, spridningseffekter och historiska faktorer.

¹³² A.a. s. 134.

¹³³ Om den tertiära sektorn i Latinamerika se Halperin 1968 s. 60f o. 69; Sydasiens Myrdal 1968 s. 504ff; Ekvatorialafrika Amin 1971 s. 95 o. 108; Grekland Tsoucalas 1970 s. 116f.

intressen. Samma företagsledare kan ha makt att fastställa sina egna löner och bonus ...¹³⁴

Det är uppenbart, att Simpsons maktbegrepp hänför sig till en helt annan teoretisk nivå än hans båda första efterfrågefaktorer. Här rör vi oss med makt inom ett bestämt samhälle. Vilket blir aldrig klarlagt. Simpson svarar inte på frågan vilka positioner måste 'samhället' ge makt åt och varför? Hans framställning av 'samhällets välfärd' visar att han använder 'samhälle' som en ideologisk term, liktydig med sina politiska värderingar. Samhällets välfärd är detsamma som det som Simpsons ideologi definierar som välfärd och det allmänna bästa. Liksom Tumin och Buckley vill Simpson använda begreppet samhälle för en i vissa avseenden mot det rådande nordamerikanska samhället kritisk ideologi. Detta är i för sig naturligtvis legitimt, ideologiskt och politiskt legitimt. Någon vetenskaplig mening har deras användning av ordet samhälle inte.

Mayntz påpekar i sin kritik alldeles riktigt, att de funktionalistiska resonemangen måste hänföra sig till ett bestämt objekt. Mayntz benämner det 'måltillstånd' (Zielzustand).¹³⁵ I samband med D—M:s stratifieringsprinciper är objektet det som i dagligt tal brukar kallas samhälle. Mayntz noterar också att detta objekt inte är bestämt i D—M:s teori. Bortsett från det tautologiska i att göra existensförutsättningarna för varje socialt system till referenspunkt finns det, menar Mayntz, tre slags möjliga 'måltillstånd' på vilka stratifieringens effekter kan avläsas och bedömas, ett faktiskt, ett hypotetiskt eller ett 'systemimmanent' tillstånd.

Faktiskt tillstånd definierar Mayntz så att 'de kännetecken som definierar detta måltillstånd kan faktiskt iakttas'. Detta är en olycklig, empiristisk formulering. D—M hävdade, att stratifiering var nödvändig för att samhället skulle överleva. Frånsett förvirringen om vad stratifiering är för något är problemet att bestämma vad det samhälle som ska överleva är för något. Nu är det ju så, att 'samhälle' är inte något som är synligt för blotta ögat, inte är något som 'faktiskt kan iakttas'. Ordet samhälle är ett abstrakt begrepp, vars bestämning är en teoretisk produkt.

Med ett hypotetiskt tillstånd menar Mayntz ett 'böra-tillstånd' härlett ur vissa värderingar. Om detta är bara att säga att det var inte något sådant D—M avsåg. Mayntz' oklara empiristiska föreställningar fördunklar hennes framställning också av vad hon kallar systemimmanent tillstånd.

'Måltillståndet uppträder här som systemimmanent och systemet som inriktat på förverkligande av detta tillstånd, ungefär i betydelsen av en tendens till jämvikt ... Om man säkert för samhället som helhet får anta ... tendenser till uppnående eller bibehållande av bestämda kännetecken (måltillstånd) är fråga värt. Med utgångspunkt från begreppet 'structural constraint' /strukturetvång/ kan man visserligen föreställa sig vissa systemspeciella tendenser till ömsesidig anpassning mellan element i systemen ... I varje fall får man inte obevisat underförstå dylika tendenser.'^{135a}

Vad Mayntz ställer i fråga är egentligen möjligheten överhuvudtaget av samhällsvetenskap i strikt bemärkelse. En förutsättning för denna måste vara, att man vid jämförande av ett samhälle vid åtminstone två olika tidpunkter kan finna vissa strukturella invarianter i 'samhället som helhet'. Om detta är möjligt, och alltså en vetenskap om samhället är möjlig, är det naturligtvis både i princip möjligt och viktigt att studera de processer varigenom strukturen vid tidpunkt t re-produceras till tidpunkt t+ 1. När Mayntz påstår att denna analys primärt bara kan användas på 'målriktade sociala system, som t.ex. organisationer' och svårigen på andra sociala system, visar hon — liksom Davis när han hämtade sina ledtrådar för funktionell betydelse från centralledda system att hon själv saknar ett vetenskapligt användbart samhällsbegrepp.

¹³⁴ Simpson 1956. s. 134f.

¹³⁵ Mayntz 1961. s. 14f.

^{135a} Mayntz 1961. s. 16f.

Detta tar sig också uttryck i den förklaringsmodell för stratifiering som Mayntz förefaller ansluta sig till. Under hänvisning till Dahrendorf¹³⁶ menar Mayntz att stratifiering kan härledas ur de av den härskande gruppen etablerade centrala värderingarna.¹³⁷ Hur det kommer sig att grupp x är härskande, har värdering y och lyckas etablera denna, ger hon inget svar på. Hos Tumin fann vi en liknande förklaringsmodell. Tumin hade åtminstone ett svar, fysisk styrka, ålder och arv.

Wesolowskis kritik ligger på en helt annan nivå än de tidigare författarnas. Han relaterar sin diskussion av stratifiering till olika bestämda typer av samhällen, varvid han finner att D—M:s förklaring av stratifiering i motivationstermer bygger på en bestämd modell av ett kapitalistiskt samhälle. Att en viss differentiering av prestige och makt är nödvändiga följer enbart av att 'människor lever kollektivt', d.v.s. den är inrymd i definitionen av samhälle överhuvudtaget.¹³⁸

Wesolowski hamnar inte i några absurda eller uppenbart empiriskt falska positioner. Han kan räknas till de ofullständiga kritikerna endast i den bokstavliga meningen, att hans kritik inte fångar förutsättningarna för både D—M:s och deras övriga kritikers förbiseenden. Grunden till ofullständigheten hos Wesolowski är hans lättvindiga analys av de anvisningar för att bedömningen av funktionell betydelse som D—M gav, unikhet och beroende.

Enligt Wesolowski är unikhet inget nytt element utan detsamma som krav på utbildad personal och beroende är lika med auktoritet, varför han omformulerar D—M:s tes sålunda:

'ojämn fördelning av materiella fördelar och prestige behövs för att få folk att utbilda sig för positioner, som kräver större yrkesskicklighet, och, kanske, positioner med stor yrkes skicklighet och auktoritet.'¹³⁹

Detta är ett sätt komma ifrån funktionalismens problem — inte att analysera dem — och ens som sådant är det inte helt lyckat. Positionen president t.ex. är, inom ett givet republikanskt samhälle, definitionsmässigt absolut unik, men därmed är inte sagt att den skulle kräva den högsta utbildningen. Wesolowskis argument att inom en given sektor, vilket alltså inte svarar på frågan om en positions unikhet i hela samhället, högre utbildad personal kan sköta lägre utbildad personals arbete är knappast hållbar, som generell regel. I flera fall än motsatsen torde t.ex. en handelshögskoleutbildad företagsledare vara oförmögen att utan vidare överta och sköta sina arbetares jobb. Unikhet och å andra sidan den nödvändiga utbildningens längd (som mätare på yrkesskicklighet) är inte identiska. Vad D—M menar med beroende är egentligen helt oklart, och Wesolowskis översättning av det till 'auktoritet' ganska godtycklig. Denna del av Wesolowskis kritik skapar alltså ingen större klarhet, snarare tvärtom. Dessutom väljer han i sin omformulering av D—M:s position också godtyckligt ut en av de tre stratifieringsdefinitionerna hos dem.

2.2.3 Funktionalisterna utan samhällsbegrepp

Till denna grupp kan föras Schwartz, Wrong, Stinchcombe samt Davis och Moore, som inte använt sina inlägg i debatten till att bestämma vad det är som enligt deras mening ska överleva eller inte. Epitetet funktionalist om de tre första författarna hänför sig bara till deras positioner i den stratifieringsdebatt analysen här gäller.

Schwartz företräder en alternativ, mot D—M kritisk funktionalism. Hans inlägg ger två bidrag till debatten. Dels tar han upp frågan om 'funktionella alternativ' till ojämlikhet för att få de viktiga positionerna samvetsgrant fyllda av kvalificerad personal, dels för han in en annan funktionalistisk förklaringsmodell än den i termer av överlevande. Med hjälp av data från två israeliska

¹³⁶ Dahrendorf 1961. En reviderad version på engelska förekommer i Dahrendorf 1968.

¹³⁷ Mayntz 1961. s. 24.

¹³⁸ Wesolowski 1966. s. 67-69.

¹³⁹ A.a. s. 65.

jordbrukskooperativer, en individualistisk av småbrukare och en kollektiv, visar Schwartz på möjligheterna av att ändra mönstret av arbetsuppgifter — bl.a. genom mekanisering och job rotation — och 'modifiera personalen' — genom olika socialiseringsmönster och selektiv migration — för att komma till rätta med de olika slag av knapphet på personal, som uppkommer i de båda kooperativerna. Härav drar Schwartz slutsatsen att:

'Data ger vid handen att ett antal åtgärder andra än ojämlikhet kan tjäna att öka den effektivitet med vilken positioner uppfylls. Positionsstrukturen kan ändras till att närmare sammanfalla med tillgängliga motiverade färdigheter /skills/, och färdigheterna kan modifieras på ett flertal sätt förutom genom ojämn fördelning av belöningar.'¹⁴⁰

Så långt det räcker är detta bidrag av stor betydelse. Men det är inte, som Schwartz själv vill uppfatta det, primärt en fråga om funktionella alternativ utan om ett ersättande av D—M:s spekulationer om den mänskliga naturen med en samhällsvetenskaplig analys. Den låga explicita generalitetsnivån i Schwartz' resonemang gör honom också blind för den återvändsgränd som hans eget förslag till funktionella förklaringar leder till.

Schwartz skiljer mellan två slag av 'funktionella förklaringar av kulturella universaler', 'överlevandeförklaringar' och anpassningsförklaringar'.¹⁴¹

Denna distinktion ger sedan Schwartz anledning att ställa upp följande hypotes.

'Men den möjligheten bör inte förbises att ojämlikhet bäst förstås i termer av andra konsekvenser än dem med vilka Davis och Moore sökte förklara den. De kan ha misstagit sig i betonet av maximal effektivitet i stället för den individuella tillfredsställelse som ojämlikhet typiskt ger dem som är mäktiga nog att kontrollera fördelningen av belöningar. Om det har funnits funktionella alternativ som kunde uppnå de senare konsekvenserna är problematiskt; om inte kan en anpassningsförklaring till universaliteten av ojämlikhet mycket väl ligga här, snarare än i termer av maximal effektivitet som förefaller uppnåelig med alternativa medel.'¹⁴²

Schwartz talar rätt ut i luften om maximal effektivitet. Det torde vara ganska allmänt erkänt bland ekonomer och ekonomiska historiker, att kapitalismens definitiva genombrott i Västeuropa och Nordamerika under 1700- och 1800-talen ledde till större ekonomisk effektivitet än vad som på den tiden skulle varit möjligt med något annat ekonomiskt system. Men som bekant är kapitalismen i hög grad baserad på just ojämlikhet. Med detta vill vi bara belysa de återvändsgränder man hamnar i utan ett specificerat samhällsbegrepp. Schwartz' anpassningsförklaring leder ännu längre bort från en lösning av det problemet. Hur kommer det sig att item x ger tillfredsställelse åt grupp a, när Schwartz själv tidigare visat att vad som tillfredsställer människorna i hög grad är beroende av sociala arrangemang? Hur kommer det sig att grupp a, som tillfredsställs av item x — t.ex. exklusiv lyxkonsumtion — har makten över grupp b, som inte tillfredsställs av item x? Tystnad, bara tystnad.

Dennis Wongs framställning av D—M:s teori väljer godtyckligt ut en av deras tre stratifieringsdefinitioner — minimiversionen — och försöker sedan trivialisera deras formuleringar så mycket som möjligt.

'Allt som Davis—Moore-teorin faktiskt hävdar är att om de viktigare, högre kvalificerade och mer fysiskt och psykologiskt krävande positionerna i en komplex arbetsfördelning ska adekvat fyllas både

¹⁴⁰ Schwartz 1955. s. 430.

¹⁴¹ A.a. s. 424. 'Överlevandeförklaringar antar typiskt att varje samhälle måste för att överleva uppnå vissa tillstånd som är dess funktionella förutsättningar.' Å andra sidan, anpassningsförklaringar antar att misslyckande att uppnå något visst tillstånd ger upphov till otillfredsställelse bland samhällets medlemmar och att en given sak som minskar den otillfredsställelsen tenderar att bestå.'

¹⁴² A.a. s. 430.

med avseende på antal och minimum effektivt utförande, då måste det finnas några ojämna belöningar som gynnar dessa positioner mer än andra.'¹⁴³

Som framgår av analysen ovan av D—M:s principer är Wrongs formulering av vad D—M påstod falsk. Förutom att den döljer de olika definitionerna på stratifiering och därvid bl.a. går förbi frågorna om rangordning och prestige, bortser den från den biologiska definitionen av knapphet och påstår att problemet med belöningen av andra positioner än de som kräver hög utbildning skulle vara löst av D—M. Det i detta sammanhang viktigaste är att Wrongs försök till en sunt förnuft-formulering går förbi problemet med bestämningen av funktionell betydelse, onekligen ett centralt begrepp för D—M själva. Därför har Wrong inte alls något begrepp om samhället. Självt använder han det ordet i en slapp ideologisk bemärkelse, bl.a. i sina utläggningar om dysfunktionerna av lika chanser för alla.

I t.ex. följande uttryck har ordet samhälle ingen precis mening.

'Ärftliga överklasser kan även uppvisa en starkare känsla för plikt mot och redovisning inför samhället än uppkomlingseliter, just på grund av sin medvetenhet om att de är mottagare av 'oförtjänta' privilegier, som bara kan rättfärdigas genom ständig strävan.'¹⁴⁴

Betyder samhälle samhällssystem, så att en ärftlig överklass skulle känna en större plikt att försvara det samhällssystem i vilket den utgör överklassen? Betyder det den s.k. allmänna opinionen? (I så fall har Wrong förmodligen fel, eftersom uppkomlingsklassens iögonenfallande konsumtion, som Wrong kritiserar, närmast definitionsmässigt innebär en hög grad av hänsynstagande till en sorts allmän opinion.) Vår hypotes är dock att Wrongs samhälle är identiskt med vad som enligt Wrongs ideologi är det allmänna bästa.

En närmast oöverträfflig förenkling av hela problematiken att definiera samhällsvetenskapens objekt ger Stinchcombe, D—M:s ende oreserverade försvarare i debatten. För Stinchcombe är samhället helt enkelt 'människor som är starkt identifierade med kollektivets öde'.¹⁴⁵ Den då logiskt följande definitionen av funktionell betydelse skulle bli: bidrag till deras överlevande som är starkt identifierade med kollektivets öde. Detta skulle man då kunna empiriskt testa t.ex. genom att se om dessa personers läkare och livvakter har en tendens att dra till sig de högsta belöningarna.

När han sedan explicit ska behandla funktionell betydelse, glömmer han bort att detta uttryck hos D—M syftar på graden av bidrag till samhälleligt överlevande.

'Det är mycket svårt att rangordna uppgifter eller roller efter deras relativa betydelse. Men vissa uppgifter är otvivelaktigt viktigare vid en tidpunkt än en annan, eller viktigare i en grupp än en annan.'¹⁴⁶

De empiriska konsekvenser Stinchcombe försöker dra av D—M:s principer hänför sig dels till jämförelser över tiden. Stinchcombe jämför belöningarna för generaler i krigs- och fredstid och för kungar i absoluta och parlamentariska monarkier. Men D—M:s principer syftade till att förklara belöningsfördelningen vid en given tidpunkt. Dels övergår Stinchcombe från att tala om olika positioners betydelse till betydelsen av 'individuell rollprestation', d.v.s. huruvida en given individuell talang gör andra mer produktiva eller inte,¹⁴⁷ medan D—M använde ordet funktionell betydelse enbart i det förra sammanhanget. Skulle Stinchcombes resonemang överföras på D—M:s modell av interaktion mellan en positions betydelse och knappheten på personal för denna,

¹⁴³ Wrong 1959. s. 774.

¹⁴⁴ A.a. s. 780.

¹⁴⁵ Stinchcombe 1963. s. 805.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ A.a. s. 806.

skulle modellen bryta samman, eftersom faktorn knapphet på personal då skulle få interagera med sig själv.

Davis och Moore har i sina inlägg i debatten inte försökt reda upp problemet med att närmare bestämma innebörden i uttrycket samhälleligt överlevande. Egentligen är detta ganska naturligt mot bakgrunden av deras utgångsposition och av att kritikerna inte pressat dem på denna punkt. Två kortare anmärkningar kan dock nämnas.

I en replik till Tumin angriper Davis denne för hans

'avsaknad av något klart begrepp om det sociala systemet som en jämvikt av krafter, av vilka den stratifierade positionsskalan bara är en.'¹⁴⁸

Som vi har sett är den kritiken inte oriktig. Men poängen är snarare att båda författarna saknar ett 'klart begrepp'.

När Moore mot Tumin vill försvara antagandet att 'samhället' är rationellt i sitt beslutsfattande, t.ex. om fördelningen av belöningar, anförs som ett argument 'det evolutionära överlevande-testet'.¹⁴⁹ Det är inte helt klart vad detta ska vara ett test på. Men det förefaller syfta på att de sociala strukturer som nu råder, t.ex. det nuvarande stratifieringssystemet — är rationellt eftersom de överlevt en lång mänsklig utveckling.¹⁵⁰ Nu är ju rationalitet ett förhållande mellan mål och medel, d.v.s. en relation mellan olika element inom en bestämd institutionell ram, i det här fallet en bestämd samhällstyp, ett hos Moore och Davis obestämt begrepp.

Det finns t.ex. ingen absolut bemärkelse i vilken exempelvis lönearbete skulle vara mera rationellt än slavarbete. De enorma vinster, som under 1600-, 1700-talen gjordes både på slavhandel och slavarbete,¹⁵¹ tyder på att slaveri var i hög grad rationellt inom ramen för det dåvarande koloniala ekonomiska systemet. Genom vad Marx kallade produktivkrafternas utveckling blev slavsystemet så småningom allt mindre rationellt, d.v.s. det kom i motsättning till de nya industriella arbetsmetoderna. Men för den skull avskaffades inte slaveriet över en natt, utan avskaffandet var en långdragen process och en våldsam kamp, alltså en lång period under vilken den tidigare rationella strukturen var irrationell. Detta gör, att man av det faktum att en viss social struktur i ett visst givet ögonblick existerar inte kan dra den slutsatsen att den är 'rationell'. Innan dess måste man (a) klargöra det system inom vilket strukturen fungerar (rationellt eller irrationellt) och (b) analysera det historiska stadium i vilket systemet i fråga befinner sig.

Detta klart ideologiska sätt att använda 'överlevande' som 'test' på existerande institutioners 'rationalitet' i något slags generell och absolut bemärkelse förekommer inte explicit i D—M:s utgångsposition och spelar ingen central eller nödvändig roll för deras teori. Moores position innebär, att han skulle bli tvungen att hävda också kastväsendets rationalitet i samma absoluta bemärkelse som han tycks hävda det för det helt annorlunda stratifieringssystemet i USA. Accepterar han Davis' förklaring av rangordningen i kastsystemet, skulle han också behöva hävda att kastväsendet är mera rationellt än ett konkurrens- och prestationssystem, eftersom det förra (implicit) enligt Davis följde på det senare och har överlevt i tre tusen år.

¹⁴⁸ Davis 1953. s. 397.

¹⁴⁹ Moore 1963b. s. 28.

¹⁵⁰ Jfr. Moore 1963a. s. 16 och 1963c. s. 9.

¹⁵¹ För slavhandels och slavarbetets betydelse för den ekonomiska utvecklingen och den industriella revolutionen i Europa se Hobsbawm 1969 s. 51-57 och Mandel 1969 s. 443-45 och de av den sistnämnde citerade arbetena.

2.3 Samhällsvetenskapens möjligheter

Davis och Moore hade, som framgick i analysen av deras artikel, uppenbarligen den uppfattningen att samhällsvetenskapen har ytterst begränsade möjligheter att förklara och analysera stratifiering. Därför måste antaganden om den mänskliga naturen spela en nyckelroll i förklaringen av stratifieringen. I tre avsnitt av D—M:s principer är dylika antaganden av central betydelse.

För det första nödvändigheten av en skala av rent yttre (extrinsic) belöningar — utöver den 'belöning' som ligger i de aktiviteter den sociala rollen innehåller. Eftersom alla människor har i stort sett samma intressen, inriktade på aktiviteter som inte är särskilt viktiga för samhällets överlevande, och eftersom alla reagerar på olika slag av yttre belöningar — om prestige ska betraktas som den väsentliga belöningen eller inte är som mycket annat oklart — inrättar samhället en skala av belöningar som kompenserar de uppoffringar viktiga positioner innebär.

För det andra är det nödvändigt att göra vissa antaganden om den mänskliga naturen för att stratifiering ska få de effekter som D—M påstår att de har. Det gäller att se till att inga relativt okvalificerade personer också attraheras av de belöningar som är knutna till positionerna och lägger beslag på både de förra och de senare. Eftersom några institutionella arrangemang för D—M:s statusmarknad inte är antagna och av Davis explicit förnekade som irrelevanta (eftersom D—M:s stratifieringsteori eftersträvar allmängiltighet i tid och rum, oavsett förekomsten av olika historiska institutioner) måste vi den här gången göra det antagandet att människorna är olika och attraheras av belöningar bara upp till gränsen för sin relativa kompetens.

För det tredje slutligen måste antaganden om den mänskliga naturen till för att förklara rangskalans utseende. Knapphet är helt bestämd av dels människornas absoluta mentala begränsning, dels av deras uppfattning av studier som betydande uppoffringar.

Utan att direkt formulera problemställningarna i de termer vi har använt här har alla kritikerna på ett eller annat sätt gett sig i kast med dem. I diffus bemärkelse har de stått i centrum för diskussionen. Den mest stringenta kritiken av D—M:s förklaringsmodell har gjorts av Wesolowski och Mayntz. Båda, och allra klarast den senare, har specificerat, i samhällsvetenskapliga termer, förutsättningarna för D—M:s förklaring av stratifiering med hänvisning till dess selektiva funktion. Mayntz anger tre förutsättningar:

'Under förutsättningarna, att talang är medfödd och knapp, att för det andra ingen utan utsikt till särskild belöning strävar efter svårare uppgifter och att, för det tredje, sociala positioner nås i fri konkurrens, måste för samhället viktigare positioner belönas högre, om de motsvarande uppgifterna ska uppfyllas.'¹⁵²

¹⁵² Mayntz 1961, s. 13f.

En uppslagsrik och intressant diskussion av samhällsbegreppet i förhållande till inkomstfördelningssideologier, inklusive Davis-Moores stratifieringsprinciper, har gjorts av den norske filosofen och sociologen Österberg (1967). Hans tes är att rangordningen av sociala positioner eller uppgifter efter deras samhälleliga vikt står i motsatsställning till den klassiska liberala marknadsideologin. I det förra fallet är det fråga om att värdesätta de olika positionerna oberoende av eller a priori före varje marknad. Den ideologin kallar Österberg för socialliberalism, och den är den naturliga ideologin för de nya tjänstemannaskikten. Socialliberalismen är karriärtjänstemannens ideologi för att rättfärdiga inkomstskillnader. 'Begreppet om yrkens olika samhälleliga vikt förutsätter', menar Österberg, 'en djupgående enhet i samhället, (s. 3-4). Han försöker sedan visa, med stöd av en historicistisk samhällsuppfattning med rötter hos Hegel, Lukács och Sartre jämte Marx läst i detta perspektiv, att under den förutsättningen framstår den socialliberala ideologin som ohållbar. Anknytningen till den här analyserade debatten är att Österberg använder Davis-Moore som exempel på den socialliberala ideologin. Den typ av samhällsuppfattning Österberg här för fram har jag kritiserat i andra sammanhang, Therborn 1969.

Till Österbergs kommentarer av Davis-Moore kan fyra korta anmärkningar göras. (1) Avvisandet av D-M:s kriterier

Dessa tre förutsättningar är dock inte tillräckliga. För att stratifiering ska vara funktionell behövs också vissa institutionella arrangemang för den 'fria konkurrensen' så att de relativt inkompetenta inte lyckas besätta de viktiga positionerna.

Mayntz' specificering gör det möjligt för henne att precisera var diskussionen om funktionella alternativ — till stratifiering som selektionsmekanism — kommer in. De är möjliga i det ögonblick då de nämnda postulaten hos D—M inte gäller. I diskussionen är det först och främst Schwartz som för fram funktionella alternativ i strukturella termer, d.v.s. strukturella arrangemang förutom socialisering av andra typer av motivation än dem som D—M antar nedlagda i den mänskliga naturen.

Av de tre speciella avsnitt i D—M:s artikel, där antaganden om människans natur är grundpelare för deras argumentering, är det första som getts störst utrymme i debatten. Särskilt Tumin har i flera inlägg ägnat sig åt det.¹⁵³ Framför allt har Tumin varit intresserad av att peka på teoretiskt möjliga alternativ för motivation, på motivation med annan inriktning än knappa belöningar, såsom socialt accepterande, social plikt, social service, och olika slag av 'personliga gratifikationer', t.ex. arbetsglädje. Även om Tumin anfört föräldrarollen som exempel, har hans alternativdiskussion haft den svagheten att den varit frikopplad från historiska samhällsstrukturer och möjliga mekanismer för sociala förändringar i den av Tumin önskade riktningen, vilket givit den en viss utopisk karaktär.

Mera konkret är Simpson, när han i sin ovan citerade marknadsmodell för in vad han kallar 'karriärvalsprocessen'. Ett av uttrycken för D—M:s avstående från en samhällsvetenskaplig motivationsanalys är ju just att de bortser från de sociokulturella faktorer som bestämmer yrkesvalet för i samhällen levande individer.

I mera allmänna teoretiska vändningar, vars slutsatser blir ganska snarlik Tumins, gör Wesolowski en viktig distinktion mellan olika värdesystem. Dessa kan skilja sig, menar Wesolowski, inte bara i den vikt som ges åt olika värden utan också i dessa värdens karaktär, som antingen mål i sig eller som medel att nå andra mål. D—M antar i sin framställning att utbildning är ett medel för att nå andra värden, men utbildning kan också vara ett värde i sig. Wesolowski implicerar att

för funktionell betydelse är inte träffande, eftersom det sker med argumentet 'viktighet har ju att göra med vilka prestationer vi föredrar utförda framför andra' medan D-M avsåg en icke-subjektiv vikt eller betydelse. (2) I fråga om rekryteringsmekanismerna, påstår Österberg dels att 'vanskliga', dvs. svåra och krävande, positioner är en 'specificering' av viktiga positioner. Detta därför att vilken uppgift som helst kan göras obegränsat invecklad och blir därigenom krävande, och det är viktigaste uppgifterna som vi väljer att utföra mest omsorgsfullt. (s. 11). Påståendet inrymmer en viktig observation. Men dess relevans är i begränsad till arbetsgruppen och kan inte överföras till ett samhällssystem, där det inte finns något enhetligt subjekt som 'väljer'. Det är vidare inget argument mot D-M, utan stöder snarast deras modell, som är uppbyggd på ett växelspel mellan funktionell betydelse och knapphet på lämplig personal, en knapphet som ökar med positionernas vikt p.g.a. deras krävande karaktär. (3) Dels, hävdar Österberg i detta sammanhang att 'viktiga positioner fyller i allmänhet sig själva'. Detta må i någon mån vara sant, men problemet är hur och av vilka? D-M var ute efter en mekanism som skulle garantera att de viktigaste positionerna 'samvetsgrant fylls av de mest kvalificerade'. Österberg kritiserar med rätta den utilitaristiska ideologi, som ligger till grund för D-M:s principer. Men själv försöker Österberg komma ifrån hela saken med ett ontologiskt resonemang. 'Äkta behov visar utöver sig själva mot sin konkretisering och sitt överskridande, här är det inget gap mellan uppgift och behov. Oäkta behov är reflekterade och upptagna av att inte kunna förverkligas.' (s. 12.) I verkligheten är det dock inte ett ontologiskt utan ett samhällsvetenskapligt och ett praktiskt-politiskt problem. Häftiga dispyter, sociala strider och revolutioner har utkämpats om principerna för bl.a. högre ämbetsmäns rekrytering, regeringschefer och företagsledares tillsättning. Dessa konkreta frågeställningar låter sig inte elimineras med ontologiska resonemang. (4) Österberg nämner själv hur D-M:s stratifieringsmodell är hämtad från den enskilde företagarens/arbetsköparens syn på arbetsmarknaden (s. 13.) Det är en träffande karakteristik, men därmed faller åtminstone D-M ur ramen som exempel på de nya tjänstemannagruppernas socialliberala ideologi.

¹⁵³ Framför allt Tumin 1953a och 1955.

så skulle vara fallet i Polen.¹⁵⁴

D—M:s implicita antaganden om människan som grund för deras tes om statusmarknadens funktionalitet har av kritikerna tagits upp i form av kritik mot D—M:s bortseende från maktaspekten på stratifiering. Den kritikens egna oöverkomna svårigheter har vi redan mött, och det är därför inte särskilt förvånande att Mayntz' formulering av postulaten för D—M:s förklaring av stratifiering tiger på denna punkt. Buckley kritiserar såsom tillhörande 'förlegade begrepp och antaganden i den klassiska nationalekonomin' antagandet om 'kon- kurrensens okränkbarhet' men går i övrigt inte in på problemet.¹⁵⁵

Tumins försök att redogöra för stratifieringens maktaspekt hamnade, som vi sett, i helt obestyrkta antaganden om den mänskliga naturen. Och liksom D—M:s antaganden är Tumins inte bara orimliga utan också självmotsägande. Om nu stratifiering, enligt Tumin, uppstod genom att en grupp människor oberoende av social och normativ struktur p.g.a. sin ålder och fysiska styrka kunde roffa åt sig vad de ville när de ville och sedan bevarade sina privilegier genom att skaffa sig kontrollen över de ungas socialisering, hur är då (1) en förändring i den av Tumin önskade riktningen överhuvudtaget möjlig och (2) är det inte möjligt att även efter en sådan förändring en grupp på grund av sin styrka och oberoende av gällande normer m.m. tar vad de vill när de vill?

Att knapphet (på personal) är socialt och inte biologiskt bestämd har mer eller mindre uttryckligen understrukits av flera författare i debatten. Tumin tog upp redan i sitt första inlägg att för samhället tillgänglig talang är en funktion av samhällseliga institutioner, och menade att stratifiering, i generationsbemärkelse begränsade de tillgängliga begåvningarna. I Huacos citerade samhällsmodell spelar den samhällseliga variationen på tillgång på kvalificerad personal en nyckelroll. D—M:s antaganden om människans inställning till utbildning har också ifrågasatts, av bl.a. Tumin och Wesolowski (se ovan). Att det antagandet inte stämmer framgår också av de i de flesta länder stora skillnaderna i social rekrytering till högre utbildning. För individer ur vissa samhällsklasser synes det således vara en mycket mindre uppoffring att studera än för individer ur andra. Men inte desto mindre tenderar den 'kompensation' som kommer de förra till del, i form av livs-inkomst, prestige, makt etc. större än den som de senare får, vare sig de är utbildade eller inte.¹⁵⁶

Sammanfattningsvis kan vi säga, att kritikerna hävdar möjligheten av en samhällsvetenskaplig förklaring och analys av stratifiering. Stinchcombes, en försvarares, bidrag är också ett försök till sådan analys. Att kritikerna själva sedan inte kunnat s.a.s. leva upp till förutsättningarna för en sådan analys beror på deras behandling av två av nyckelbegreppen i den, stratifiering och samhälle. Framförallt obständheten av det senare är de framförda alternativens svaga länk.

Det finns dock ett undantag från den samhällsvetenskapliga ambitionen. Dennis Wrong tycks mena, att antaganden om människans natur måste vara centrala i en teori om stratifiering. Vi har redan noterat Wongs godtyckliga omformulering av D—M:s principer, och mot bakgrunden av den hävdar han att den enda arenan för en attack mot dessa principer är det fält som utgörs av olika antaganden om människans natur. Det gäller då att ställa det ena antagandet mot det andra, inte att angripa D—M för att de tar sin tillflykt till sådana antaganden.

'För att undvika 'den felplacerade konkretionens misstag' måste Davis—Moore-teorin utmanas på grund av dess psykologiska antaganden.' Om vi bortser från sannolikheten att tendensen att göra avundsskapande jämförelser både av olika uppgifter ... och olika utförande av lika uppgifter ... är rotad

¹⁵⁴ Wesolowski 1966. s. 66f.

¹⁵⁵ Buckley 1958. s. 369.

¹⁵⁶ I en undersökning av 1500 skolbarn i Malmö, vilka följts upp 25 år senare, har T. Husén funnit ett sådant resultat. Undersökningen refererades i *Sydsvenska Dagbladet* den 12/11 1968.

i jagets själva natur kan vi kanske medge att inneboende arbetstillfredsställelse och social plikt skulle kunna säkra höga prestationsnivåer i ett statiskt samhälle där roller är tillskrivna vid födseln. Men detta tycks inte vara vad Tumin har i åtanke.¹⁵⁷

I sina bidrag till diskussionen om sina stratifieringsprinciper gör inte Davis eller Moore några försök att ersätta sina ursprungliga antaganden om människan med någon strukturell analys. Som vi tidigare har uppmärksammat, för Davis i sin första replik in nya explicita antaganden. Moore säger i sitt sista (?) inlägg att

'antaganden angående den mänskliga naturen ligger bakom de flesta om inte alla påståenden av väsentlig generalitet.'¹⁵⁸

Däremot har Davis gett oss kriterier för att bedöma D—M-principernas vetenskapliga status. Davis har hävdatt att vad som kallas för funktionell analys är egentligen detsamma som sociologisk analys, och icke-funktionella teorier är antingen reduktionistiska, icke-samhällsvetenskapliga, teorier eller rå empiricism, d.v.s. ingen teori alls. Davis säger:

'Funktionalister har typiskt förkastat förklaringar av sociala fenomen som vilade på något påstått drag i det mänskliga psyket snarare än på det sociala systemets fungerande /operation/. "Om psykologistiska lösningar är utestängda från strukturell-funktionell analys, så är biologistiska föreställningar ännu starkare utestängda ... Ett tredje slag av biologism, socialdarwinism, mer ett epitett för en dålig ideologi än ett begrepp för en vetenskaplig uppfattning, har funktionalister sällan någonsin anklagats för. Den är identifierbar med Spencer och den utvecklingsfilosofi, mot vilken funktionalister var i revolt, och med en kärn individualism som knappast är förenlig med en enfaset på 'samhällets funktionella integration'.¹⁵⁹

Att D—M:s förklaring av stratifiering beror på 'något påstått drag i det mänskliga psyket' har vi gjort klart. Likaså har vi funnit evolutionistiska — 'överlevande samhällen utvecklar därför ..¹⁶⁰ det evolutionära överlevandetestet'¹⁶¹ — och individualistiska — i modellen om statusmarknaden — föreställningar hos D—M. Enligt Davis' egna kriterier är alltså D—M:s stratifieringsprinciper en reduktionistisk, icke-funktionell, icke samhällsvetenskaplig teori. I det första och sista attributet kan vi vid det här laget oreserverat instämma. Om man inte accepterar Davis' tes om att funktionalism är sociologi rätt och slätt — en tes som förefaller något tvetydig, eftersom den ställer flera av Davis' egna arbeten, åtminstone dem om stratifiering, utanför både funktionalismen och sociologin — måste vi i fråga om det andra attributet kvalificera vårt instämmande. Det förefaller, som vi påpekat ovan, mera riktigt att säga att D—M:s principer är en blandning av funktionalistiska och icke-funktionalistiska element.

2.4 Debattens perspektiv — oss liberaler emellan

Det är inte i detta avsnitt fråga om att göra en ny systematisk analys av debatten i sig. De viktigaste vetenskapliga problem den stod inför härledde vi naturligtvis ur de påståenden som utgjorde dess utgångspunkt, och i det föregående har vi visat i vilken utsträckning debattörerna lyckats bemästra dessa problem. Däremot ska vi ge en överblick över hur debatten upplevdes av debattörerna själva. De upplevelserna ska vi inte söka i biografiska data, som vi för övrigt saknar tillgång till, utan i texterna själva.

Tre frågor kan sägas ha stått i förgrunden för debatten. Den första gäller komplexet stratifiering,

¹⁵⁷ Wrong 1959. s. 776-77. 284

¹⁵⁸ Moore 1963b. s. 28.

¹⁵⁹ Davis 1959b. 760f.

¹⁶⁰ Davis 1953. s. 396.

¹⁶¹ Moore 1963b. s. 28. Jfr. också Moore 1963a. s. 16.

som naturligt nog tagits upp av alla författarna. Härvidlag har man tagit upp (a) andra effekter av stratifiering än de positiva som D—M ställde fram, samhällelig ineffektivitet, sociala konflikter, tillfredsställelse för vissa grupper och frustration för andra, ackumulation av privilegier etc., (b) alternativa eller kompletterande definitioner av stratifiering, i generationstermer, större vikt vid maktförhållanden, (c) kritik mot och specificering av förutsättningarna för stratifieringens funktion som selektionsmekanism.

För det andra har D—M:s funktionalistiska förklaringsmodell och begrepp tagits upp till kritik, svårigheten att bestämma en positions funktionella betydelse, möjligheten av funktionella alternativ.

Slutligen har en del författare ägnat stor uppmärksamhet åt och kritiserat utilitaristiska motivationsföreställningar, som var av central betydelse för D—M:s principer.

Dessa frågekomplex har samtliga berörts i vår analys ovan. Men den var primärt inriktad på att dra upp förutsättningarna för dels en vetenskaplig användbarhet av D—M:s begrepp, dels en samhällsvetenskaplig kritik och dito övervinande av deras teorier. Vi har dock redan kunnat märka att uttryckligen ideologiska föreställningar och syften spelat en viktig roll i debatten. Det återstår nu att försöka fånga det ideologiska tonläget i debatten. I hög grad tycks nämligen flera debattörer upplevt debatten som en explicit ideologisk konflikt.

Till explicita politiskt ideologiska utsagor ska vi här räkna utsagor av två slag. För det första sådana som innehåller direkt påståenden om ont och gott, rätt eller fel (rörande samhällsförhållanden) explicit ideologi i strikt bemärkelse. För det andra utsagor om verkligheten, som saknar empirisk och teoretisk grundval och som ger klara politiska effekter. Däremot räknar vi i detta sammanhang inte in ovetenskapliga föreställningar om samhället, vilka inte kan sägas ha direkt och klara politiska effekter. Någon fullständig genomgång av de båda förstnämnda typerna av ideologiska utsagor ska inte göras här.

Författarens avsikt är i stället att ge några i argumentationen betydelsefulla och därför representativa och klarläggande exempel på debattens politiskt-ideologiska karaktär.

En klart ideologisk utgångspunkt angavs redan av D—M i i deras artikel. Den innehåller inga explicit ideologiska utsagor av det första slaget. Deras plats intas i stället av en komplex sammanbindning av helt olika abstraktionsnivåer, som t.ex. när författarna med hjälp av definitionen av stratifiering som ojämlikhet 'bevisar' nödvändigheten av stratifiering i betydelsen klassamhälle. Däremot förekommer ideologiska påståenden av typ två, exempelvis en nyckelsats som vi haft anledning att citera flera gånger:

'Social olikhet är sålunda en omedvetet utvecklad uppfinning, varigenom samhällen försäkras sig om att de viktigaste positionerna samvetsgrant fylls av de mest kvalificerade personerna.'¹⁶²

Det påståendet har uppenbara politiska effekter. Det saknar teoretisk grundval, eftersom D—M:s teori inte gör det möjligt att bestämma en positions vikt, det är empiriskt obestyrkt, framför allt därför att p.g.a. den teoretiska obestämtheten, och inte ens för i vardaglig bemärkelse betydelsefulla positioner finns det några som helst data som D—M åberopar eller kan åberopa. Ser man t.ex. på USA:s presidenter under 1900-talet är det (försiktigt uttryckt) i minst lika hög grad möjligt att hävda att de inte samvetsgrant har utövats av de mest kvalificerade — kanske snarare tvärtom. Det citerade påståendet är klart apologetiskt. Samma karaktär, men mindre central i argumentationen, har en, också redan citerad, typologi över huvudtyperna av 'funktionell emfas' i ett samhälle:

¹⁶² Davis-Moore 1945. s. 243. Emfas borttagen.

'Familistiska, auktoritära (teokratisk eller andlig, totalitär eller världslig), kapitalistisk.'¹⁶³

Någon vetenskaplig grund för att alternativen till ett kapitalistiskt samhälle skulle vara ett auktoritärt eller familistiskt har inte D—M.

Strukturen på Tumins ideologiska argumentation är på sätt och vis en spegelbild av D—M:s. Mot det apologetiska påståendet om hur ojämlikhet fungerar ställer Tumin åtta negativa funktioner av stratifiering.¹⁶⁴ Men eftersom Tumin, som vi sett, några sidor tidigare i samma artikel ifrågasatt användbarheten av den funktionalistiska begreppsapparaten, är det tydligt att dessa dysfunktioner räknas upp i ideologiskt syfte. Innehållet i dessa, framför allt begränsning av allas lika chanser och minskad social integration, anger de politiska effekterna av framställningen och karaktären på Tumins egen ideologi — en moderat liberalism.

Den komplexa abstraktionen med apologetisk effekt hos D—M motsvaras av utopism hos Tumin. Tumin är intresserad av

'vad som är möjligt i mänskliga angelägenheter, om man antar tillgängligheten av en befolkning med ett oskrivet blad, på vilket ännu inga viktigare kulturella teman har skrivits.'¹⁶⁵

Eftersom Tumins antagande är samhällsvetenskapligt meningslöst — samhällsvetenskapen har ingen möjlighet att diskutera människors möjligheter som rent biologiska varelser och eftersom Tumin vill ange vilka sociala institutioner som är möjliga utan hänsynstagande varken till utgångsläget eller medlen att nå fram till dessa institutioner, är Tumins resonemang ett klart exempel på utopistisk ideologi.

I polemiken skärps inte onaturligt det ideologiska språket hos Davis och, framför allt, Moore.

'Denna /jämlikhet i belöningar, eller belöningar bara i form av uppskattning om man utfört sin uppgift bra/ skulle kräva en något större utvidgning av martyrskap än något religiöst system ännu har åstadkommit, och religiösa martyrer väntar sig framtida belöningar.'¹⁶⁶

Eftersom martyrskap i bokstavlig bemärkelse hänför sig till svårt fysiskt lidande, tortyr och död, kan detta Moores påstående inte uppfattas som en empirisk utsago utan som en ideologisk sats i strikt bemärkelse, nämligen att jämlikhet är något mycket ont. I följande uttalande lämnar Moore inte heller något övrigt att önska för dem som begär ett ideologiskt engagemang av sociologerna (utan att specificera vilket).

'Jag tror inte att tillgängliga fakta /evidence/ berättigar den bekväma uppfattning, som fritar individen från skuld eller drar ner det framstående, att samhället är allt och komplexiteterna i mänsklig motivation en rent beroende variabel.'¹⁶⁷

I påföljande mening ger Moore själv vad det är för bevis han stödjer sig på

'Kanske detta bara bekräftar uppfattningen att antaganden angående människans natur ligger bakom de flesta om inte alla strukturella påståenden av väsentlig generalitet.'¹⁶⁸

Mot Moores engagemang ställer Tumin sin ideologiska position, som argument för jämlikhet, att 'inget samhälle kan vänta eller kräva mer av en individ än vad han är kapabel till'.¹⁶⁹ Och Tumin önskar utveckla traditionen, att 'varje människa är lika mycket socialt värd som alla andra männi-

¹⁶³ A.a. s. 248.

¹⁶⁴ Tumin 1953a. s. 393.

¹⁶⁵ Tumin 1963. s. 21.

¹⁶⁶ Moore 1963a. s. 16.

¹⁶⁷ Moore 1963b. s. 28.

¹⁶⁸ Moore 1963b. s. 28.

¹⁶⁹ Tumin 1963. s. 26.

skor så länge han utför sina bestämda uppgifter samvetsgrant.¹⁷⁰ Den positionen innebär, att Tumin inte i första hand är bekymrad över 'skillnader i makt och prestige när de senare kan betraktas som lämpligare resurser snarare än belöningar'?¹⁷¹ Då de förra skillnaderna är de som för de undertryckta klasserna i allmänhet är de viktigaste?¹⁷² kan vi sluta oss till att Tumins utopism innehåller viktiga konservativa element och klart måste skiljas från en revolutionär utopism. — I ett senare sammanhang, utanför den egentliga stratifieringsdebatten, har också Moore pläderat för en liberal utopism, av allt att döma i hög grad motiverad som alternativ till marxismen.^{172a}

I ett av Davis' — vars ideologiska engagemang annars inte framträder lika klart — inlägg finns ett intressant men omedvetet försvar för apologetiska ideologiska påståenden.

'Som den stora klimax i sitt återgivande av våra uppfattningar har Tumin oss att konkludera att social ojämlikhet är oundviklig i samhället. Låt det upprepas, vi var inte intresserade av den obestämda eller utopiska framtiden utan med samhällen som vi finner dem. Inget bevis för eller mot ett påstående om oundviklighet är möjligt.'¹⁷³

Avsikten med D—M-artikeln var ju 'att förklara i funktionella termer, den universella nödvändighet som framkallar stratifiering i varje /any/ socialt system'. Därför är den ena möjliga innebörden i det första citatet av Davis att på grundval av vad D—M finner i existerande samhällen är det legitimt att säga att detta som de finner är universellt nödvändigt. Det som är nödvändigt, d.v.s. närmast urtypen för ett apologetiskt resonemang. Den andra möjligheten är att Davis retirerar från hela grunden för D—M-artikeln. Ett alternativ, som av allt att döma måste uteslutas.

Davis, Moore och Tumin har både kvantitativt och statusmässigt dominerat debatten. Dennas dominerande ideologiska prägel kan vi därför avläsa ur deras bidrag: abstraktionsglidning med apologetisk funktion kontra utopism, direkt liberal-konservativ apologi kontra liberal kritik. Hos Buckley har vi tidigare sett hur funktionalistiska resonemang utnyttjas för en kritisk ideologi och hos Simpson att det obestämda begreppet samhälle används i samma syfte. Den förre ger för övrigt den mest explicita ideologiska bedömningen av hela debatten:

'Särskilt störande är det faktum att vad denna [D—M:s] teori ser som dygder (eufunktion) är just de faktorer som andra överväldigande ser som laster (dys-funktioner).'¹⁷⁴

Huacos påstående att förrevolutionära samhällen karakteriseras av överskott på intellektuella och därmed implicit att revolutioner är en skapelse av arbetslösa intellektuella är också ett klart ideologiskt påstående. Även om vi hos Manytz, Schwartz och Wesolowski knappast kan finna ideologiska utsagor av de slag vi har behandlat här, är det alltså möjligt att dra den slutsatsen att debatten om D—M:s stratifieringsprinciper inte kännetecknats av någon de politiska ideologiernas död eller frånvaro.

Ovanstående bör inte uppfattas som en kritik vare sig av de ideologier som författarna ger uttryck åt eller av att de förekommer i en till sitt manifesta syfte vetenskaplig debatt. Till den första

¹⁷⁰ Tumin 1953a. s. 392.

¹⁷¹ Ibid. Jfr. också Tumin 1963 s. 24.

¹⁷² Se diskussionen nedan om Tumins lärobok i stratifiering. Moore valde att i sitt presidenttal till American Sociological Association 1966 tala om 'nyttan av utopier'. W. Moore, *The Utility of Utopias*, ASR vol. 31 (dec. 1966) s. 765-72. Samtidigt går han till våldsamt angrepp på marxismen, som påstås vara en teologi, utopisk i nedsättande bemärkelse men tyvärr en mäktig ideologi eftersom den lovar lösningar och belöningar i denna världen. Marxismen beskylls också för att vara ett konspirationstänkande, vilket i ljuset av det centrala subjektets problematik i Moores egna arbeten ter sig tämligen ironiskt.

^{172a} Moore har senare delvis medgivit att D-M inte fäste tillräcklig vikt vid rollsocialisering, Moore 1967 s. 186f.

¹⁷³ Davis 1953. s. 397.

¹⁷⁴ Buckley 1958.s. 369.

aspekten kan man bara konstatera att det är ett mycket begränsat register av ideologier som spelats upp i debatten. Till den senare ska tilläggas som precisering att förekomsten sida vid sida av direkt ideologiska utsagor och mer eller mindre vetenskapliga finner vi knappast klandervärt. Det är inte särskilt märkligt, eftersom samhällsvetenskapen och de politiska ideologierna i stor utsträckning behandlar samma problemområden. Däremot är det nödvändigt att skilja mellan vetenskapliga utsagor, som ger kunskap, och ideologiska, som uttalar sig om rätt eller fel ur vissa givna intressens synvinkel. I debatten har vi funnit gång på gång hur ideologiska påståenden används för att ersätta vetenskapliga. — I stället för att klargöra och respektera förutsättningarna för den funktionalistiska förklaringsmodellens vetenskapliga användbarhet, för användbarhet av begreppet samhälle eller för samhällsvetenskaplig analys överhuvudtaget har flera författare använt begrepp som (dys)funktion och samhälle och föreställningar om människans natur för ideologiska påståenden under vetenskapligt sken.

2.5 Debattens resultat: mer eller mindre än ingenting?

Vad har då den långa debatten om D—M:s stratifieringsprinciper till slut gett för resultat? Har den gett oss några nya viktiga kunskaper? Det är egentligen lättare att säga vad den inte lett fram till. Den har inte producerat ett klart och för samhällsvetenskaplig analys fruktbart stratifierings- och klassbegrepp. Den har inte alls gett något vetenskapligt användbart samhällsbegrepp. Den har inte klargjort och respekterat förutsättningarna för samhällsvetenskaplig analys utan flera författare har tagit sin tillflykt till godtyckliga antaganden om människans natur. Den har inte klargjort och respekterat förutsättningarna för en vetenskaplig framställning överhuvudtaget i och med att flertalet författare velat 'lösa', snarare komma ifrån, vetenskapliga problem genom att införa klart ideologiska argument.

Vissa resultat kan debatten dock sägas ha gett. Den har effektivt kunnat ifrågasätta D—M:s funktionalistiska förklaringsmodell. Den har visat på ensidigheten hos D—M i framställningen av stratifieringens effekter, vilket explicit erkänts av Moore och implicit av Davis. Både genom kritik av D—M:s föreställningar om mänsklig motivation och genom påvisandet av 'funktionella alternativ' har den effektivt kunnat ifrågasätta hållbarheten i D—M:s förklaring av stratifieringens nödvändighet som selektionsmekanism.

Det är att märka, att resultaten och icke-resultaten befinner sig på helt olika plan. De förra hänför sig till en jämförelse mellan debattens utgångspunkt och dess slutpunkt (så som vi nu kan se den). Icke-resultaten hänför sig till vad som krävs för att göra stratifieringsteorin till en kumulativ vetenskap.

De båda planen kan sättas i förbindelse med varandra under två förutsättningar: (a) D—M:s artikel utgör kulmen på stratifieringsteorins utveckling fram till 1945, (b) debattens positiva resultat mer än uppväger de nya oklarheter, begreppsförvirringar, felaktigheter och orimligheter som debattörerna bringat.

Under dessa förutsättningar skulle debatten kunna betraktas som ett viktigt led i en förvetenskaplig utveckling av stratifieringsteorin.

Kriterierna för att bestämma om förutsättning (a) gäller skulle kunna vara: huruvida D—M kan förklara förhållanden som tidigare teorier — Marx', Webers, Sorokins, Parsons' för att göra en eklekticistisk bukett — kunde förklara, huruvida D—M kan förklara förhållanden som de tidigare författarna inte kunde förklara, dessutom skulle kunna tilläggas huruvida D—M kan förklara varför de tidigare inte kunde förklara det som D—M kan med sin teori. Vi ska inte applicera dessa kriterier här. De hänför sig egentligen till vetenskapliga teorier, vilket det knappast är fråga om hos D—M. Kriterierna för en bedömning av icke-vetenskapliga teorier är oklara. Först borde

dock bevisas att tidigare teorier också är ovetenskapliga. Bevisbördan ligger på D—M, och det torde råda en betydande enighet bland sociologer att D—M:s artikel inte kan betraktas som en höjdpunkt i stratifieringsteorins utveckling.

Redan härav blir debattens positiva resultat — jämfört med dess icke-resultat — av högst begränsat värde och fastställandet av om förutsättning (b) gäller relativt ointressant. Att Mayntz' och Wesolowskis inlägg utgör helt klara framsteg jämfört med D—M:s position är otvivelaktigt. Dessa inlägg har dock i den upplevda debatten varit perifera — ingen av de tre huvudebattörerna Davis, Moore och Tumin har kommenterat dem, och de är inte upptagna i Huacos genomgång av debatten. (Wesolowskis text har dock sedan omtryckts i åtminstone två textsamlingar i stratifiering¹⁷⁵) Å andra sidan är värdet av Tumins bidrag inte lika entydigt. Han har i stor utsträckning bidragit till de ovan angivna positiva resultaten, men hans egen biologiska förklaring till stratifieringens uppkomst betecknar en klar regression jämfört med D—M. På samma sätt fann vi, att erkännanden av ensidigheten i den ursprungliga artikeln som D—M gav i debatten på minussiden motsvarades av bl.a. en ökad ideologisering. Jämfört med D—M:s utgångsposition innebär slutligen Stinchcombes inlägg ett klart steg tillbaka.

Till sist ska vi låta debattörerna själva komma till tals för att tala om hur de upplevt debattens resultat. Dylika summeringar har gjorts av Moore och Huaco. Moore:

'Låt oss notera några av de viktigare punkterna vi är överens om. (Dessa utgör avsevärda modifieringar av 'ursprungliga' positioner på båda sidor om kontroversen.) Vi är överens om att prestationer värderas olika med avseende på närmanden till sociala värderingar och normativt bestämda beteendestandarder. Vi är överens om att social differentiering medför 'inneboende' ojämlikhet i position. Vi är överens om att relationen mellan sådana allestädes förekommande 'ojämlikheter' å ena sidan och 'stratifiering' som generaliserade och rangordnade sociala kategorier å den andra är underkastad undersökning men alls inte definitionsmässigt samma sak ... Vi tycks också vara överens om att 'utnyttjandet av mänsklig potential' är under det optimala i alla kända sociala system, och att i alla kända sociala system är institutionaliseringen av existerande skillnader ofullständig och underkastad dynamiska spänningar.'¹⁷⁶

Den andra och tredje av dessa fyra eller fem punkter beroende på om man ska uppfatta den sista meningen som en eller två punkter — är definitionsmässiga självklarheter och återstoden empiriska uppenbarheter, väl kända innan debatten startade. Huaco hävdar att följande 'fragment' av D—M:s teori 'förefaller åtskilligt lovande' efter debatten prövning.

'(I) Ojämna belöningar som är knutna till olika positioner är en orsak till individers rörlighet till positioner ... det förefaller nu tämligen säkert att detta är en av de mest solida delarna av teorin. ... (II) Förekomsten och fungerandet av familjeinstitutionen är orsaken till statusaskription. (III) Differentiell knapphet på kvalificerad personal är en orsak till 'stratifiering' (ojämna belöningar knutna till olika positioner). Låt oss modifiera påståendet till att lyda: differentiell knapphet på kvalificerad personal är en orsak till spridningen mellan ojämna belöningar knutna till olika positioner.'¹⁷⁷

Det är svårt att bli imponerad av den här uppställningen heller. Vi har dessutom redan sett till vilken absurd samhällstypologi den tredje punkten ledde Huaco. Om den andra punkten säger Huaco själv, att det är självklart att familjen skapar tendensen till askription:

'Förklaringen varför de erövrande normanderna reserverade för sig själva de flesta högbelöningspositionerna kan inte hittas i den normandiska familjen utan måste spåras till erövringen själv, d.v.s. till fenomenet makt.'¹⁷⁷

Vad gäller ojämlikhet och mobilitet kan det säkert sägas att den förra är en orsak till den senare.

¹⁷⁵ Wesolowskis text är omtryckt i Bendix-Lipset 1966 och i Heller 1969.

¹⁷⁶ Moore 1963b. s. 26f.

¹⁷⁷ Huaco 1966. s. 237 Emfas borttagen.

Denna orsak finns inte uppräknad av Sorokin i dennes stora arbete om mobilitet, som i stället nämner andra av betydligt större betydelse,¹⁷⁸ men den är därför inte nyfunnen. Den förekommer bl.a. hos Sumner¹⁷⁹ och torde vara väl etablerad inom liberal ideologi.

Sammanfattningsvis kan vi säga, att den långa debatten om D—M:s stratifieringsprinciper inte kan påstås ha fört vetenskapen framåt och att den som sociologisk debatt har innehållit många ovetenskapliga och direkt ideologiska inslag.¹⁸⁰ I vilken utsträckning dessa drag är representativa för tillståndet i USA-sociologin i mitten av det tjugonde århundradet kan vi inte uttala oss om på denna grundval. Så mycket står i alla fall klart att under sociologisk etikett av berömda professorer vid berömda universitet förekommer en betydande ovetenskaplig verksamhet.

3. Stratifiering och utveckling: debatten tillämpad

Flera av deltagarna i debatten om D—M:s stratifieringsprinciper har inte bara sysslat med stratifieringsteori. De har också applicerat sina teorier i praktiken, i studier av olika samhällen och sociala problem. Två av de centrala debattörerna, en på vardera sidan — Moore och Tumin — har använt dem på samma problemkomplex, ekonomisk och social utveckling och underutveckling. Deras arbeten på detta område har en betydande renommé Moore har här en stor produktion som bl.a. innefattar en liten volym om social förändring i Prentice-Halls 'Foundations of Modern Sociology Series',¹⁸¹ och han är därmed enligt förlagets baksidestexter definierad som en 'framstående specialist', och den första volymen i en annan serie av samma slag på förlaget, 'Modernization of Traditional Societies Series'.¹⁸² Tumins bidrag till området består främst och huvudsakligen av en bok om Puerto Rico med Arnold Feldman som medarbetare.¹⁸³ En annan modern klass- och stratifieringsteoretiker, Ralf Dahrendorf, har prisat den som ett fint exempel på sociologisk analys, ur ett demokratiskt motiv.¹⁸⁴ De arbeten vi i det följande ska analysera några aspekter på kan alltså sägas inta en central plats både i de två författarnas egen produktion och i den moderna USA-sociologin.

Innan vi går in på denna analys, ska vi i förbigående nämna ett annat verk av Tumin om kastförhållanden i ett litet guatemalteckiskt samhälle i början av 40-talet.¹⁸⁵ Dess speciella karaktär och det faktum att det är skrivet före Tumin gjort sitt första inlägg i den debatt vi har studerat gör att vi inte ska behandla den i det följande. Men det är inte utan intresse att i sin introduktion refererar Tumin D—M:s stratifieringsprinciper (utan namns nämnande), mot vilka han ställer den 'marxianska uppfattningen'. I denna introduktion ansluter sig Tumin i stort sett till D—M:s uppfattning.¹⁸⁶

Till Moores och Tumins arbeten om utveckling och stratifiering ska vi ställa framför allt två frågor. Vilket samhällsbegrepp har de. Vilket begrepp om stratifiering? Däremot väntar vi inte att avgränsningen av samhällsvetenskapen mot metafysiska föreställningar om Människan ska vålla några centrala problem i dessa arbeten på en lägre abstraktionsnivå än den generella

¹⁷⁸ Sorokin 1959. s. 346-73. Sorokin anger tre slag av faktorer som mest fundamentala: demografiska (högre skikt dör ut eller deras befolkning minskar); i olikheter mellan föräldrar och barn; permanent förändring i omgivningen, speciellt den "antropo-sociala" omgivningen (dvs de sociala förhållandena).

¹⁷⁹ Se t.ex. Page 1940. s. 73-110.

¹⁸⁰ En negativ bedömning, utan närmare angivna grunder har också Jackson 1968 s. 6.

¹⁸¹ Moore 1963c.

¹⁸² Moore 1965.

¹⁸³ Tumin 1961.

¹⁸⁴ Dahrendorf 1963. s. 196.

¹⁸⁵ Tumin 1952.

¹⁸⁶ A.a. s. 3-4.

stratifieringsteorin. (Eftersom detta skrivs efter en titt i 'facit', kan det också sägas att denna förväntan var berättigad.) Direkt politiskt-ideologiska utsagor ska dock ägnas uppmärksamhet åt.

3.1 Samhället som ska utvecklas

I analysen av stratifieringsteorin fann vi samhälle vara ett nyckelbegrepp i flera avseenden. Så är naturligtvis också fallet i studier av ekonomisk och social (under)utveckling, där samhället är själva objektet för processen i fråga. Men i det senare fallet är inte bara det nationella samhället av intresse. Redan i den mest ytliga diskussion är (under)utveckling en internationell dimension, d.v.s. den hänför sig till förhållanden mellan olika nationella samhällen — förhållanden som uppfattas högst olika i olika teorier och ideologier. Därför ska vi fråga Moore och Tumin både hur de uppfattar den internationella helheten, ramen för (under)utvecklingen, och den nationella, objektet för (under)utvecklingen.

3.1.1 Det internationella systemet

Den internationella ramen lyser på ett bjärt sätt med sin frånvaro i Moores och Tumins arbeten. Detta visar sig dels i Moores uppfattning om industrialisering och utveckling, dels i Moores och Tumins analyser av konkreta samhällen, Mexico resp. Puerto

Moore presenterar industrialiseringen av de underutvecklade länderna som framför allt en fråga om överförande av kulturella element — kunskaper, attityder — från utvecklade till underutvecklade samhällen. Industrialisering och ekonomisk utveckling uppfattas alltså som framför allt en ackulturationsprocess, även om Moore i sina sena arbeten ställt sig sval till just det begreppet för att betona de underutvecklade ländernas möjlighet till ett eklektiskt väljande bland olika kulturella element från industriländerna.¹⁸⁷

Denna Moores uppfattning tar sig bl.a. uttryck i följande slutsats:

'Sålunda är den första relationen /för samhällen som nu industrialiseras/ med andra samhällen /d.v.s. industrisamhällen/ att några av de senare utgör modeller för imitation.'¹⁸⁸

Detta påstående är uppenbart falskt. Historiskt sett var det första förhållandet mellan idag utvecklade och underutvecklade länder i de flesta fall kolonial erövring, plundring av rikedomar, folkutrotning, slavjakt och tvångsarbete. — I ett annat sammanhang erkänner Moore imperialism som den ledande 'kulturkontakten' mellan samhällen.¹⁸⁹ — Den koloniala och nykoloniala relationen måste också vara det analytiskt primära vid en undersökning av det internationella systemet av utvecklade och underutvecklade länder, eftersom det är därigenom som utveckling och underutveckling kommit att bilda ett enhetligt system. För de underutvecklade länderna i dag är det detta av USA dominerade internationella system, som måste anses vara deras primära relation till industrisamhällena.

Moore för också in begreppet internationellt system som ett uttryck för förhållandet mellan industrialiserade och icke-industrialiserade samhällen. Men i en mycket speciell mening, med mycket speciella effekter.

'Vilka är då implikationerna av att se den nutida industrialiseringen som förändring i ett internationellt snarare än i flera nationella sociala system?' 'Implikationen av att se den nutida industrialiseringen i detta perspektiv är att i den utsträckning denna process bedrivs framgångsrikt kommer den att resultera

¹⁸⁷ Moore 1951. s. 178. Moore 1967 s. 48 o. 273f.

¹⁸⁸ Feldman-Moore 1962. s. 162. Emfas borttagen.

¹⁸⁹ Moore 1963c. s. 86.

i mycket avancerade industrisamhällen.^{189a}

Orsaken till detta anges vara att de nya industrinationerna kan välja de mer avancerade tekniska kunskaperna. Moores framställning döljer att det internationella systemet är ett ekonomiskt — uttryckt i investeringar, handel m.m. —, politiskt — i ideologiska sammanhang ofta kallat stormaktspolitik — och militärt system. Moore framställer de nationella samhällena som isolerade enheter förenade med varandra praktiskt taget enbart genom den stegen, som markerar deras utvecklingsgrad, och varvid de som står på de övre pinnarna förser dem som står nedanför med 'imitationsmodeller'. Att denna bild adekvat beskriver t.ex. USA:s förhållande till de latinamerikanska staterna torde med ett minimum av respekt för fakta inte kunna påstås av någon. Men bilden är intressant bl.a. därför att den är densamma som de flesta stratifieringssociologerna beskriver relationerna mellan olika klasser och skikt inom ett nationellt samhälle. I båda fallen saknas ett begrepp om helheten och en analys av hur de olika enheterna — nationerna resp. klasserna — och deras inbördes relationer hänger samman med hur helheten fungerar.^{189b}

Ytterligare eftertryck åt de politiska effekterna och frånvaron av kunskapseffekter i Moores syn på utvecklingens internationella problematik ger följande uttalande som dessutom är av stort intresse för samtida sociologihistoria eftersom det är hämtat ur Moores och Neil Smelsers redaktionella förord till bokserien *Modernization of Traditional Societies*.

'För uppenbarligen är koloniernas *konvulsiva framträdande* till självständighet och deras *påföljande kamp* för att ansluta sig till de rika, mäktiga och *fredliga* vår tids mest märkvärdiga revolution.'¹⁹⁰

Den hårda och ofta blodiga kampen för oberoende t.ex. i Algeriet och Vietnam — blir 'konvulsiva framträdande', och vad som kallas 'kamp' betraktas i själva verket som klättrande uppför en stegen. Dessutom påstås de rika länderna också vara de 'fredliga', vilket åtminstone är en dålig karakteristik av det rikaste landet, USA — författarnas eget land, som de skulle kunna förmodas känna till — som uppvisar en betydande frekvens av både inre och yttre våld. Den grova evolutionismen i Moores stratifieringsartiklar från 1963 kommer här till sitt rätta ideologiska uttryck.

I sina framställningar om Mexico resp. Puerto Rico säger Moore¹⁹¹ och Tumin ingenting om arten och betydelsen av dessa länders många band med USA. Tumin ersätter en sådan analys med en rad ideologiska påståenden och omdömen.

'... det finns !på Puerto Rico/ ingenting av den grova och krassa nationalism med dess otäcka implikationer, som i växande utsträckning har kommit att utmärka andra underutvecklade länders framträdande i världen. ... Dessutom ser de /puertoricanerna/ sig inte ställda mot motiga påtryckningar i världen eller andra framträdande nationalismers påfrestningar och anspråk eller en dominerande kolonialmakts krav. Puerto Rico är idag ett äkta laboratorium för sociala experiment.'¹⁹²

Sett ur puertoricanernas — i stället för ur regimens i Washington — kan det eventuella förhållandet att puertoricanerna inte upplever sig som ställda mot en dominerande kolonialmakts krav föranleda ett positivt värdeomdöme enbart under den förutsättningen att den uppfattningen

^{189a} Feldman-Moore 162. s. 163. En likartad syn på det internationella systemet ger Moore i uppsatsen *Global Sociology: The World as a Singular System*, Moore 1967 s. 266-75.

^{189b} Andrew Gunder Frank har hävdats betydelsen av denna internationella enhet med stort eftertryck, Frank 1967 o. 1968.

¹⁹⁰ Moore 1965. s. 111.

¹⁹¹ Moore 1951. s. 203-50. Detta går igen även i uppsatsen *Backgrounds of Social Change in Latin America*, skriven efter invasionsförsöket på Cuba och först publicerad samma år som invasionen i Dominikanska Republiken. Moore 1967 s. 158-68.

¹⁹² Tumin 1961 s. 304f. Jfr. också s. 503 'tärningen är inte kastad'.

motsvarar verkligheten. På den frågan har Tumins bok inget svar att ge, och därför är satsen bara ett ideologiskt uttalande.

Mera allvarligt är påståendet att Puerto Rico skulle utgöra något slags — 'äka' t.o.m. — socialt experimentlaboratorium. Guatemala fick 1954 erfara att den av de härskande i USA tillåtna gränserna för 'sociala experiment' är, milt uttryckt, synnerligen snäva. Blockaden av och invasionsförsöket mot Cuba, invasionen av Dominikanska Republiken 1965, liksom den snabbt ökande närvaron av USA-militärer och CIA-agenter i de latinamerikanska länderna tyder inte på att dessa gränser skulle ha utvidgats. Puerto Rico är ju sedan erövringen 1898 betraktad som en del av USA, varför man tryggt kan anta att möjligheterna för 'sociala experiment' i Puerto Rico är mindre där än i de flesta andra länder i Latinamerika.¹⁹³ Tumins påstående kastar ett betydelsefullt ljus över karaktären hos den utopism, som vi fann i hans stratfieringsteoretiska resonemang.

3.1.2 Det nationella samhället — bortsett från ekonomi, politik och historia

Moores och Tumins avsaknad av ett vetenskapligt fruktbart samhällsbegrepp yttrar sig i detta sammanhang: (a) i deras laborerande med termer som modernisering, traditionalism, traditionellt samhälle; (b) deras fokusering av utvecklingsproblemet såsom främst gällande att, för att använda ett litet respektlöst men adekvat uttryck, 'fodra maskinerna'; (c) i deras abdikering från en analys av Mexicos resp. Puerto Ricos struktur.

Termer som modernisering och traditionalism är i själva verket lösa etiketter, som ersätter en social analys och döljer mer än den säger. Två passager av Moore illustrerar detta väl.

'Det vidaste begreppet för de förändringar vi är intresserade av är *modernisering* ... Det betyder väsentligen att bli medlem av den gemensamma poolen av världens kunskap och nyttiga tekniker ... Modernisering betyder att ansluta sig till den moderna världen och sålunda öka dess väsentliga, fastän oroliga, enhet.'¹⁹⁴ 'Vad som är inbegripet i modernisering är en 'total' omvandling av det traditionella eller förmoderna samhället till de typer av teknologi och förknippad social organisation som kännetecknar de 'avancerade', ekonomiskt välmående och politiskt relativt stabila nationerna i den västliga världen.'¹⁹⁵

Notera den intressanta och klagande förändring som inträffar om man plockar in en del av den andra definitionen i den första: Modernisering betyder att ansluta sig till den västliga världen och sålunda öka dess ... enhet.

Termerna traditionell och modern hänför sig alltså inte till bestämda samhällsstrukturer utan primärt till ett samhälles kulturella lager av kunskaper och tekniker. Termerna är direkt missvisande: eftersom den samhällsstruktur som kallas modern inte specificeras, samtidigt som det underförstås att modellen för ett modernt samhälle är samtidens USA och dess allierade medan nutida icke-kapitalistiska länder lämnas utanför schemat eller betraktas som sekundära

¹⁹³ I sin med rätta berömda bok om Puerto Rico skriver Gordon Lewis: 'Under det amerikanska styret ... garanterade amerikaners kontroll över öns utbildnings- och politiska förhållanden under seklets fyra första årtionden att amerikanska idéer om affärsverksamhetens och dess åtföljande på ojämlikhet baserade klasstrukturs heliga okränkbarhet skulle vara förhärskande utan att ifrågasättas. Vårdare av den processen idag är de 51 000 'continentals': invånare på Puerto Rico som är födda i det kontinentala USA och som nu bor på ön., G. Lewis 1968 s. 183. Lewis ger också en del sarkastiska kommentarer till Tumin-Feldmans bok, för dess jargong och dess överelaborerade apparat för att få fram triviala fakta. A.a. s. 19 o. 21. Lewis nämner vidare att en av nackdelarna för Puerto Rico av att i USA betraktas som ett socialt laboratorium är att ön ständigt härjas av besökande 'konsulter', och 'experter' av skilda slag, sociologer inte minst. A.a. s. 20f.

¹⁹⁴ Moore 1965 s. 6.

¹⁹⁵ Moore 1963c s. 89. En diskussion i termer av traditionalism och modernisering finns i Tumin.1960 och ger eko i framställningen av *jibaron* som social typ i Tumin 1961, se nedan.

varianter; eftersom på motsvarande sätt under den obestämda skräpkorgstermen traditionellt samhälle en mängd olika typer av samhällen buntas ihop; eftersom uttrycket traditionell har en klang av urhistorisk orördhet och isolering, medan faktum är att flertalet nu underutvecklade länder har fått sin nuvarande s.k. traditionella samhällsstruktur på ett avgörande sätt präglat av århundraden av kolonial exploatering (ett extremt exempel utgör Latinamerika, där ättlingarna av den 'traditionella', förkoloniala befolkningen bara är en minoritet — och även i de latinamerikanska länder där indianerna är i majoritet är det andra kretsar som härskar).¹⁹⁶ Användande av begrepp som traditionellt samhälle och samhällelig modernisering bör väcka den största vetenskapliga vaksamhet och skepsis.^{196a}

Sättet att betrakta samhällsstrukturella förändringar i ideologiska och kulturella termer återkommer hos Tumin, när denne ska 'lokalisera och identifiera de strategiska styrke- och påfrestningspunkterna i den föränderliga /changing/ samhällsordningen och relatera dessa till stratifiering'. Dessa punkter hänför sig alla till människors föreställningar och ideologier i mera artikulerad form. Styrkepunkterna i Puerto Ricos utveckling är enligt Tumin i första hand två:

'gynnsamma jagföreställningar /self-images/ ger puertoricanerna en summa av psykisk och social energi', 'en voluntarism, eller åtminstone ett ideologiskt intresse i social förändring'.¹⁹⁷

Påfrestningar finns

(1) 'mellan ett dominerande tema av jämlikhet och alla människors lika värdighet ... och vissa grundläggande sociala impulser som skapar markerade materiella olikheter', (2) 'mellan ett äkta ideologiskt engagemang för demokratiska processer ... och en mer traditionell tendens att styra med rätt hård hand', (3) 'En tredje spänning förekommer i dualiteten i föredragna social. typer ... den relativt isolerade självständiga, värdiga och egendomslöse *jibaro* ... och den välbärgade affärsmannen', (4) 'mellan sekulariseringen av några av de viktigare institutionerna ... och traditionalismen i några av de andra institutionerna'.¹⁹⁸

Tumins framställning av social förändring är inskränkt idealistisk. Det lösa pratet om olika värderingar ger utrymme för ett stort godtycke i bedömningen. I sin djuplodande studie av fattigdomskulturen på Puerto Rico har Oscar Lewis noterat att

'våra resultat om familjen Rios och andra familjer står i skarp kontrast till Tumins och Feldmans ganska vida och överdrivet optimistiska generaliseringar'.¹⁹⁹

Lewis fann en vad han kallar fattigdomskultur på Puerto Rico, och en sådan kan växa och blomstra bara under vissa speciella förhållanden, som Lewis formulerat så:

¹⁹⁶ För en kritik av föreställningarna om det traditionella samhället se Frank 1967 o. 1968. Franks egen framställning är dock i viss mening spegelvänd, eftersom han med en nästan uteslutande fokus på världsmarknaden och beroende av den buntar ihop en rad olika typer av samhällen under beteckningen kapitalism. En viktig marxistisk precisering och kritik av Franks arbeten är Laclau 1971.

^{196a} Moore för ibland fram reservationer mot begreppen modernisering-traditionellt samhälle men återvänder ändå till dem. Moore-Feldman 1962 s. 152f, Moore 1967 s. 23ff, 38f. Det veterligen största sociologiska arbetet om modernisering är Levy 1966 – drygt 800 sidor. Där görs mängden använd mekanisk energi till moderniseringskriterium, där anses att 'modernisering för de relativt omoderniserade samhällena och stabilitet för de relativt moderniserade' (vol. II s. 737) är vår tids största problem, där hävdas att 'ju mer moderniserade relativt moderniserade samhällen blir, desto mer liknar de varann' (vol. II s. 709), och där påstås att de snabbaste revolutionära förändringarna 'i den mening som avses här' har ägt rum i efterkrigstidens Japan (vol. I s. 19n). Denna sorts litteratur verkar mera vara ett uttryck för avspänningen mellan USA och Sovjet än för något annat. (Levys bok har för övrigt undertiteln 'A Setting for International Affairs'.)

¹⁹⁷ Tumin 1961 s. 453.

¹⁹⁸ A.a. s. 461.

¹⁹⁹ O. Lewis 1968 s. 17n.

'(1) en penningekonomi, lönearbete och produktion för profit; (2) en stadigt hög procent arbetslöshet och undersysselsättning för icke-yrkesutbildad arbetskraft; (3) låga löner; (4) misslyckandet att ge låginkomstbefolkningen ... politisk och ekonomisk organisation; (5) förekomsten av ett bilateralt släktskapssystem ... (6) förekomsten av en uppsättning värderingar i den dominerande klassen som betonar ackumuleringen av rikedom och egendom, möjligheten av rörlighet uppåt och sparsamhet och som förklarar låg ekonomisk ställning som ett resultat av personlig olämplighet eller underlägsenhet.'²⁰⁰

Efter de svepande översikterna över vad ekonomisk och social utveckling är för något kommer frågan vilka konkreta förändringar och problem som står i förgrunden och är centrala. I focus för Moores intresse står då vad han själv kallar 'arbetsengagemang' (labor commitment). I en uppsatssamling, i vars titel den termen ingår, definierar Moore och hans medredaktör Feldman begreppet så, att det innefattar

'både det kortsiktiga objektiva utförandet av moderna slag av ekonomisk aktivitet och det långsiktiga och djupt rotade accepterandet av de attityder och trosföreställningar /beliefs/ som är lämpliga för en moderniserad ekonomi.'²⁰¹

Vi ska inte glömma bort i detta sammanhang vad som underförstås med en moderniserad ekonomi. Men minst lika viktigt är att ställa frågan vad som på detta sätt hamnar utanför Moores sociologiska intressesfär. I ett arbete från 1951 har Moore på ett föredömligt klart sätt gett oss ett svar. Utanför hamnar

'sådana annars relevanta sociologiska överväganden som kontroll av egendom, organisation av utbyte, betingelser för att framlocka företagsamhet och lösningar på problemet med politisk ordning.'²⁰²

Utelämnandena tillmäts ingen betydelse, när Moore fjorton sidor senare i samma arbete utdelar bestämda råd för uhjäl och utveckling i allmänhet:

'... de innovationer som rör 'utbildning' /are educational/ i vidaste bemärkelse har den största chansen till återverkningar som är gynnsamma för vidare utveckling.'

De förhållanden som Moore ovan uttryckligen lämnade åsido, förhållanden som också förs åt sidan i användningen av begreppet modernisering i flera av Moores senare verk, påminner mycket om de faktorer som analysen av ekonomiska system framhåvt som betydelsefulla. (Se min uppsats om ekonomiska system.) Moore har vid något tillfälle framställt sin koncentration på 'arbetsengagemanget' som avsett att balansera andra författares focus på innovatörer och företagare.²⁰³ Den synen var föremål för en kritisk granskning i studien av ekonomiska system, och om den senare analysen är riktig hamnar avgörande strukturer utanför ramen av både Moores och 'företagarideologernas' framställningar av ekonomiska system och deras utveckling.

En liknande lucka mellan två perspektiv finns inom Moores egen föreställningsvärld. Där finns ett övervägande socialpsykologiskt (arbetsengagemang) och teknologiskt (arbetsorganisationen) grodperspektiv plus ett påpekande av förekomsten av olika ideologier, som påverkar urvalet av tekniker. Men däremellan finns det just ingenting. En analys av de fundamentala ekonomiska och politiska strukturerna och deras historia motsvaras i stället av ett underförstått men outtalat antagande att den nordamerikanska borgerlighetens samhälle och samhällsuppfattning är det naturliga och självklara.

I sin senare produktion har Moore satt upp ett schema för studiet av industrialisering och ekonomisk utveckling. Häri tas teknologiska förändringar, förändringar i den tekniska ar-

²⁰⁰ A.a. s. 48f.

²⁰¹ Moore-Feldman 1960 s. V.

²⁰² Moore 1951 s. 299.

²⁰³ Moore 1967 s. 42.

betsorganisationen som utgångspunkt.

'Vi tar arbetsorganisationen som en del av industrialiseringens 'kärnstruktur' och förflyttar oss till andra förändringar i den ekonomiska strukturen, fortsätter till förändringar i befolkningsstorlek och -sammansättning ... och avslutar turen med att koncentrera oss på karakteristiska aspekter på samhällsorganisationen i snäv bemärkelse.'²⁰⁴

Detta schema kan kontrasteras mot Marx, framställning i 24:e kapitlet av *Kapitalets* första band av industrikapitalismens grundförutsättningar, ackumulationen av kapital och skapandet av ett egendomsfritt proletariat. Moores schema kan också ses i ljuset av ett par satser av en annan, och mer rättrogen funktionalistisk sociolog, Taicott Parsons. Parsons har hävdad att:

'Marx såg på det kapitalistiska företags struktur och generaliserade ett socialt system därifrån ... Omvänt är begreppet det generaliserade sociala systemet grunden för modernt sociologiskt tänkande.'²⁰⁵

Parsons, omdöme om Marx är, som vi hoppas närmare kunna visa i ett annat sammanhang, missvisande, men om man byter ut kapitalistiskt företag mot tekniska arbetsförhållanden skulle det kunna användas av Wilbert Moore. Denne skulle då med ovanstående schema enligt Parsons hamna utanför det 'moderna' sociologiska tänkandet.

Tumins syn på utvecklingens problem är snarlik Moores, med fritt svävande ideologier (se ovan) på den ena sidan och ett mikrosocialt grodperspektiv på den andra. Den senares arbetsengagemang motsvaras hos Tumin av 'mänskliga resurser, för utvecklingen. Tumin och Feldman skriver:

'Vårt stora intresse var att studera klasstrukturen på ett sådant sätt att vi kunde blottlägga de mest informativa och relevanta fakta om vissa förändringsprocesser som pågår idag på Puerto Rico och som förmodligen kommer att fortsätta i samma riktning i framtiden.... Syftet med denna studie var att systematisera mänskliga resurser-aspekten på förändringsprocessen.'²⁰⁶

Vad detta syfte har för effekter på samhällsanalysen ges vi klart besked om.

'Kort sagt' vi försöker inte integrera våra resultat och analyser med samhällets makrosociala och makroekonomiska dimensioner. Vi begränsar avsiktligt vår analys till den interna strukturen och funktionen hos det system av sociala relationer som har betydelse för problemet med mänskliga resurser i den puertoricanska utvecklingen.'²⁰⁷

Lika lite som Moore hindrar detta grodperspektiv Tumin från att dra bestämda och svepande slutsatser om utveckling.

'Kort sagt, inga större ideologiska omsvängningar krävs /på Puerto Rico!; inga nya grundläggande drag i samhällssystemet behöver utvecklas; inga nya knepiga uppfinningar för att lansera ett utvecklingsprogram behöver tänkas ut. Tvärtom, det existerande anslåendet av stora delar av nationalinkomsten till utbildning måste fortsätta och öka.'²⁰⁸

Den tredje nivån, på vilken Moores och Tumins avsaknad av ett begrepp om den nationella helheten visar sig, är den faktiska information de ger om Mexico resp. Puerto Rico. Eftersom avsikten här inte är att gå närmare in på deras konkreta framställningar utan bara att få fram det grundläggande mönstret i deras arbeten, är det enklast att sammanfatta vad de inte tar upp. Härvidlag finns det slående likheter mellan författarna.

²⁰⁴ Moore 1963c s. 98. Jfr. Moore 1963d s. 304 och 1965 s. 48 o. 85.

²⁰⁵ Parsons 1949a. Citerat ur Parsons 1964 s. 324f.

²⁰⁶ Tumin 1961. s. 4-5.

²⁰⁷ Tumin 1961. s. 23.

²⁰⁸ Tumin 1961. s. 466.

De tar inte upp: (1) respektive lands historia — t.ex. effekten av USA:s erövring av Puerto Rico eller betydelsen av den mexikanska revolutionen 1910-17; (2) landets ekonomiska system; — Moore berör några 'traditionella' ekonomiska institutioner och gör i övrigt några spridda anmärkningar — (3) landets politiska institutioner, även om Tumin då och då ger en del (överbärande positiva) värdeomdömen om regimen Munoz Marin; (4) förbindelserna med USA; (5) inkomst- och förmögenhetsfördelningen. Denna frånvaro av historia, ekonomi och politik är, som Dahrendorf påpekat, i hög grad karakteristisk för USA-sociologin.²⁰⁹ Med dessa dimensioner försvinner också varje begrepp om samhället som komplex struktur. I stället ter sig samhället i Moores och Tumins perspektiv som en platt yta, där individer med större eller mindre 'engagemang' (Moore) och högre eller lägre utbildning (Tumin) rör sig.

3.2 Klass och stratifiering

Det föregående gör det möjligt för oss att förstå och förklara den fullständiga godtycklighet, som präglar — måste präglar Moores och Tumins framställning av klass och stratifiering i Mexico och Puerto Rico. Eftersom de inte har något begrepp om samhällsstrukturen, kan de inte framställa klasserna som effekter av denna, och i stället tillgriper de helt godtyckliga aprioristiska schemata. I denna konkreta tillämpning torde den betydelse av ett användbart samhällsbegrepp för en vetenskaplig klass- och stratifieringsteori, som påvisades i den mera abstrakta teoridiskussionen ovan, framstå ännu tydligare.

Moore talar i sin behandling av Mexico inte uttryckligen om stratifiering men gör en jämförelse mellan Mexico och USA i fråga om vad han kallar 'arbetskraftens socio-ekonomiska fördelning'.²¹⁰ Den jämförelsen använder sig av en av mera bizarra yrkesskalorna i det nordamerikanska samhällstänkandet, den skala som för USA:s folkräkningsbyrå utarbetats av en tjänsteman där, Alba M. Edwards.²¹¹

Enligt denna kan befolkningen lämpligen indelas i följande 'socio-ekonomiska grupperingar' uppifrån räknat på en socio-ekonomisk statusskala: fria yrkesutövare och liknande (professionals and semiprofessionals); jordbrukare och jordbruksledare; egendomsägare, företagsledare och tjänstemän (utom jordbruk), kontors- och handelsanställda och liknande; hantverkare och förmän, servicearbetare (utom hushållsarbete), arbetare (utom jordbruk); hushållsarbete; lantarbetare och -förmän.

Den skalan talar gott och väl för sig själv. Notera, som ett exempel bara på den fullständiga godtyckligheten, att medan det anses nödvändigt att skilja mellan lantarbetare och andra arbetare så förs en storföretagare till samma socioekonomiska grupp som ägaren av en liten tobaksaffär, en posttjänsteman, en fackföreningsfunktionär och ett biträde i en livsmedelsbutik! Moore tar uppenbarligen inte särdeles allvarligt på en vetenskaplig debatt om stratifiering.

Tumins framställning av klasstrukturen på Puerto Rico saknar inte heller sina ofrivilliga poänger. Tumin börjar med att djärvt formulera bokens syfte, i linje med dess titel.

'Avsikten med denna studie är att analysera klasstrukturen på Puerto Rico för att se mera klart och systematiskt de sätt på vilka klasskarakteristika och klassrelationer har betydelse för de viktigare aspekterna på social förändring.'²¹²

Om vi håller i minnet hur Tumin uppfattade de sistnämnda samt det puertoricanska samhället,

²⁰⁹ Dahrendorf 1963. s. 141.

²¹⁰ Moore 1951. s. 246f.

²¹¹ Edwards 1938. Jfr. Gordon 1958 s. 223-27.

²¹² Tumin 1961. s. 3.

kan vi delvis följa de tankebanor som leder Tumin till att snabbt och drastiskt begränsa sig.

'Ett urval måste också göras ... bland alla de möjliga sätt på vilket Puerto Ricos sociala system kunde kategoriseras för att studera det som ett klasssystem. ... Av flera skäl ... valde vi till att börja med ut 'år i skolan' och 'bostad' som de grundläggande indikationerna på stratifiering. /Beslutet var primärt baserat på en faktoranalys i samband med fruktsamhetsmönster. Mänskliga resurser i mest elementär bemärkelse!/ Dessa bostadsdistinktioner tycktes inte tillägga mycket till vår förståelse av utbildningsgruppernas beteende. Följaktligen betraktas i denna bok den purtoricanska befolkningen vanligen som ett antal skikt eller klasser av olika utbildade aktörer.'²¹³

Det godtyckliga i denna procedur erkänner Tumin själv, när han säger att hans och Feldmans resultat är jämförbara med andra undersökningars om klasstrukturen på Puerto Rico.

'Det är uppenbart av detta uppbåd av skillnader att varje försök att porträttera klasstrukturen på Puerto Rico som ett totalt samhälle skulle möta allvarliga invändningar från dem som studerat olika lokala områden, och kanske det med rätta, med avseende på hur olika väl vissa subkulturella fenomen i vart och ett av dessa områden kunde förstås mot bakgrund av 'massamhällets' stratifieringskriterier. Dessutom skulle det vara poänglöst att fråga om vad vi fann om vår 'medelklass' stämmer med resultaten om de medelklasser som Stewart m.fl. analytiskt skapade. De är inte samma enheter.'²¹⁴

På detta sätt att betrakta och använda begreppet klass varje sociolog 'sina, egna klasser — är Arnold Roses kritik av användningen av klassbegreppet i USA-sociologin helt adekvat.

'... användningen av begreppet klass är en funktion av betingelser som råder bland amerikanska sociologer som en social grupp snarare än betingelser som kännetecknar samhället eller vetenskapen, och ... ur strikt vetenskaplig synvinkel bör vi återvända till de enklare begreppen /utbildning, yrke, inkomst/.'²¹⁵

När Tumin använder utbildning som kriterium på 'klasser' laborerar han i regel med fem klasser. I sina slutsatser däremot kommer han fram till att 'en äldre tvåklasstruktur samexisterar fortfarande med den framväxande tre-klasstrukturen'.²¹⁶ Den slutsatsen har dragits efter en rad extrapoleringar och frihandstolkningar av svar på frågor om hur intervjupersonerna uppfattar sociala klasser. Det visade sig då att en fjärdedel såg en två-klasstruktur och tre fjärdedelar en tre-klasstruktur. Men eftersom bara 2,8 % av de senare såg sig själva i 'överklassen', har Puerto Rico enligt Tumin ett 'funktionellt' två-klasssystem.

'Nu måste två fakta göras överensstämmande. Å ena sidan tilldelar den stora majoriteten av puertoricaner sig antingen den högre eller lägre positionen i en tvårangsordning. De förkastar dock inte en treklasstruktur. ... Några i varje utbildningsrang yrkar på en position i den första av dessa ranger. Ingen signifikant procent av ett sådant yrkande finns någonstans utom bland college-befolkningen. Inte heller har puertoricaner svårt att tänka i dessa termer och acceptera en bildversion av en tre-klassordning /Tumin och Feldman bad sina intervjupersoner placera sig själva på en tre-pinnsstegel. Dessa fakta tyder på att en tre-klassordning just håller på att framträda.'²¹⁷

I den mån det resonemanget har någon mening kan det bara hänföra sig till klasstrukturen i rent subjektiv bemärkelse, d.v.s. till den dominerande uppfattningen om hur klassamhället ser ut. I så fall kan man undra varför Tumin och Feldman fastnade för utbildning som kriterium på klass, eftersom enligt deras egna intervjudata:

'Klass ... är för puertoricaner primärt och dominerande en fråga om skillnader i rikedom och

²¹³ Tumin 1961. s. 5-6.

²¹⁴ Tumin 1961. s. 28n.

²¹⁵ Rose 1958. s. 69.

²¹⁶ Tumin 1961. s. 458.

²¹⁷ Tumin 1961. s. 162.

levnadsstandard ... På en mycket låg andra plats kommer utbildning.' ²¹⁸

Tumins användning av begreppet klass är alltså både förvirrad och vilseledande. Detta skulle i för sig kunna förefalla paradoxalt, eftersom Tumin sysslat så mycket med stratifieringsteorier och själv uppenbarligen intimt förknippar studien av Puerto Rico med denna aktivitet, eftersom boken också innehåller ett helt kapitel allmän stratifieringsteori — anført i analysen ovan —, delvis baserat på resultaten från den empiriska undersökningen i boken i övrigt.

Den analytiska kritik, som här har framförts, ska dock inte undanskymma det faktum att Tumins och Feldmans survey om Puerto Rico innehåller en mängd data om korrelationen mellan utbildning och livschanser och olika beteenden, om mobilitet m.m. Den yrkesklassificering som används är också betydligt mera rimlig än Edwards' och Moores.

I Moores många och omfattande arbeten om social förändring och industrialisering spelar klass och stratifiering en mycket liten roll, och passager om dessa problemställningar förekommer ytterst sparsamt. De viktigaste dragen i dessa kan summeras i några punkter.

Mot bakgrunden av resonemangen i D—M-artikeln är Moores skepsis i sin genomgång av litteraturen om 'arbetsengagemang' inför de ekonomiska löneteorier — främst p.g.a. deras förbiseende av 'motivationens sociala sammanhang' — av intresse. Moore tycks här stå närmare Parsons än Davis. ²¹⁹

Klasser och fundamental social förändring är inte alls förknippade i Moores föreställningsvärld. I stället använder han sig av en rad andra dubiösa konstruktioner.

Klasskamp förekommer inte men däremot någonting som Moore kallar 'konkurrerande statussystem'. ²²⁰ I det förindustriella samhället förekom ett sätt att värdera status och en statusskala, i det industriella ett annat sätt och en annan skala. I övergångsperioden råder då konkurrerande statussystem. Hur dessa nu 'konkurrerar', får vi aldrig reda på av Moore. Tumins resonemang i termer av maktgrupper (se ovan) leder åtminstone en liten bit. Dessutom förekommer individualistiska konstruktioner av typen

'En av de mest allmänt erkända variablerna som påverkar graden och snabbheten i kulturell förändring är förnyarnas prestige inom den mottagande kulturen.' ²²¹

Moores blindhet för relationen mellan klasstruktur och politik leder honom till följande missvisande förklaring av förekomsten av militärregimer i 'moderniserande' länder:

'... den kombinerade betydelse av nationalism och upprätthållande av ett modicum av politisk ordning i farliga tider gör det sannolikt att ett militärt etablissemang kommer att vara ett påfallande drag i moderniserande stater.' ²²²

Det otillfredsställande i den förklaringen ligger bl.a. i tomheten i uttrycken 'politisk ordning' och 'farliga tider' och i det faktum att många militärkupper inte sker i nationalistiska syften utan snarare tvärtom. ²²³

Medan han inte vill förbinda klasser med grundläggande förändringar i samhällsstrukturen, kan Moore däremot delvis gå med på att klasser spelar en viss roll i motsättningarna och kampen om

²¹⁸ Tumin 1961. s. 146-53.

²¹⁹ Moore 1951. s. 152-65.

²²⁰ Moore-Feldman 1960. s. 67f. och Moore 1963c s. 104. Uttrycket förekommer i titeln på, om än inte så mycket i innehållet av, Tumin 1960.

²²¹ Moore 1951. s. 193.

²²² Moore 1963c. s. 205.

²²³ För en analys av militärens roll i den latinamerikanska klasstrukturen se Nun 1968.

fördelningen av makt och andra 'belöningar' inom samhället, och i det sammanhanget är han beredd att acceptera att stratifieringssystem bevaras genom maktförhållanden.²²⁴

Här för Moore emellertid fram en direkt politiskt-ideologisk tes, som knyter an till de utilitaristiska föreställningar om människan natur som fanns i D—M:artikeln, om dem som 'leder proteströrelser och bildar missnöjets spjutspetsar'.

'Deras 'relativa utestängning', vilka är tämligen helt inkorporerade i de värderingar som är förknippade med nya sätt för social placering och rörlighet men därigenom mera avundsjuka på full framgång än deras mindre lyckligt lottade landsmän, ger den förklarande nyckeln till missnöjeskällan i ett system av social ojämlikhet.'²²⁵

I verkligheten är det ju så att ett stort antal revolutionära kadrer har givit upp möjligheterna till en framgångsrik karriär för att i stället ägna sitt liv åt en kamp som ofta inrymmer en absolut deprivation, av ekonomisk ställning, komfort och bekvämlighet, privat frihet och, inte sällan, livet. Att revolutionärt ledarskaps sociala ursprung har någonting med objektiva möjligheter — tillgång till information och alternativa idéer, disponerbar tid och energi, rörelsefrihet etc. — kan sociologen Moore tydligen inte tänka sig.

Ett annat tema 'slutligen' i Moores behandling av klass och stratifiering i sina skrifter om industrialisering och social förändring är den uppfattning vi stött på tidigare, att med framgångsrik industrialisering så blir efter en övergångsperiod av social polarisering, 'generell status eller klassposition' allt mer bräcklig, temporär och av allt mindre betydelse.²²⁶

Sammanfattningsvis kan vi säga, att den här genomgången av vissa aspekter på Moores och Tumins viktigare arbeten om ekonomisk och social utveckling visat (1) avsaknaden av ett begrepp om den sociala helheten, samhället, även i deras mera empiriska undersökningar, (2) att denna brist tillsammans med sättet att betrakta internationella relationer och utveckling bildar ett helt syndrom av vetenskapligt ofruktbara föreställningar, (3) godtycklighet och förvirring i behandlingen av stratifiering, drag som är nära förbundna med bristen på ett samhällsbegrepp, (4) förekomsten av direkt politiskt-ideologiska påståenden draperade som vetenskapliga, (5) en reträtt av Moore från de mera extrema harmonieekonomiska teserna i D—M-artikeln, (6) en stor och påfallande likhet i metod hos två av huvudkombattanterna i den teoretiska polemiken.

4. Debatten kodifierad: Tumins 'Social stratifiering' — från polemik till lärobok

Diskussioner och polemiker, teoretisk produktion och empirisk forskning är vetenskapliga och akademiska discipliner i rörelse. Men det finns också tillfällen då denna rörelse — framåt eller bakåt eller i cirkel — stannas upp, summeras och kodifieras. Läroböcker är sådana tillfällen. Tumins lärobok om social stratifiering — Tumin 1967, svensk upplaga 1971 — är därför inte bara den kronologiska utan också på sätt och vis den logiska slutpunkten, hittills, på debatten om Davis—Moores stratifieringsprinciper. Den ger oss en god möjlighet att se vilka luckor den långa debatten ändå lämnar öppna, vilka problem som till slut kvarstår olösta. Boken engagerar naturligtvis ingen av de andra debattörerna, men efter det närmande mellan Moores och Tumins positioner, som vi kunnat iaktta, är den mer än ett inlägg från den ena parten — bortsett från vissa värderingar om jämlikhet och bedömningar av nuvarande och framtida möjliga förhållanden. Det faktum att det blev Tumin som utsågs att skriva om stratifiering i den mycket väletablerade serien

²²⁴ Moore 1963c. s 83ff.

²²⁵ Moore 1963c. s. 84.

²²⁶ T.ex. Moore-Feldman 1960 s. 71 och Moore 1966.

'Foundations of Modern Sociology', ger en fingervisning om hur debattens utgång bedömts bland de amerikanska sociologerna.

Tumins bok ger en av allt att döma rätt representativ bild av en progressiv liberal amerikansk sociologs samhällssyn och kulturella formation. Där finns några mycket korta, i bästa fall intetsägande hänvisningar till klassiker, några bitvis groteskt okunniga påståenden om Marx,²²⁷ den sociologiska 'konfliktteorin', en massa begreppsdistinktioner som egentligen är ganska sekundära och bakom vilka grundläggande oklarheter döljs, en god översikt över amerikanska sociologers forskningsresultat, allvarliga och säkert uppriktiga bekymmer över bristen på jämlikhet, funderingar om möjliga förändringar med utgångspunkt från den amerikanska familjen och den israeliska kibbutzen, funderingar som helt saknar anknytning till förhållanden utanför den liberale akademikers värld (och som därför inte förekommer i boken) som kapital, lönearbete, arbetsförhållanden, våld, klasskamp, revolution och socialism. I stället för om något av de senare förhållandena blir vi däremot i särskilda underkapitel upplysta om relationerna mellan klass och skilsmässa och klass och sexuella avvikelser.

Jämförd med Tumins tidigare bidrag till stratifieringsdebatten innebär boken naturliga elaboreringar och preciseringar men inga avgörande förändringar. I kontrast till den biologiska reduktionismen i Tumin 1961 betonas nu emellertid stratifieringens sociala karaktär.^{227a}

Vi ska här begränsa oss till två huvudfrågor: Vad menar Tumin med stratifiering? Vilka konsekvenser har Tumins definition för hur relationen mellan stratifiering och samhällsstrukturen i övrigt — och därmed möjligheterna till förändring av klassamhället — uppfattas? Den explicita definitionen lyder så här:

'Fast det nu för tiden är vanligare att tala om social stratifiering än social olikhet /inequality/ är dessa uttryck i praktiken synonymer. ... Grundbetydelsen av uttrycket social stratifiering kan beskrivas som det sätt varpå varje social grupp eller samhället som helhet ordnas i en hierarki av positioner som är olika beträffande makt, ekonomiska tillgångar, social uppskattning och/eller psykisk tillfredsställelse.'²²⁸

Tumin talar om en hierarki. Enheterna i hans stratifieringssystem står inte i ett ömsesidigt beroendeförhållande till varandra — som t.ex. relationerna lönearbetare och kapitalist i funktionell eller marxistisk teori, i det förra fallet ses relationerna som kooperativa, i det senare som exploativa — utan de är bara ordnade på en rangskala efter storleken på de belöningar som kommer dem till del. Tumins stratifieringsschema kännetecknas av vad Ossowski kallat ordningsrelationer och inte beroenderelationer.^{228a} Att Tumin inte ser egendom och makt som

²²⁷ Det mest stolliga torde vara Tumins påstående att man utgår från en marxistisk uppfattning om man använder utbildningsnivå som kriterium på klass (eftersom den är nära förknippad med egendom), Tumin 1967 s. 81, Tumin 1971 s. 124. Mest ironiskt är påståendet att religionens centrala ställning under medeltiden skulle avvika från Marx' åsikt, eftersom religionens ställning berodde på kyrkans makt och kyrkan därvidlag inte hade ett ekonomiskt huvudintresse. Marx hade besvarat professor Tumins invändning hundra år innan denne själv kom på idén att uttala den. 'Till att börja med är det förvånande, att någon behagar förutsätta att dessa världsberömda talesätt om medeltiden och antiken hade förblivit obekanta för någon. Så mycket är klart, att medeltiden inte kunnat leva av katolicism och den antika världen inte av politik. Det sätt varpå de fick sitt livsuppehälle förklarar omvänt, varför i ena fallet politiken, i andra fallet katolicismen spelade huvudrollen.' K. Marx' *Kapitalet* I (1969, första upplagan 1867) s. 72n. Ibland är det akademiska samhällstänkandets framsteg svåra att upptäcka. Notera också hur långt analysen kommer med Tumins närmast tautologiska påstående att religionens centrala ställning under medeltiden bestämdes av att kyrkan var mäktig. Tumin 1967 s. 21f, 1971 s. 39f. Framställningen av Marx' begrepp produktionssätt och produktionsförhållanden – Tumin 1967 s. 13, 1971 s. 4 – är inkorrekt och vilseledande. Jfr avsnitt 2.1. i min uppsats om ekonomiska system.

^{227a} Tumin 1967 s. 14, 1971 s. 28f.

²²⁸ Tumin 1967 s. 12, 1971 s. 26.

^{228a} Ossowski 1963 s. 145.

beroenderelationer utan som kvantitativa ordningsbegrepp framgår av hans senare behandling av dessa termer.²²⁹ Det är riktigt att detta är grundbetydelsen av stratifiering — ursprungligen en geologisk term för jordens skiktning i olika lager på varandra. Men då blir stratifiering och ojämlikhet synonyma bara i mycket speciella praktiker.

Med tanke på vad som sedan följer ska vi notera att de primära enheterna i Tumins stratifieringsschema är sociala positioner. De är inte individer eller, som t.ex. hos Schumpeter (1955), familjer. Strata blir då definierade som effekter av positioner med samma nivå av 'belöningar', och inte primärt i generationstermer som grupper vars sociala ställning i hög grad är bestämd av deras föräldrars.²³⁰

I sin framställning av stratifiering utgår Tumin från den invanda distinktionen i amerikansk sociologi mellan differentiering och stratifiering, varvid det förra begreppet hänför sig till förekomsten av arbetsfördelning och det senare till någon form av rangordning — vanligen social uppskattning /evaluation/ — av de uppdelade positionerna. Samtidigt som han accepterar den fundamentala — och, som vi ska försöka visa, fundamentalt felaktiga — logiken i detta resonemang, gör Tumin inte oviktiga preciseringar. Han talar i stället om fyra processer som 'skapar, formar och upprätthåller' stratifieringssystemen, nämligen differentiering, rangordning, uppskattning /evaluation och belöning.²³¹ Av dessa torde alla utom rangordning vara självklara till sin omedelbara innebörd. Till skillnad från uppskattning betyder rangordning inget värdeomdöme i och för sig utan är en bedömning av de krav — större eller mindre — som ställs på innehavarna av en viss position och av vad deras uppgift eller 'sociala funktion' är. Termen förefaller semantiskt missvisande. Förutom att belysa skillnaden mellan bedömningar av större eller mindre och av bättre eller sämre (uppskattning) ges begreppet ingen större betydelse.

Framställningen av stratifiering som en ordningsrelation och av de fyra nämnda processerna som stratifieringens konstituanter innebär, var för sig och tillsammans, att ojämlikhet och klasser frikopplas från det sätt på vilket ett givet samhälle fungerar, från någon direkt relation till en bestämd samhällsstruktur. Ordningsskalan beskriver enbart de omedelbart synliga effekterna av de fundamentala sociala processer, den fördelning av 'knappa och åtrådda belöningar', som dessa processer resulterar i. Ett exempel på dessa effekter är uppfattandet av egendom som i stort sett detsamma som inkomststorlek.²³²

Tumins fyra processer verkar på samma sätt som de två vanliga i den amerikanska stratifieringstraditionen (stratifiering och differentiering). Tumin skiljer mellan å ena sidan differentiering och rangordning och å andra sidan uppskattning och belöning. Bara de senare (tillsammans med de två andra) ger upphov till stratifiering.²³³ Det första begreppsparet blir 'underlastat' och det andra överlastat. Differentiering säger ingenting om hur samhället är differentierat i olika positioner, bara att det är så.²³⁴ Begreppet rangordning skulle kunna ha en viss relevans här, men det är uppenbarligen inte primärt avsett att ha det: 'Ett huvudsyfte med denna rangordning är att underlätta sökandet efter rätt person för rätt post.'²³⁵ Begreppet är dock

²²⁹ Tumin 1967 s. 40-42, 1971 s. 65-69.

²³⁰ Tumin 1967 s. 13, 1971 s. 27.

²³¹ Tumin 1967 s. 19, 1971 s. 36. Översättaren av den svenska upplagan, Egon Hansen, återger 'evaluation' med 'skattning'. Det synes mig inte återge den värdering som är central i Tumins begrepp evaluation. Dessutom brukar det svenska ordet redan användas i sociologiska och statistiska sammanhang för att översätta ett helt annat begrepp, estimate. Här liksom på en del andra ställen har jag därför gjort en egen översättning.

²³² Tumin 1967 s. 40, 1971 s. 64.

²³³ A.a. kap. 12.

²³⁴ Tumin 1967 s. 19, 1971 s. 36.

²³⁵ A.a. s. 20 resp. s. 38.

förknippat med vilka roller som anses viktiga i ett samhälle. Detta härleder Tumin ur en maktelits bedömningar, ett fenomen som vi ska återkomma till.²³⁶ — Det subjektivistiska begreppsparet uppskattning-belöning, varav det förra delvis kan betraktas som en del av det senare, däremot får en stor tyngd att bära, de enligt Tumin viktigaste skillnaderna i makt, egendom och psykisk tillfredsställelse.

Det är med syftning på uppskattning-belöning som Tumin avslutningsvis upprepar sin uppfattning att det faktum att stratifiering förekommer överallt inte betyder att den är oundviklig eller har (överbärande) positiva funktioner. Det är systemet av uppskattningar och belöningar Tumin anser bör ändras.

Både som ett uttryck för detta schema och som ett försök att lösa dess problem kan man se Tumins införande av distinktionen rollspecifik makt och belöningsmakt. Den förra hänför sig till 'den makt som en person behöver för att fullgöra sina skyldigheter i samband med den roll han har', och den andra till 'den makt som han mottar som belöning för fullgörandet av detta uppdrag'.²³⁷ Bara den senare uttrycker, menar Tumin, stratifiering, och man både bör och kan därför inrikta sig på att minska eller avskaffa den.²³⁸ Märkligt nog gjorde Tumin ingen liknande distinktion, när han talade om egendom. Det är också anmärkningsvärt, att medan stratifiering tidigare definierades i termer av positioner görs här en persons olika slag av makt till en viktig distinktion.

Men den avgörande frågan är nu: Är fördelningen av, av Tumin oförklarad, 'rollspecifik' makt och egendom mer eller mindre väsentlig för den totala fördelningen av makt och egendom i samhället än den belöningsmakt och -egendom som Tumin åtminstone försöker förklara? Det är svårt att ge ett klart och bestämt svar på en så allmän fråga. Mycket beror på vad man lägger in i ordet väsentlig och bestämningen av det roll-specifika. Av två skäl ska vi dock hävda att Tumins teori är oacceptabel.

Det torde för det första vara obestriddligt, att historiskt har roll-specifik makt och egendom haft och har en enorm betydelse. Slavupproren riktade sig mot slavägarnas för slavägarrollen specifika makt, likaså många bondeuppror mot godsägarnas. I kapitalistiska samhällen, som exempelvis dagens Sverige och USA, måste allt kapital och vad därtill hör av bestämmanderätter rimligen räknas till borgarklassens rollspecifika makt och egendom, medan dess privata lyxkonsumtion och ledarskap i diverse organisationer som inte direkt är knutna till ackumulationen av kapital kan räknas som belöningsegendom och -makt. När arbetarklassen kämpar för högre löner, bättre arbetsförhållanden och för socialism, är det mot kapitalet kampen i första hand riktar sig och inte mot direktörernas och aktieägarnas privata konsumtion eller roll i, t.ex., Rotary eller friidrottsförbundet.

För det andra, från samhällsvetenskaplig synpunkt måste det rollspecifika principiellt vara det primära, eftersom begreppet roll är ett nyckelbegrepp i analysen av sociala regelbundenheter, som det är samhällsvetenskapens främsta uppgift att studera.

Att s.k. rollspecifik makt är det primära och centrala framgång indirekt också av ett resonemang av Tumin i ett annat sammanhang i boken. På frågan om vem som uppskattar och belönar svarar Tumin mer eller mindre direkt att det gör i i sista hand makteliten.²³⁹ Även om man kan spåra

²³⁶ A.a. s. 21f, resp. 39f.

²³⁷ A.a. s. 41 resp. s. 67. Emfas borttagen.

²³⁸ A.a. s. 106 resp. 161.

²³⁹ A.a. s. 21f o. 32f resp. 39f o. 54f.

vissa ekon från den biologiska reduktionism vi stötte på hos Tumin tidigare,²⁴⁰ vill Tumin härleda denna ur samhällsstrukturen:

'Sålunda är det sannolikt, att i absoluta monarkier, där makten ligger i händerna på monarken och de sammankopplade adelshierarkierna, börd är det dominerande kriteriet för jämförande uppskattning. På motsvarande sätt är det sannolikt att i de samhällen där rikedom bestämmer makt är rikedom uppskattningskriteriet.'²⁴¹

Maktelitens makt måste här rimligen betraktas som roll-specifik.

Men den sociala strukturen som helhet — formulerad i vaga och tafatta termer — spelar en helt undanskymd roll i Tumins argumentering. Och det är denna blinda fläck som torde förklara varför Tumin gör distinktionen mellan rollspecifitet och belöning. Av sammanhanget förefaller det som om Tumin tänker sig samhället som bestående av isolerade byråkratiska organisationer och i övrigt bara av mera informella personliga relationer.²⁴² Roll-specifik makt blir då ungefär detsamma som expertauktoritet inom ett formellt avgränsat kompetensområde och belöningsmakt som individen har utanför detta område, i de intersubjektiva relationerna. Därför gör Tumin ingen distinktion mellan rollspecifik och belöningsegendom: i hans samhällsbild är egendom inte ägande- och bestämmanderätt över produktionsmedel utan inkomst och av inkomsten sparad förmögenhet.²⁴³ När Tumin talar om rollspecifitet har han alltså i åtanke en speciell typ av roller tjänstemannarollen i byråkratiska organisationer — och det är karaktären på dessa roller som ger, t.ex. makten dess 'specifika' karaktär. I själva verket är Tumins distinktion snarast en distinktion mellan olika slag av roller — snävt begränsade expertroller och skilda slag av ekonomiska och politiska härskar- och ledarroller. Därför är distinktionen mellan rollspecifik och belöningsmakt oegentlig och förvirrande.

Tumins framställning av stratifieringssystemet som en hierakisk ordningsskala, hans underbestämda differentieringsbegrepp och hans förvirrade och förvirrande belöningsbegrepp isolerar det som kallas stratifiering från samhällsstrukturen i övrigt, och Tumins schema kan på sin höjd ge en ytlig bild av de sekundära formerna av social olikhet. Tumin arbetar med åtminstone två stratifieringsbegrepp, en hierarki i positionstermer — i den explicita definitionen — och en i individuella termer — i diskussionen om stratumsolidaritet och om stratifieringens undviklighet eller inte. Tar man påståendet att stratifiering och social olikhet är synonymer seriöst, hittar man här ett tredje stratifieringsbegrepp. Frånvaron av ett samhällsbegrepp — bara antytt i några meningar i förbigående — och begreppsförvirringen av ordet stratifiering känner vi igen från den tidigare debatten.

Konsekvenserna av Tumins stratifieringsteori är framför allt dessa. För det första kan Tumin med denna inte förklara den i ett givet samhälle rådande ojämlikheten, den ojämna fördelningen av olika nyttigheter. Förklaringen måste primärt sökas i det mönster av roller, som Tumins differentieringsbegrepp bara talar om att det finns men inte hur det ser ut eller varierar. Införandet av begreppen uppskattning och belöning är positivt missledande som förklaring av de fundamentala strukturella olikheterna i samhället.

För det andra kan Tumin inte på ett vetenskapligt fruktbart sätt analysera klasstrukturen i ett givet samhälle, hur befolkningen är indelad i klasser, vilket vi kunde notera i hans undersökning av Puerto Rico, och inte heller förklara förändring från en klasstruktur till en annan — hur det

²⁴⁰ A.a. s. 16 resp. s. 32.

²⁴¹ A.a. s. 32 resp. s. 54f. I förbigående nämner Tumin vid ett tillfälle även kapitalägarnas makt i USA, kontrasterad mot de 290 politiska maktavarnas makt i Sovjetunionen, 1967 s. 16, 1971 s. 31.

²⁴² Se t.ex. hänvisningen till ledningen av storföretag, Tumin 1967 s. 106, 1971 s. 161.

²⁴³ A.a. s. 40 resp. s. 65.

kommer sig att samhälle a där eliten x har makten förändras till samhälle b där elit y har makten. Orsaken här till är, givetvis, att Tumin saknar möjlighet att analysera klasser som effekter av en bestämd samhällsstruktur. Därför måste Tumin, som i fallet Puerto Rico, alltid ge ett godtyckligt svar på frågan 'hur många strata?'²⁴⁴ Varje undersökare hittar sina egna klasser. Men som vi också såg, smyger sig ambitionen in att vilja svara på frågan om klasssystemet i ett visst land utan att det finns någon som helst täckning för ett svar.

För det tredje, det användningsområde Tumins stratifieringstänkande har är i studiet av individuellt beteende.

'Ofta när vi finner olikheter i egendom, makt och uppskattning, finner vi också skillnader i livschanser och livsstilar. Förhållandet mellan dessa olikheter är av primärt intresse för sociologen.'²⁴⁵

De variabler som förekommer i Tumins modell kan alltså användas som 'bakgrundsviabler' vid studiet av individers och grupper beteenden och dessutom för studiet av individuell mobilitet. På dessa områden ger Tumins bok en god sociologisk översikt. Men för det syftet är hela den terminologiska apparaten överlaborerad. Denna får till effekt att dess användningsområde förefaller större än det är. Referenserna till Marx i Tumins bok är felplacerade, eftersom Marx' klassteori hänför sig till de båda ovannämnda områden där Tumins modell är omöjlig.²⁴⁶

För det fjärde, slutligen, blir den sammanlagda effekten av Tumins stratifieringstänkande och hans jämlikhetsideologi en utopistisk ideologi, d.v.s. hans diskussion om möjligheterna till utjämning och ett klasslöst samhälle kan inte ge några praktiska vägvisare för en förändring i den riktningen. Utopis-men behöver alltså inte vara en särskild ideologi i sig. Den blir följden när man diskuterar möjligheterna till radikala samhällsförändringar utan att ha något begrepp om hur det givna samhället ser ut och fungerar.

Flertalet av de problem vi fann i början av den här analysen, för ett betydande antal sidor sedan, står alltså kvar. Deras lösning fordrar en radikal vetenskaplig brytning med hela den väletablerade sociologiska tradition som de granskade författarna är framstående företrädare för.

Anförd litteratur

Amin, S. 1971. *Kapitalismens utveckling i Ekvatorialafrika*. I R. Gustavsson (red.), *Kapitalismens utveckling i Afrika*. Vol. 2. Staffanstorps.

Baltzell, D. 1964. *The Protestant Establishment*. New York.

Barber, B. 1957. *Social Stratification*. New York.

Bendix, R.-Lipset, S. M. 1953 (eds.). *Class, Status and Power*. Glencoe.

Bendix, R.-Lipset, S. M. 1966 (eds.). *Class, Status and Power*. Revised edition. New York.

Bourdieu, P. et al. 1968. *Le métier de sociologue*. Paris.

Buckley, W. 1958. *Social Stratification and the Functional Theory of Social Differentiation*. American Sociological Review (ASR) 23 (August 1958) s. 369-75.

Buckley, W. 1959. *A rejoinder to Functionalists Dr Davis and Dr Levy*. ASR 24 (Febr. 1959) s. 84-86.

²⁴⁴ A.a. s. 83f resp. s. 127ff.

²⁴⁵ A.a. s. 81 resp. s. 124.

²⁴⁶ Dahrendorf 1959 s. IX o. 74-77 har understrukt denna skillnad kraftigt, om än inte alltid med så riktiga argument. En klar distinktion, från marxistisk utgångspunkt, mellan klassstruktur och stratifiering gör Stavenhagen 1968 och Wolpe 1968.

- Buckley, W. 1963. *On equitable Inequality*. ASR 28 (Oct. 1963) s. 799-801.
- Cohn, W. 1960. *Social Status and the Ambivalence Hypothesis*. ASR 25 (Aug. 1960) s. 508-13.
- Cohn, W. 1961. *Reply to Sgan*. ASR 26 (Febr. 1961) s. 104f.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford.
- Dahrendorf, R. 1961. *Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen*. Tübingen.
- Dahrendorf, R. 1963. *Die angewandte Aufklärung*. München.
- Dahrendorf, R. 1968. *Essays in the Theory of Society*. London 1968.
- Davis, K. 1942. *A Conceptual Analysis of Stratification*. ASR 7 (June 1942) s. 309-21.
- Davis, K. 1948. *Human Society*. New York.
- Davis, K. 1953. *Reply*. ASR 18 (August 1953) s. 394-97.
- Davis, K. 1959a. *The Abominable Heresy: A Reply to Dr Buckley*. ASR 24 (Febr. 1959) s. 82-83.
- Davis, K. 1959b. *The Myth of Functional Analysis as a Special Method in Sociology and Anthropology*. ASR 24 (Dec. 1959).
- Davis, K.-Moore, W. 1945. *Some Principles of Stratification* ASR 10 (April 1945) s. 242-49.
- Domhoff, W. 1970. *Vem styr USA?* Staffanstorp.
- Durkheim, E. 1950. *The Rules of Sociological Method*. Glencoe. (1. uppl. 1895.)
- Feldman, A.-Moore, W. 1962. *Industrialization and Industrialism: Convergence and Differentiation*. *Transactions of the Fifth World Congress of Sociology II*. Washington. s. 151-69.
- Frändén, O. 1967. *Uppfattningar av vissa egenskaper hos yrken; Föreställningar om attityder och sociala strukturer*. Uppsala. Stencil.
- Edwards, A. 1938. *A Social-Economic Grouping of the Gainful Workers of the United States, 1930*. Washington.
- Ferro, M. 1967. *La révolution de 1917*. Paris.
- Frank, A. G. 1970. *Kapitalism och underutveckling i Latinamerika*. Staffanstorp.
- Frank, A. G. 1968. *Sociology of Development and Underdevelopment of Sociology*. Stockholm.
- Gordon, M. 1958. *Social Class in American Sociology*. Durham.
- Halperin, M. 1968. *Growth and Crisis in the Latin American Economy*. I J.
- Petras-M. Zeitlin (eds.), *Latin America: Reform or Revolution?* New York.
- Heller, C. (ed.) 1969. *Structural Social Inequality*. New York.
- Hobsbawm, E. 1969. *Industrie und Empire*. I. Frankfurt. (Eng. uppl. London 1968.)
- Hoselitz, B.-Moore, W. 1963 (eds.). *Industrialization and Society*. Paris och Haag.
- Huaco, G. 1963. *A Logical Analysis of the Davis-Moore Theory of Stratification*. ASR 28 (Dec. 1963) s. 801-04.
- Huaco, G. 1966. *The Functionalist Theory of Stratification: Two Decades of Controversy*. *Inquiry* 9 (Autum 1966) s. 215-40.

- Jackson, J. A. 1968 (ed.). *Social Stratification*. Cambridge.
- Laclau, E. 1971. *Feudalism and Capitalism in Latin America*, New Left Review no 67.
- Lenin, V. I. 1967. *Selected Works in Three Volumes*. Moskva.
- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege*. New York.
- Lewis, G. 1968. *Puerto Rico*. New York.
- Lewis, O. 1968. *La Vida*. London.
- Lévi-Strauss, C. 1959. *Spillror av paradiset*. Sthlm.
- Levy, M. 1959. *Functionalism: A Reply to Dr Buckley*. ASR 24 (Febr. 1959) s. 83f.
- Levy, M. 1966. *Modernization and the Structure of Society*. I-II. Princeton.
- Lockwood, D. 1964. *Social Integration and System Integration*. I G. Zollsham & W. Hirsch (eds.). *Explorations in Social Change*. London s. 244-57.
- Loucks, W. 1961. *Comparative Economic Systems*. New York. (1. uppl. 1938.)
- Mandel, E. 1968. *Marxist Economic Theory*. I-II London.
- Marx, K. 1921. *Das Kapital* I-III. Hamburg. (1. uppl. 1867.)
- Marx, K. 1953. *Grundrisse zur Kritik der politischen Ökonomie* (Rohentwurf) Berlin.
- Marx, K. 1969. *Kapitalet* I, Staffanstorp.
- Mayntz, R. 1961. *Kritische Bemerkungen zur funktionalistischen Schichtungstheorie*. I D. V. Glass & R. König (Hrsg.), *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*. Sonderheft 5 der Kölner Zeitschrift für Soziologie. Köln und Opladen. s. 10-28.
- Moore, W. 1951. *Industrialization and Labor*. Ithaca and New York.
- Moore, W. 1953. *Comment*. ASR 18 (August 1953) s. 397.
- Moore, W. 1963a. *But Some Are More Equal Than Others*. ASR 28 (Febr. 1963) s. 13-18.
- Moore, W. 1963b. *Rejoinder*. ASR 28 (Febr. 1963) s. 26-28.
- Moore, W. 1963c. *Social Change*. Englewood Cliffs.
- Moore, W. 1963d. *Industrialization and Social Change*. J. Hoselitz-Moore 1963 s. 299-368.
- Moore, W. 1965. *The Impact of Industry*. Englewood Cliffs.
- Moore, W. 1966a. *The Utility of Utopias*. ASR 31 (Dec. 1966) s. 765-72.
- Moore, W. 1966b. *Changes in Occupational Structure*. I N. Smelser & S. M. Lipset (eds.). *Social Structure' Mobility and Economic Growth*. Chicago.
- Moore, W. 1967. *Order and Change*. New York.
- Moore, W.-Feldman' A. 1960 (eds.). *Labor Commitment and Social Change in Developing Areas*. New York.
- Moore, W.-Tumin, M. 1949. *Some Social Functions of Ignorance* ASR 14.
- Myrdal, G. 1968. *Asian Drama*. I. New York.
- Nun, J. 1968. *The Middle-Class Military Coup*. I J. Petras & M. Zeitlin (eds.). *Latin America:*

Reform or Revolution? New York s. 145-85.

Ossowski, S. 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London.

Page, C. 1940. *Class and American Sociology*. New York.

Parsons, T. 1937. *The Structure of Social Action*. Cambridge. Mass.

Parsons, T. 1940. *An Analytical Approach to the Theory of Stratification*. *American Journal of Sociology* 45 (May 1940), s. 841-62.

Parsons, T. 1949a. *Social Classes and Class Conflict*. *American Economic Review* 39 (1949) s. 16-26.

Parsons, T. 1949b. *Essays in Sociological Theory Pure and Applied*. Glencoe.

Parsons, T. 1953. *A Revised Analytical Approach to the Theory of Stratification*. I R. Bendix & S. M. Lipset, 1953, Glencoe, s. 92-128.

Parsons, T. 1964. *Essays in Sociological Theory*. Glencoe.

Parsons, T., Bates, R. B., Shils, E. 1953. *Working Papers in the Theory of Action*. New York.

Pease, J.-Form, W.-Rytina, J. H. 1970. *Ideological Currents in American Stratification Literature*. *The American Sociologist* vol. 5 No 2 (May 1970).

Reissman, L. 1961. *Class in American Society*. London.

Rose, A. 1958. *The Concept of Class and American Sociology*. *Social Research* 25 (Spring 1958) s. 53-69.

Schumpeter, J. 1955. *Imperialism/Social Classes*. New York. (1. uppl. 1927.)

Schwartz, R. 1955. *Functional Alternatives to Inequality*. *ASR* 20 (August 1955) s. 424-30.

Sgan, M. 1961. *On Social Status and Ambivalence*. *ASR* 26 (Febr. 1961.) s. 104.

Simmel, G. 1908. *Soziologie*. Leipzig.

Simmel, G. 1964. *The Sociology of Georg Simmel*. K. Wolff ed. New York.

Simpson, R. 1956. *A Modification of the Functional Theory of Social Stratification*. *Social Forces* 35 (Dec. 1956) s. 132-37.

Sorokin, P. 1928. *Contemporary Sociological Theories*. New York.

Sorokin, P. 1937-41. *Social and Cultural Dynamics* 1-4. London.

Sorokin, P. 1959. *Social and Cultural Mobility*. New York. (1. uppl. 1927.)

Stavenhagen, R. 1968. *Classes sociales et stratification*. *L'Homme et la Société* no 8 (mai-avril-juin 1968) s. 201-11.

Stinchcombe, A. 1963. *Some Empirical Consequences of the Davis-Moore Principles of Stratification*, *ASR* 28 (Dec. 1963) s. 805-08.

Therborn, G. 1969. *Från revolutionär teori till akademisk metafysik* I-II. Häftet för Kritiska Studier nr 5 o. 6 1969.

Tsoucalas, C. 1970. *La Grèce de l'indépendance aux colonels*. Paris.

Tumin, M. 1952. *Caste in a Peasant Society*. Princeton.

- Tumin, M. 1953a. *Some Principles of Stratification: A Critical Analysis*. ASR 18 (August 1953) s. 387-94.
- Tumin, M. 1953b. *Reply to Kingsley Davis*. ASR 18 (Dec. 1953) s. 673-73.
- Tumin, M. 1955. *Rewards and Task Orientations*. ASR 20 (August 1955) s. 419-23.
- Tumin, M. 1956. *Some Disfunctions of Institutional Imbalances*. Behavioral Science 1 (July 1956) s. 218-23.
- Tumin, M. 1960. *Competing Status Systems*. I Moore & Feldman, 1960, s. 277-90.
- Tumin, M. 1961 (med A. Feldman). *Social Class and Social Change in Puerto Rico*. Princeton.
- Tumin, M. 1963. *On inequality*. ASR 28 (Febr. 1963) s. 19-26.
- Tumin, M. 1967. *Social Stratification*. Englewood Cliffs.
- Tumin, M. 1970 (ed.). *Readings on Social Stratification*. Englewood Cliffs.
- Tumin, M. 1971. *Social stratifiering*. Sthlm.
- Warner, L. 1960 (m.fl.). *Social Class in America*. New York.
- Wesolowski, W. 1966. *Some Notes on the Functional Theory of Stratification*. I R. Bendix & S. M. Lipset, 1966, s. 64-69. Först publicerad i Polish Sociological Bulletin 1962.
- Wolpe, H. 1968. *Structure de classe et inégalité sociale*. L'Homme et la Société no 8 (avril-mai-juin 1968) s. 183-99.
- Wrong, D. 1959. *The Functional Theory of Stratification: Some Neglected Considerations*. ASR 24 (Dec. 1959), s. 772-82.
- Österberg, D. 1967. Om rettferdiggjørelse av inntektsforskjeller. *Tidsskrift for samfunnsforskning* nr 1.

Om det marxistiska klassbegreppet

0. I ett samhälle, t.ex. det som läsaren och författaren lever i, finns ett otal sociala relationer av olika slag mellan människorna. Där finns, för att bara ta några exempel, relationerna mellan olika yrkesgrupper, mellan arbetsgivare eller, riktigare uttryckt, arbetsköpare, och anställda, mellan löntagare med olika lönestorlek och facklig tillhörighet, där finns olika generationer och förhållanden dem emellan, invånare i olika landsändar, människor av två olika kön, där finns politiker, partier och politiska motsättningar, där finns grupper med olika värderingar, där finns stora organisationer med heltidsanställda funktionärer och hundratusentals medlemmar och där finns små grupper som familjer och vänskretsar. Allt det här kan lätt ge intryck av ett oöverskådligt virrvarr, och det finns många olika uppfattningar om vilka relationer som är viktigare än andra.

Marxisterna hävdar, att för att analysera, förstå och medvetet och effektivt påverka detta skenbara virrvarr är ett begrepp som klass synnerligen fruktbart, ja nödvändigt. Därigenom kan man dra fram vilka relationer som är mest betydelsefulla — vilka kategorier som hör ihop trots skillnader och ibland uppblåsta motsättningar sinsemellan, vilka som är skilda åt trots påståenden att de 'sitter i samma båt', hur relationerna mellan olika kategorier kan komma att utvecklas i framtiden — och vilka krafter som är väsentligast för en förändring av samhället.

Varken marxismens allmänna samhällsteori eller påståendet om klassbegreppets betydelse är oomstridda. Men de har framgångsrikt tjänat som vägvisare till handling för den internationella revolutionära arbetarrörelsen. Sociologer gör hänvisningar till Marx och talar om klasser i samhället. Många analyser, av vilka ett par har publicerats i denna bok, har visat på det vetenskapligt otillräckliga och oacceptabla både i försök att undvika klasser och i stället tala om t.ex. suveräna individer och i icke-marxistiska begrepp om stratifiering och klasser. Vare sig man ansluter sig till marxismen och dess klassteori eller inte, är det svårt att komma förbi dem.

Men innebörden i det marxistiska klassbegreppet är inte helt klar och entydig, och på många punkter i den marxistiska klassteorin förekommer en rad skilda uttolkningar och uppfattningar. Många framställningar har säkert sin främsta grund i deras författares ideologiska skygglappar och/eller okunnighet. Men oklarheter finns också hos Marx själv. I förhållande till de stora dragen i Marx' teori, t.ex. framställningen av motsättningen mellan lönarbete och kapital, vars bevisade användbarhet torde vara svår att bestrida, är dessa oklarheter sekundära. För teorins vidare utveckling och tillämpning måste de dock lösas. Vad som nedan följer är ett försök att bidra till detta.

Sättet att framställa några påståenden om det marxistiska klassbegreppet i punktform är inte uttryck för ett skenbart definitivt fastslående av en enda absolut riktig tolkning. Snarare tvärtom. Det är framför allt för att försöka precisera en diskussion, för att så tydligt som möjligt dra fram de punkter som kan vara kontroversiella — och eventuellt svaga — som uttryckssättet har valts. Det torde också vara till nytta för dem som är direkt intresserade av att använda den marxistiska klassteorin för aktuell konkret klassanalys.

Själva framställningssättet uttrycker dock en fundamental uppfattning om Marx, nämligen att Marx producerade en samhällsvetenskaplig teori, den historiska materialismen, vari begreppet klass och en teori om klasser ingår. Därför att marxismen inte bara är ett vagt synsätt eller 'perspektiv' på sociala fenomen — t ex 'konfliktperspektiv' — eller en lös uppsättning mer eller mindre motstridiga idéer och uppslag utan en teori, är en precisering av dess begrepp och en systematisering av dess påståenden både nödvändig och möjlig.

Texten nedan hänger i vissa avseenden samman med avsnitt 2.1 i studien av Ekonomiska system,

där begreppen produktionsförhållanden och produktivkrafter utreds, och en del av demarkationslinjer som dras hör ihop med kritiken av sociologiska stratifieringsteorier. För att visa att de här gjorda formuleringarna inte är alldeles gripna ur luften har till varje punkt fogats citat. De är samtliga hämtade från tiden efter Marx' uppgörelse med den filosofiska spekuleringen i 'den tyska ideologin'. Så mycket torde stå klart av denna dokumentation, att den marxistiska klassteorin är avsevärt mera komplex än vad som vanligen lärs ut vid skolor och universitet i det här landet.¹

1. Utgångspunkten för samhällsvetenskaplig analys och för den historiska materialismen som samhällsvetenskap är inte individer eller grupper och deras beteende utan ett givet samhällssystem, vari de förras roller är bestämda.

1.1. Samhällsvetenskapens uppgift är att förvandla de i samhällssystemet givna iakttagelserna och föreställningarna till teoretiska begrepp, som klargör hur systemet är uppbyggt av en bestämd kombination av element, dvs som klargör systemets struktur.

1.1.1. Det följer av 1. och 1.1. att vad som är elementära sociala fenomen inte är något som är givet i sig utan är något som framgår först genom en analys av den sociala helheten, samhällssystemet.

1.2. Klassbegreppet är härlett ur begrepp för samhällets struktur, och klasserna är effekter av bestämda sociala strukturer.

1.2.1. Av ovanstående följer att den marxistiska klassteorin radikalt skiljer sig från varje form av maktelitteori, där sociala olikheter härleds ur en viss grupps (maktelits) makt, som i sin tur antingen går tillbaka på en biologisk eller psykologisk reduktionism i termer av skillnader mellan individer, t ex skillnader i fysisk styrka, intelligens, benägenhet att använda våld, eller lämnas oförklarad och socialt obestämmd.²

¹ För det arbete med Marx' verk, som de här punkterna är ett resultat av har Nicos Poulantzas' utomordentligt viktiga bok *Politisk makt och sociala klasser* (Möln dal 1970) varit av mycket stor betydelse. Ska någon kritik framföras i detta sammanhang, skulle det vara att relationen mellan klasser och produktionsförhållanden inte är tillräckligt klart utvecklad i Poulantzas' bok. Medan grundsynen här är densamma som Poulantzas', skiljer den sig radikalt från ett i den moderna sociologiska litteraturen välkänt försök att skriva Marx' bara påbörjade femtioandra kapitel i *Kapitalet* — det som skulle handla om klasserna, — Ralf Dahrendorfs i *Class and Class Conflict in Industrial Society* (Stanford 1959). Som jag har visat i en opublicerad seminarieuppsats, *Class, Capitalism and Modern Society A Note on Dahrendorf and Marx*, står Dahrendorfs tolkning i uppenbar strid med de citat han själv valt ut. Författarens avsikt är att återkomma till Dahrendorf i ett annat sammanhang.

² Bland moderna sociologer som företräder denna syn kan nämnas G. Lenski, *Power and Privilege* (New York 1966). I verk av Tumin förekommer den, se ovan Klasserna i det försvunna samhället 2.1.1, men i senare arbeten tenderar han snarare att stanna vid de samhälleliga maktrelationerna som oförklarad oberoende variabel. För den marxistiska teorin däremot är makt något som måste förklaras och kan förklaras av andra sociala fakta. Nära besläktad med maktelitproblematiken är Peter Blaus försök att härleda maktförhållanden ur individuella konkurrens- och utbytesrelationer, P. Blau, *Exchange and Power in Social Life* (New York 1964). C. Wright Mills' *Makteliten* (Sthlm 1970) är inte riktigt på samma plan. Mills är inte ute efter att förklara sociala skillnader med hjälp av en samhälleligt obestämmd maktgrupps göranden. Han vill framför allt beskriva en situation i kärnvapnets tid, då beslut som kan få enorma konsekvenser för människorna ligger i händerna på en liten grupp oansvariga personer. I en tid, då utlösandet av ett atomkrig, i Vietnam, i Kina eller Sovjet, gång på gång öppet diskuterades i politiska och militära kretsar, kunde objektiva strukturer blekna i betydelse jämförda med ett enda beslut av en liten maktelit. Mills drog ur all fegheten och förljugenheten i det amerikanska 50-talet fram den oansvariga makten med all dess cynism och tarvlighet. Det är en ovärderlig förtjänst, som kostade Mills hans anseende som respektabel sociolog. Men bortsett från den sociala respektabiliteten så har Milis' maktelitmodell allvarliga brister som samhällsanalys. Makteliten är inte närmare bestämd än att den är en sammansmältning av toppen i de militära, ekonomiska och politiska hierarkierna. Sammankopplingen fanns där men hur? Mills analyserade inte mera ingående relationen mellan ekonomin och staten, och en effekt härav är den kraftigt överdrivna roll han tilldelar militären. Uttryckandet av de sociala relationerna i polariseringen mellan maktelit och massa lämnar heller inga möjligheter för analyser av olika motsättningar i sam-

'... min *analytiska* metod, som inte utgår från *människan* utan från de ekonomiskt givna samhällsperioderna.'³

'I samhällen producerande individer — och följaktligen individernas samhälleligt bestämda produktion — är naturligtvis utgångspunkten.'⁴

'Den politiska ekonomins metod. Då vi betraktar ett givet land i politiskt-ekonomiskt hänseende, så börjar vi med dess befolkning, dennas fördelning i klasser, befolkningens fördelning mellan förvärvsgrenarna i stad, på land och till sjöss, mellan de olika produktionsgrenarna. ... Det förefaller riktigt att börja med det reella och konkreta, de verkliga förutsättningarna, alltså t.ex. i ekonomin med befolkningen, som är hela den samhälleliga produktionsaktens grundval och subjekt. Emellertid visar sig detta vid närmare betraktande vara felaktigt. Befolkningen är en abstraktion, om jag t.ex. skulle utelämna de klasser av vilka den består. Dessa klasser återigen är ett tomt ord, om jag inte känner de element på vilka de vilar, t.ex. lönarbete, kapital etc. Dessa sistnämnda förutsätter utbyte, arbetsdelning, priser etc. Kapital t ex är ingenting utan lönearbete, utan värde, pengar, pris etc. Om jag alltså började med befolkningen, så skulle det vara en kaotisk föreställning om det hela, och blott genom närmare bestämning skulle jag analytiskt komma fram till allt enklare begrepp: från det föreställt konkreta till allt tunnare abstraktioner, tills jag nått fram till de enklaste bestämmningarna. Härifrån skulle nu resan upprepas tillbaka igen, tills jag slutligen åter anlände till befolkningen, men denna gång inte som till en kaotisk föreställning om ett helt utan som till en rik totalitet med många bestämmningar och förhållanden.'⁵

'De kategorier, som utgör det borgerliga samhällets inre struktur och som bildar grundvalen för de viktigaste klasserna. Kapital, lönarbete, jordegendom.'^{5a}

'Vid alla erövringar kan utgången vara av tre slag. ... I varje fall är produktionssättet — vare sig det är det erövrande folkets, eller det erövrades, eller det som uppstår genom bådas sammansmältning — bestämmande för den nya distribution som följer. "Det är en traditionell föreställning att man under vissa perioder levt uteslutande av rov. Men för att kunna röva måste det finnas något att röva, alltså produktion. Och sättet för rövandet bestämmes självt återigen av produktionssättet.'⁶

2. Den sociala strukturen kan grovt indelas i tre nivåer, av ideologiska, politisk-juridiska och ekonomiska strukturer, av vilka ekonomin är bestämmande i den meningen att dess karaktär anger variationsmöjligheter för de förra.⁷

2.1. Ekonomiska förhållanden och överväganden står inte i förgrunden, är dominerande, för människornas relationer i alla samhällen, men förklaringen till ekonomins, politikens och ideologins betydelse står att finna i den ekonomiska turens karaktär.

2.2. Ekonomins struktur bestäms av produktionens, av kombinationen av produktivkrafter och produktionsförhållanden.⁸

hället, motsättningar som ett knappt tiotal år efter det att Mills' bok kom ut skulle visa sin betydelse. För en samtida marxistisk recension, både uppskattande och kritisk, se Paul Sweezy, *Power Elite or Ruling Class?* (1956, omtryckt som broschyr flera gånger, New York 1963). Jfr också W. Domhoff, *Vem styr USA?* (Staffanstorp 1970) kap. 5.

³ K. Marx, *Randanmärkning till Adolph Wagners 'Lärobok i politisk ekonomi'*, i *Kapitalet I* (Staffanstorp 1969) s. 772.

⁴ K. Marx, *Inledning Till kritiken av den politiska ekonomin*, i *Till kritiken av den politiska ekonomin* (Sthlm 1943) s. 235f, i *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie* (Berlin 1953) s. 1.

⁵ A.a. s. 253f resp. 18f.

^{5a} A.a. s. 267 resp. s. 28.

⁶ A.a. s. 256f resp. 21.

⁷ I avsevärt större utsträckning än tvärtom, det förekommer ömsesidig påverkan.

⁸ Både samhället som helhet och ekonomin är sammansatta helheter, i vilka ett element är bestämmande. Men i övrigt finns det ingen parallellitet. Det finns sålunda ingen motsvarighet mellan politik och ideologi å ena sidan och konsumtion och fördelning å den andra. För innebörden av begreppen produktivkrafter och produktionsförhållanden

2.3. Av 1.2. och 2.-2.2. följer, att klasserna är i sista hand bestämda av produktionsförhållandena—produktivkrafterna, att klasserna inte är rent ekonomiska kategorier⁹ utan också innefattar politiska-juridiska och ideologiska bestämningar, att dessa har olika betydelse för klasserna i olika typer av samhällen.

2.3.1. Den marxistiska klassteorin skiljer sig radikalt från varje teori, som definierar klasser utifrån fördelningsförhållanden, vare sig det är fördelning av ekonomiska, politiska (makt) eller ideologiska (prestige) förmåner.¹⁰

2.3.2. Den marxistiska teorin är oförenlig med varje teori, som hävdar att juridisk äganderätt eller andra juridiska kategorier som anställningskontrakt (t.ex. som löntagare) är bestämmande för ekonomins karaktär eller för de sociala relationerna mellan människorna i ett samhälle.¹¹

'I sitt livs samhälleliga produktion träder människorna i bestämda, nödvändiga, av deras vilja oberoende förhållanden, produktionsförhållanden, som motsvarar en bestämd utvecklingsgrad av deras materiella produktivkrafter. Summan av dessa produktionsförhållanden bildar samhällets ekonomiska struktur, den reella bas, på vilken en juridisk och politisk överbyggnad reser sig och vilken motsvaras av bestämda former av det samhälleliga medvetandet. Det materiella livets produktionssätt är bestämmande för den sociala, politiska och andliga livsprocessen överhuvudtaget.'¹²

'Det sätt varpå de /den antika världen och medeltiden/ fick sitt livsuppehälle förklarar ... varför i ena fallet politiken, i andra fallet katolicismen spelade huvudrollen. Det tarvas f.ö. inte mycken kunskap i t.ex. den romerska republikens historia för att inse att jordegendomens historia utgör dess osynliga historia. Å andra sidan har redan Don Quixote fått sona den villfarelsen, att den farande riddaren hade lika lätt att komma överens med alla ekonomiska samhällsformer.'¹³

'Men innan distributionen är distribution av produkterna, är den: 1. distribution av produktionsverktygen och 2. vad som är en vidare bestämning av samma förhållande, distribution av samhällsmedlemmarna mellan de olika slagen av produktion. (Individernas underordnande under bestämda produktionsförhållanden.) Distributionen av produkterna är uppenbarligen bara ett resultat av denna distribution, som är inbegripen i själva produktionsprocessen och bestämmer produktionens struktur.'¹⁴

'En bestämd produktion betingar alltså bestämd konsumtion, distribution, bestämt utbyte, de bestämda förhållandena mellan dessa olika moment inbördes. Naturligtvis bestämmas å sin sida också produktionen i sin ensidiga form av de andra momenten.... Växelverkan mellan de olika momenten äger rum. Detta är fallet hos varje organiskt helt.'¹⁵

3. Den sociala strukturen strukturerar de sociala processerna i samhällssystemet, och den marxistiska framställningen av ett samhälles struktur är inte en ren beskrivning av dess bygghstenar eller viktiga dimensioner utan en förklaring av dess sätt att fungera och utvecklas, en

och deras samband se ovan *Ekonomiska system* kap. 2.1.

⁹ Bland dem som hävdar en motsatt uppfattning är S. Ossowski, *Class Structure in the Social Consciousness* (London 1963). Den boken är en säregen blandning av lärdom, skarpsinne och platt revisionism, det senare naturligtvis relaterat till Ossowskis situation i efterkrigstidens Polen. Boken publicerades på polska 1957.

¹⁰ Till denna typ hör sociologins stratifieringsproblematik. Max Weber är det klassiska exemplet. Hans syn framgår av begreppet 'klassituation' som bestämmande för klasser. Det är i sista hand marknadssituation och betecknar 'den typiska chansen för en tillgång på produkter, yttre levnadsbetingelser och personliga livserfarenheter', varvid den chansen är en chans på varu- eller arbetsmarknaden. M. Weber, *Klass, status, parti*, i H. Gerth-C. W. Mills (eds.), *From Max Weber* (London 1970) s. 181f.

¹¹ Dahrendorf 1959 framför en rakt motsatt uppfattning. Jfr *Ekonomiska system* 2.1. och utredningen om produktionsförhållanden och juridisk äganderätt.

¹² *Till kritiken av den politiska ekonomin* a.a. Förord, s. 7.

¹³ *Kapitalet* I s. 72n.

¹⁴ Inledning a.a. s. 252 resp. 17.

¹⁵ a.a. s. 256 resp. 20. Emfas borttagen.

bestämning av dess rörelselagar.¹⁶

3.1. Den sociala strukturen antar olika historiska former, som styrs och utvecklas av för dem karakteristiska lagar och tendenser och som kan innefatta olika stadier i sin utveckling.^{16a}

3.2. Klasserna är knutna till bestämda historiska samhällsstrukturer och påverkas av deras utvecklingstendenser.

3.2.1. Frågan om avskaffande av klasskillnader är knuten till ersättandet av en historisk samhällsform med en annan.

'... det yttersta syftet med detta verk /*Kapitalet*/ är att avslöja det moderna samhällets ekonomiska rörelselag.'¹⁷

'Men, skall man säga, de allmänna lagarna för det ekonomiska livet är desamma, alldeles oavsett om man tillämpar dem på nutiden eller förgången tid. Just detta bestrider Marx. Enligt honom existerar inga sådana abstrakta lagar ... Enligt honom har tvärtom varje historisk period sina egna lagar ... När författaren så träffande ... skildrar vad han kallar min verkliga metod, vad annat har han beskrivit än den dialektiska metoden.'^{17a}

'Om det talas om produktion, så talas det alltid om produktion på ett bestämt samhälleligt utvecklingsstadium ... Det kan därför förefalla som om vi ... antingen måste följa den historiska utvecklingsprocessen i dess olika faser eller från början förklara, att vi har att göra med en bestämd historisk epok ... Men alla produktionens epoker har vissa kännetecken gemensamma, gemensamma bestämmningar. Produktionen i allmänhet är en abstraktion, men en förnuftig abstraktion, såvida den verkligen framhäver det gemensamma, fixerar det och därför bespar oss upprepningar. Emellertid är detta allmänna eller det genom jämförelse utsöndrade gemensamma självt någonting med många lemman och uttryckes i olika bestämmningar. Något därav tillhör alla epoker, en annan del är gemensam blott för några. ... De bestämmningar, som gäller för produktionen överhuvudtaget, måste utsöndras just för att man för enhetens skull ... inte skall glömma den väsentliga olikheten. I denna glömska ligger t.ex. de moderna ekonomernas hela visdom, vilka bevisar de bestående sociala förhållandenas evighet och harmoni.'¹⁸

'Vulgärsocialismen ... har övertagit från de borgerliga ekonomerna att betrakta och behandla fördelningen som oavhängig av produktionssättet och därför att framställa socialismen som huvudsakligen rörande sig om fördelningen. Efter det att det verkliga förhållandet sedan länge klarlagts, varför då gå tillbaka igen?'¹⁹

'Vad jag gjorde som var nytt var att bevisa: 1) att förekomsten av klasser bara är förknippad med särskilda historiska faser i produktionens utveckling, 2) att klasskampen nödvändigtvis leder till proletariats diktatur, 3) att denna diktatur själv bara utgör övergången till avskaffandet av alla klasser och till ett klasslöst samhälle.'²⁰

4. De olika historiska typerna av samhällsstruktur betecknas produktionssätt och definieras av en specifik uppsättning produktivkrafter-produktionsförhållanden, som kännetecknas av ett bestämt förhållande mellan det (för de direkta producenternas reproduktion biologiskt och historiskt-socialt) nödvändiga arbetet och merarbetet, ett förhållande som inte är kvantitativt utan uttrycker det sätt på vilket merarbete och merprodukt alstras och tillägnas.

¹⁶ Jfr J. Piaget, *Structuralism* (London 1971) s. 10ff.

^{16a} Men de historiska samhällena är inte absolut unika som i historicistiska framställningar.

¹⁷ *Kapitalet* I s. 5.

^{17a} *Kapitalet* I s. 12f. Marx citerar en rysk recensent av *Kapitalets* första upplaga.

¹⁸ Inledning s. 237f, resp. 6f.

¹⁹ K. Marx, *Kritik des Gothaer Programms*, i *Marx-Engels Werke* (MEW) Bd 19 (Berlin 1969) s. 22.

²⁰ K. Marx, brev till Wedemeyer den 5 mars 1852, i *Marx-Engels, Selected Correspondence* (Moskva u.å.) s. 86. Genom sitt senare utvecklade stora ekonomiska arbete skulle Marx komma att ge begreppet en klass en helt annan grundval än vad det hade hos tidigare författare.

4.1 Förhållandet nödvändigt arbete-merarbete kan uttryckas i förhållande till produktionsmedlen — i förekomsten eller icke-förekomsten av och olika former för de direkta producenternas skiljande från produktionsmedlen — och i den meningen i ekonomiska, icke-juridiska egendomsförhållanden.

4.1.1. Den marxistiska teorin skiljer sig radikalt från varje teori, som använder teknologiska kriterier som avgörande kriterier för att särskilja och definiera olika typer av samhällen.²¹

4.2. Klassernas grundval är uppdelningen av de sociala rollerna så, att rollen som direkt producent skiljs från rollen som bestämmande över de direkta producenternas merarbete och tillägnare av deras merprodukt, d.v.s. att produktionsförhållanden blir exploateringsförhållanden.²²

4.2.1. Varje exploativ samhällsstruktur ger upphov till två klasser, vars grundläggande karaktär bestäms av produktionsförhållandena-produktivkrafterna.

4.2.1.1. En kategori av innehavare av roller som inte betecknar direkta producenter eller direkta tillägnare av merarbete i en bestämd typ av produktionsförhållanden-produktivkrafter är ingen klass.

4.2.1.2. Den marxistiska teorins tvåklassschema skiljer sig radikalt från varje rent formell två-klassmodell, härledd ur mer eller mindre logisk analys av formella begrepp, t.ex. konflikt eller auktoritet.²³

4.3. De förhållanden som ger upphov till klasser är också grundvalen för staten, en offentlig tvångsmakt skild från folkets stora massa med uppgift att hålla samman det genom de direkta producenternas skiljande från produktionsmedlen delade samhället.

'Den specifika ekonomiska form, i vilken obetalt merarbete pumpas ut ur de direkta producenterna, bestämmer det makt- och underordningsförhållande, som självt omedelbart växer fram ur produktionen och å sin sida återverkar på denna. Härpå grundar sig hela gestaltandet av den ur produktionsförhållandena framvuxna ekonomiska helheten, och därmed samtidigt dess specifika politiska gestalt. ... Det är alltid i det omedelbara förhållandet mellan ägarna av produktionsbetingelserna och de direkta producenterna ... som vi finner den innersta hemligheten till, den förborgade grundvalen för hela samhällskonstruktionen, och därför också för suveränitets-och beroendeförhållandets politiska form, kort sagt de olika specifika statsformerna. Detta hindrar inte, att samma ekonomiska bas — samma enligt huvudbetingelserna — genom otaliga olika empiriska omständigheter, naturbetingelser, rasförhållanden, utifrån verkande historiska inflytanden o.s.v. kan uppvisa oändliga variationer och schatteringar, som bara kan begripas genom analys av dess empiriskt givna omständigheter.'²⁴

'Överallt där en del av samhället äger monopol på produktionsmedlen, måste arbetaren, fri eller ofri, utöver den för hans eget uppehälle nödvändiga arbetstiden sätta till ett överskott av arbetstid för att producera existensmedel åt produktionsmedlens ägare, antingen denne ägare är en atensk aristokrat, en etruskisk teokrat, en civic romanus /romersk medborgare/, en normandisk baron, en amerikansk

²¹ Skillnaden mellan marxismen och alla slag av teknologiska teorier kan knappast nog understrykas. I focus för den marxistiska analysen står den eventuella förekomsten av och formerna för exploatering. Den modernaste varianten torde vara spekulationerna om det 'post-industriella samhället'. Ganska betecknande verkar det, att det är Daniel Bell — den författare som för ett tiotal år sedan var en av de ledande företrädarna för ideologin om 'ideologiernas död' — som myntat uttrycket. Ett inte ointressant exempel på litteraturen i denna genre är H. Kahn-A. Wiener, *The Year 2000* (New York 1967).

²² Jfr Ch. Bettelheim, *Calcul économique et formes de propriété* (Paris 1970) s. 58. Begreppet roll är i detta marxistiska sammanhang inte, som annars är vanligt i sociologin, härlett ur föreställningen om en värde- och normgemenskap, som samhällsstrukturen är uttryck för. Jfr *Ekonomiska system* 1.2.2.

²³ Dahrendorf 1959 lägger för egen del, efter sin framställning och kritik av Marx, fram en sådan teori.

²⁴ K. Marx, *Das Kapital* (Hamburg 1921) 111:2 s. 324.

slavägare, en valakisk bojar, en modern storgodsägare eller en kapitalist.'²⁵

'Den /staten/ är snarare en produkt av samhället på ett bestämt utvecklingsstadium, den utgör be-
kännelsen att detta samhälle invecklat sig i en olöslig motsägelse med sig självt, splittrats i försonliga
motsättningar som det är ur stånd att avskaffa. Men för att dessa motsatser, klasser med motstridande
ekonomiska intressen, inte skall förintä sig själva och samhället i fruktlös kamp, är det nödvändigt med
en makt, som skenbart står över samhället, som har att dämpa konflikten och hålla den inom
'ordningens' gränser. Och denna makt, som framgått ur samhället, men som ställer sig över det och mer
och mer avlägsnar sig från det, är staten.'²⁶

5. Klasserna är bärare av, personifikationer av, den sociala strukturen. De uttrycker, omvänt, en
bestämd samhällsstrukturs effekt på människornas inbördes relationer i det givna samhället.

5.1. Genom att en klass är bärare av bestämda element i ett samhälles grundläggande struktur är
individerna inom en klass lika i avseenden, som grundar den för de sociala relationerna i
samhället viktigaste samhörigheten. Men klasstillhörigheten är inte avgörande för varje individs
beteende och är inte avgörande för varje beteende hos individerna.²⁷

5.2. Eftersom uppdelningen i klasser är uttryck för exploatering (4.2.), yttrar sig relationerna
mellan klasserna i ekonomiska, politiska och ideologiska motsättningar, förtryck och kamp,
klasskamp.

5.3. Måttet av medvetenhet om, omfattningen av och formerna för samhörigheten inom en klass
samt motsättningarna och kampen mellan klasserna i ett visst samhälle vid en viss tidpunkt är inte
avgjorda av samhällets struktur. De är bestämda av de föregående relationerna inom och mellan
klasserna — inom de gränser som strukturen anger — och måste fastställas genom en konkret
historisk analys.

5.3.1. Skillnader i inkomst och andra aspekter på levnadsstandard, utbildning etc. är effekter av
de för klasserna bestämmande exploateringsförhållandena. Dessa skillnader har betydelse för
sammanhållningen inom klasserna och för hur klasskampen tar sig uttryck.

5.4. Klasserna är inte homogena utan rymmer bärare av olika roller inom en bestämd typ av
roller, vilket kan ge upphov till underklasser och fraktioner av klasser med samhörighet inom sig
och motsättningar sinsemellan.

5.5. Klasserna representeras i sin ekonomiska, ideologiska och politiska kamp av klassorga-
nisationer, som fackföreningar och partier, och särskilda språkrör, som tidningar, författare.

5.6. Makt- och förtrycksförhållandena mellan klasserna koncentreras i staten och uttrycks i
statens klasskaraktär.

'Kapitalistens och jordägarens gestalter tecknar jag ingalunda i något rosenskimmer. Men det handlar
härvidlag inte om personerna, annat än i den mån de är personifikationer av ekonomiska kategorier,
bärare av bestämda klassförhållanden och intressen.'²⁸

'Den kapitalistiska produktionsprocessen, betraktad i sitt sammanhang eller som reproduktionsprocess,
producerar alltså inte endast vara, inte endast mervärde, utan den producerar och reproducerar själva
kapitalförhållandet mellan å ena sidan kapitalisten, å andra sidan lönearbetaren.'²⁹

'Den kapitalistiska produktionsprocessens drivande motiv och bestämmande syfte är först och främst

²⁵ *Kapitalet* I s. 201f.

²⁶ F. Engels, *Familjens, statens och privategendomens ursprung* (Sthlm 1945) s. 217.

²⁷ Sambandet klasstillhörighet-individuellt beteende är, som regeln i sociologiska sammanhang, mindre än 1.

²⁸ *Kapitalet* I s. 5.

²⁹ A.a. s. 508.

största möjliga värdeökning av kapitalet, d.v.s. största möjliga produktion av mervärde, alltså största möjliga exploatering av arbetskraften genom kapitalisten. Med antalet arbetare, som samma kapital sysselsätter, växer deras motstånd och därmed med nödvändighet även det tryck, som kapitalet utövar för att övervinna detta motstånd. Kapitalistens ledning av arbetsprocessen är inte endast en speciell funktion, som tillfaller honom till följd av den samhälleliga arbetsprocessens beskaffenhet, utan hans ledning tjänar samtidigt det syftet att exploatera den samhälleliga arbetsprocessen och medför därför oundvikligen ett motsatsförhållande mellan exploatören och de exploaterade.³⁰

'Historien om alla hittillsvarande samhällen är historien om klasskamp. Fri och slav, patricier och plebej, baron och livegen, mästare och gesäll, kort sagt, förtryckare och förtryckta ha ständigt stått som motståndare till varandra och fört en oavbruten, än dold, än öppen kamp ..."De på en viss tid härskande idéerna ha ständigt blott varit den härskande klassens idéer. "Den politiska makten i egentlig mening är det organiserade våldet från en klass till förtryckande av en annan.'³¹

'Men lika litet, som bättre kläder, möbler, näring, behandling o.s.v. och litet mera peculium /i antikens Rom förmögenhetsdel som kunde lämnas till en slavs förvaltning/ kan upphäva slavens beroende och exploatering, lika litet upphäves härigenom lönearbetarens beroendeställning.'³²

'För att använda en matematisk term, ackumulationens storlek är den oberoende variabeln, lönens storlek den beroende, inte tvärtom.' Arbetslönen växlar därför inom gränser, som inte bara lämnar det kapitalistiska systemets grundvalar orörda utan också säkrar kapitalets reproduktion i ökande omfattning.... Det kan inte vara annorlunda i ett produktionssystem, där arbetaren är till för att föröka den existerande rikedom, i stället för att den materiella rikedom borde tjäna arbetarens behov och bidra till hans utveckling.'³³

'Grobianförnuftet' förvandlar klasskillnader till 'skillnader i plånboksstorlek' och klassmotsättningar till 'yrkesgräl'. Plånboksmåttet är en rent kvantitativ skillnad, varigenom vilka två individer som helst av *samma klass* kan hetsas mot varann. Det är känt att de medeltida *skråna* motsatte sig varandra 'vart och ett efter sitt *hantverk*'. Det är emellertid lika välkänt att moderna klasskillnader inte är på något sätt grundade på 'hantverk'. Tvärtom, arbetsfördelningen skapar de mest *olika* slag av arbeten inom *samma klass*. ...Det är mycket 'möjligt' att enskilda individer inte 'alltid' är bestämda av den klass de tillhör. Denna omständighet avgör lika lite utgången av klasskampen som några stycken adelsmäns överlöpande till *tiers-état* /tredje ståndet/ avgjorde utgången av franska revolutionen. Vidare, dessa adelsmän anslöt sig åtminstone till en klass, nämligen den revolutionära bourgeoisie. Men herr Heinzen låter alla klasser försvinna i närvaron av den högtidliga idén om 'mänskligheten'. Men om herr Heinzen tror att *hela* klasser, som är baserade på ekonomiska betingelser, oberoende av deras vilja, och som på grund av dessa betingelser är ställda i den mest antagonistiska motsättning till varandra, kan lösgöra sig från sina verkliga relationer genom den alla människor vidlådande egenskapen 'mänsklighet' ...'³⁴

'Emellertid skulle från denna standpunkt sett /inkomstkälla som klasskriterium/ t.ex. läkare och ämbetsmän bilda två klasser, ty de tillhör två skilda samhällsgrupper, vars medlemmars inkomster i varje grupp kommer från samma källa. Detsamma skulle gälla för den oändliga uppsplittringen av intressen och ställning, vari den samhälleliga arbetsfördelningen delar arbetarna lika väl som kapitalisterna och jordägarna — de senare t.ex. i vinbergsägare, åkerjordsägare, skogsägare, gruvägare, fiskeriägare.'³⁵

³⁰ A.a. s. 288.

³¹ K. Marx-F. Engels, *Kommunistiska Manifestet* (Sthlm 1954) s. 16, 40, 43.

³² *Kapitalet* I s. 546.

³³ A.a. s. 547 o. 548.

³⁴ K. Marx, *Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral*, i MEW 4 (Berlin 1959) s. 349f. Texten är en serie polemiska artiklar i *Deutsche-Brüsseler Zeitung* okt.-nov. 1847 mot en samtida tysk småborgerlig radikal författare. Den innehåller också bl.a. en kritik av försöken att härleda rådande missförhållanden ur furstarnas (en dåtida maktelit) degeneration (a.a. s. 344-46).

³⁵ *Das Kapital* III:2 s. 422.

'För så vitt miljoner familjer lever under ekonomiska existensbetingelser, som skiljer deras levnadssätt, deras intressen och deras bildning från de andra klassernas och ställer dem i fientligt förhållande till dessa, bildar de en klass. För så vitt det endast finns ett lokalt samband mellan småbönderna, för så vitt inte överensstämmelsen i deras intressen skapar någon gemenskap, någon nationell förbindelse och någon politisk organisation bland dem, bildar de inte någon klass.'³⁶

'Efter hand som arbetarna kommer underfund med hur det hänger ihop att i samma utsträckning som de ökar sina arbetsinsatser och frambringar mera rikedom åt andra, i samma utsträckning som deras arbetes produktivitet ökar, blir t.o.m. deras ställning som medel att föröka kapitalet osäkrare, efter hand som det går upp för dem, att deras inbördes konkurrens helt och hållet är beroende på det tryck, som den relativa överbefolkningen utövar, försöker de att organisera ett planmässigt samarbete mellan de arbetande och de arbetslösa med hjälp av fackföreningar och på andra sätt för att förhindra eller i varje fall dämpa de ödeläggande verkningar som den kapitalistiska produktionens naturlagar har för arbetarklassen.'³⁷

'Legitimister och orleanister bildade som sagt ordningspartiets två stora fraktioner. Vad var det som kom dessa fraktioner att hålla fast vid sina pretender /på tronen/ och ömsesidigt skilde dem från varandra? Var det inget annat än liljan och trikolozen, huset Bourbon och huset Orléans, olika schatteringar av rojalism, var det överhuvudtaget den rojalistiska trosbekännelsen? Under bourbonerna hade *storgodsägarna* regerat med sina svartrockar och lakejer, under orleanerna var det storfinansen, storindustrin, storhandeln, dvs *kapitalet* med dess följe av advokater, professorer och frasmakare. ... Det som alltså skilde dessa fraktioner från varandra var inga s k principer, det var deras materiella existensbetingelser, två skilda slag av egendom, det var den gamla motsättningen mellan stad och land, rivalitet mellan kapital och jordegendom. Att samtidigt gamla minnen, personlig fiendskap, farhågor och förhoppningar, fördomar och illusioner, sympatier och antipatier, övertygelser, trosartiklar och principer band dem vid det ena eller andra kungahuset, vem förnekar det? På grundvalen av de olika egendomsformerna, på grundvalen av de sociala existensbetingelserna reser sig en hel överbyggnad av olika och egendomligt utformade förmimmelser, illusioner, tänkesätt och livsåskådningar. Hela klassen skapar och utformar dem med utgångspunkt från sina materiella grundvalar och de motsvarande samhälleliga förhållandena. Den enskilda individen, som får dem inympade genom tradition och uppfostran, kan inbilla sig, att de utgör de egentliga avgörande motiven och utgångspunkten för hans handlande.'³⁸

'Lika litet bör man inbilla sig, att alla de demokratiska representanterna är shopkeepers /handlare/ eller svärmar för sådana. Till sin bildning och personliga ställning kan de vara himmelsvitt skilda från dessa. Vad som gör dem till representanter för småborgaren är, att de i sin tankevärld inte kommer utanför de skrankor som småborgaren i det praktiska livet aldrig kommer utanför, att de därför teoretiskt drives till samma uppgifter och lösningar, som småborgaren praktiskt drives till av sitt materiella intresse och sin ställning i livet. Detta är överhuvudtaget förhållandet mellan en klass' *politiska och litterära representanter* och den klass de representerar.'³⁹

'... statsmakten, samhällets organiserade och koncentrerade makt ...'⁴⁰

'Då staten uppkommit ur behovet att hålla klassmotsättningarna i tygeln, men då den samtidigt uppstått mitt i konflikten mellan dessa klasser, så är den i regel den mäktigaste, ekonomiskt härskande klassens stat, vilken klass genom denna stat också blir politiskt härskande klass och sålunda finner nya medel att hålla nere och utsuga den förtryckta klassen.'⁴¹

6. Utifrån de element i samhällets struktur som de olika klasserna är bärare av är de i sina relationer till varandra krafter för förändring eller försvar av sociala delstrukturer och av den

³⁶ K. Marx, *Louis Bonapartes adertonde Brumaire* (Sthlm 1939) s. 140f.

³⁷ *Kapitalet* I s. 564.

³⁸ *Louis Bonapartes ...* s. 48f.

³⁹ A.a. s. 54.

⁴⁰ *Kapitalet* 1 s. 660f.

⁴¹ *Familjens ...* s. 219.

sociala strukturen i dess helhet. Klassernas inbördes relationer och deras handlande i dessa relationer är i detta avseende bestämda av deras klassintressen. Begreppet klassintressen är härlett ur analysen av samhällsstrukturen: att något är i en viss klass' intresse betyder att det främjar den struktur klassen är bärare av och klassens ställning i motsättningen och kampen mot andra klasser.⁴² Liksom samhällsstrukturen kan klassintressena indelas i ekonomiska, politiska och ideologiska intressen. Begreppet klassintressen är ett begrepp för att: (a) urskilja den reella innebörden, för de sociala relationerna i ett klassamhälle, av givna ekonomiska, politiska eller ideologiska fenomen, vilken inte nödvändigtvis sammanfaller med de sätt på vilka de presenteras och upplevs; (b) förutsäga gränserna för vad en given klass kan acceptera eller sträva efter. Begreppet har en tidsaspekt: kortsiktiga och långsiktiga intressen.

6.1. En given klass' ståndpunkt är den punkt, eller det perspektiv, varifrån det område som begränsas av dess långsiktiga klassintressen kan ses. Att inta en riktig klasständpunkt är att klart uppfatta ifrågavarande klass' intressen.

6.1.1. En korrekt klasständpunkt för en individ i en klass är ingen automatisk upplevelse av den egna situationen utan är resultatet av en både teoretisk och praktisk skolnings-process.

6.1.2. Den utsträckning i vilken en viss klass i ett visst samhälle vid en viss tidpunkt är medveten om sina intressen och tillvaratar den i sin praktik är avhängig av den föregående kampen mellan klasserna i det givna samhället och måste fastställas genom en konkret historisk analys.

6.2. Om en given organisation i marxistisk mening representerar en viss klass, beror på om den företräder klassens intressen.⁴³

6.3. En klass' makt är dess förmåga att förverkliga sina klassintressen.

6.3.1. Det följer av 5.6 att kampen mellan klasserna för deras intressen koncentreras i den politiska kampen om statsmakten.

'Av alla klasser, som i våra dagar stå gentemot bourgeoisin, är endast proletariatet en verkligt revolutionär klass. De övriga klasserna splittras och gå under med den stora industrin; proletariatet är dennas egen produkt!

Medelstånden, den lille industriidkaren, den lille köpmannen, hantverkaren, bonden, alla dessa bekämpa bourgeoisin för att skydda sin existens som medelstånd mot undergång. De är alltså inte revolutionära utan konservativa. Ännu mer, de är reaktionära, ty de söker vrida den historiska utvecklingens hjul tillbaka. Om de är revolutionära, så är det med hänsyn till deras förestående övergång i proletariatet, då försvara de icke sina närvarande, utan sina framtida intressen, då lämnar de sin egen ståndpunkt för att ställa sig på proletariats.'⁴⁴

'Detta innehåll är en förändring av samhället på demokratisk väg, men en ändring inom småborgerskapets gränser. Man bör inte göra sig den bornerade /inskränkta/ föreställningen, att småborgerskapet principiellt vill genomdriva ett egoistiskt klassintresse. De tror snarare att de *speciella* betingelserna för dess befrielse är de *allmänna* betingelser inom vilka ensamt det moderna samhället kan räddas och

⁴² Arbetarklassens (objektiva) intresse för socialismen sammanhänger med att arbetarklassen är bärare av produktivkrafternas alltmer samhälleliga karaktär, som står i motsatsställning till de privata kapitalistiska produktionsförhållandena, och att socialistiska produktionsförhållanden, som svarar mot denna utveckling av produktivkrafterna, möjliggör brytandet av borgarklassens makt över arbetarna. Om den svåra frågan om den närmare innebörden av begreppet klassintresse jfr Poulantzas 1970a s. 116ff. och, från helt andra utgångspunkter, L. Bergström, What Is a Conflict of Interest? *Journal of Peace Research* 1970 No 3. Se vidare följande not.

⁴³ En viktig tillämpning av begreppen klassintresse och klassrepresentation är Poulantzas' analys av fascismen. *Fascisme et dictature* (Paris 1970). Begreppen används dock i ganska vag bemärkelse utan mera ingående precisering. Relevanta sidhänvisningar är bl a: s. 116ff, 142f, 271f, 274ff.

⁴⁴ *Manifestet* s. 29

klasstriderna undvikas.'⁴⁵

'Och på detta sätt växer det upp överallt en *politisk* rörelse, dvs en rörelse av klassen, med syftet att genomdriva sina intressen i en allmän form, i en form som besitter allmän, samhälleligt tvingande kraft.... Där arbetarklassen ännu inte är tillräckligt framskriden i sin organisation för att företa en avgörande kampanj mot den kollektiva makten, dvs de härskande klassernas politiska makt, måste den i varje fall tränas för detta genom ständig agitation mot denna makt och genom en fientlig hållning till de härskande klassernas politik. Annars förblir den /arbetarklassen/ en leksak i deras händer ...'⁴⁶

7. Ett givet historiskt samhälle, samhällsformation, vid en given tidpunkt är en effekt av flera produktionssätt i bestämda utvecklingsstadier, av vilka ett produktionssätt är dominerande.

7.1. Det följer av 4.2.1. att varje historiskt icke-klasslöst samhälle innehåller fler än två klasser.

7.2. Genom att de olika produktionssätten i sin utveckling i ett konkret samhälle kan vara relaterade i olika slag av överordnings- och underordningsrelationer och genom att klasserna i ett givet produktionssätt inte är homogena (5.4) kan en klass förvandlas till en fraktion av en annan klass och vice versa. Mönstret av klasser kan bli mycket komplext, och det kan inte riktigt framställas som en lodrät hierarki av över- och underklasser.

'Varje samhällsform har en bestämd produktion, som bestämmer alla de övrigas plats och inflytande och vars förhållanden därför bestämmer alla de andras plats och inflytande. Det är en allmän belysning, i vilken alla andra färger dränkts och som modifierar dem i deras särdrag.'⁴⁷

'Om vardera parten mot den andra parten ville genomdriva *restaurationen* av sitt eget kungahus, så betydde det ingenting annat, än att de *två stora intressen*, i vilket *bourgeoisien* delar upp sig — jord-egendom och kapital — vart och ett sökte restaurera sin egen överhöghet och det andras underordnande. Vi talar om två intressen inom bourgeoisien, ty de stora jordägarna hade — trots sitt feodala kotteri och sin rashöghet — genom det moderna samhällets utveckling fullständigt förborgerligats. Sålunda inbillade sig tories i England länge att de svärmade för kungadömet, kyrkan och den forn-engelska författningens rika skönhet, tills det i ett kritiskt ögonblick /1846 vid avskaffandet av spannmålstullarna. Min anmärkning GTh/ tvingades erkänna, att det blott är *jordrönten* de svärmar för.'⁴⁸

8. Den marxistiska teorins klasser är inga uttömmande kategorier, i den meningen att varje individ i ett klassamhälle kan placeras i en bestämd klass. De är sociala poler, till vilka andra sociala kategorier är mer eller mindre fast knutna eller graviterar.

8.1. Relationerna mellan klasser och andra sociala kategorier bestäms både av samhällsstrukturen — genom de roller i samhället som individerna i de olika kategorierna har — och av klasskampen — genom styrkeförhållandena mellan klasserna i en given situation och hur olika klasser tillvaratar sina intressen och förbinder dem med andra kategoriers.

8.2. Utanför men knutna till bestämda klasser ställer Marx kategorier med specialiserade ideologiska och politiska roller, såsom t.ex. kyrka, intelligentsia (lärare, fria intellektuella m.fl.) statlig byråkrati.

8.3. Utanför men i olika grad av mellanställning (gränserna här mellan mellanskikt och klassfraktioner blir oskarpa och kan ändras, 6.2.) ställs kategorier med ekonomiska roller, som inte direkt och entydigt uttrycker produktionen-tillägnande av merarbete.

⁴⁵ *Louis Bonpartes* ... s. 53.

⁴⁶ K. Marx, brev till Bolte 23.11.1871. *Selected Correspondence* s. 328f.

⁴⁷ *Inledning* s. 265 resp. 27.

⁴⁸ *Louis Bonpartes* ... s. 50. I det fragmentariska kapitlet klasserna i Kapitulets tredje band räknar Marx däremot jordägarna som en särskild klass. *Das Kapital* 111:2 s. 421. Vad som är riktigt är ingen definitionsfråga utan en fråga om empirisk analys.

8.3.1. En kategori utgörs av innehavare av roller, vars samordnande och ledande uppgifter samtidigt är bestämda av arbetsprocessen och de för ett givet produktionssätt specifika produktions- och exploateringsförhållandena, roller som i varierande grad samtidigt är underordnade under och utövare av det specifika sätt på vilket merarbete frambringas. (Exempel: arbetsledare och ingenjör på en fabrik)

8.3.2. En annan kategori utgörs av innehavare av roller, vars ställning i arbetsprocessen i varierande grad liknar de direkta producenternas men som inte direkt producerar merarbete i den för det produktionssätt de tillhör specifika formen. (Exempel: icke-produktiva, i den meningen att deras obetalda merarbete åt arbetsgivaren inte producerar mervärde för den kapitalistiska ekonomin, lönearbetare som handelsanställda, obefordrad kontorspersonal och underordnad personal för andra slag av privata och offentliga tjänster.)

8.3.2.1. Av betydelse för en bedömning av dessa kategoriers ställning, som delar av arbetarklassen eller närstående skikt är bl.a. Marx' distinktion mellan arbetets formella och reella underordnande /Subsumtion/ under kapitalet som hänför sig till arten av kontroll och till förekomsten (reellt underordnande) eller inte (formellt) av mer eller mindre kontinuerlig 'rationalisering' och intensifiering av arbetsprocessen. Av 5.3.1. följer också betydelsen av lönerelationer.

8.3.2.1.1. Av 8.1. och 8.3.2.1. kan man dra slutsatsen att de kategorier som i dagens Sverige organiseras av Handels, Kommunal och Statsanställdas Förbund bör räknas som en del av proletariatet och inte som ett proletariatet närstående skikt.

8.4. I ett kapitalistiskt (dominerat) samhälle utgörs de två huvudklasserna av bourgeoisie och proletariat, personifikationerna av kapital och lönearbete, av kapitalackumulation och inriktning av produktionen för profit resp. produktion av mervärde för att ständigt öka kapitalägarnas kapital.

8.4.1. Till bourgeoisin, 'kapitalets funktionärer', hör då ägare av företag med anställda lönearbetare, ledare av kapitalistiska företag (ledare som trots sin formella, juridiska anställning är bärare av kapitalistiska produktionsförhållanden),⁴⁹ penningkapitalister (rentierer o.dyl.).

8.4.2. Till proletariatet hör först och främst industri- och byggnadsarbetare, skogs- och (moderna) lantarbetare men också transportarbetare.

8.4.3. Av Marx' analys av kapitalismen följer både logiskt — p.g.a. det totala mervärdets ökade storlek — och uttryckligen att med kapitalismens utveckling uppkommer och växer nya mellanskikt mellan bourgeoisie och proletariat samtidigt som den gamla småbourgeoisin förutsägs minska och tendera att försvinna.⁵⁰ Denna utveckling påverkar klasskampen men ändrar inte de grundläggande förhållandena mellan arbetare- och borgarklass.

8.5. Utanför och relativt löst knutna till en bestämd klass står kategorier vid marginalen av den strukturella samhällsprocessen. (Exempel: trasproletariatet.)

⁴⁹ Det finns några i polemikens hetta – det gällde att visa hur överflödiga bourgeoisin blivit – slarviga formuleringar av Engels i motsatt riktning. Engels' påståenden följer varken av den historiska materialismens teori om relationen mellan ekonomiska och juridiska förhållanden eller av en riktig empirisk analys av företagsledningarnas ställning. Jfr ovan *Ekonomiska system* kap. 3. Kapitalismen har också visat sig mycket mer elastisk än vad Marx och Engels rimligen kunde se på sin tid. T.ex. *Notwendige und überflüssige Gesellschaftsklassen*, MEW 19 s. 287ff.

⁵⁰ Den stora förtjänsten av att ha dragit fram och understrukit betydelsen av detta har den amerikanske marxisten och sociologen Martin Nicolaus. *Proletariat and Middle Class in Marx: Hegelian Choreography and the Capitalist Dialectic*, Studies on the Left Jan.-Febr. 1967 (Ett särtryck distribueras av Bokcafet i Lund.)

'Vi ska här bara betrakta de former, som kapitalet i sina olika vidareutvecklingar genomgår. De reella förhållandena, inom vilka den verkliga produktionsprocessen försiggår, utvecklas inte. Det antas hela tiden att varan säljs till sitt värde. Konkurrensen mellan kapitalen betraktas inte, lika lite kreditväsendet, lika lite samhällets verkliga konstitution, som ingalunda bara består av arbetarnas och industrikapitalisternas klasser ...' ⁵¹

'Vad han /Ricardo/ glömmer att framhäva är den ständiga ökningen av de mellan workmen /arbetare. Här som i många fall i Marx' manus förekommer engelska uttryck i tyskan/ på den ena sidan, kapitalist och jordägare på den andra sidan i mitten stående och i allt större omfattning till största delen av reveny f ed /försörjda/ medelklasserna, som ligger som en tyngd på det working /arbetande/ underlaget och ökar den sociala säkerheten och makten hos de upper ten thousand /övre tiotusen/.' ⁵²

'Hans !Malthus/ högsta förhoppning — som han själv betecknar som plus ou moins /mer eller mindre/ utopisk — är att massan av classe moyenne /medelklassen/ växer och att proletariatet (det arbetande) relativt bildar en allt mindre del av totalbefolkningen (även om det absolut växer). Detta är i själva verket bourgeoisie-samhällets *gång*.' ⁵³

'Den utomordentligt ökade produktiviteten i storindustrin, som åtföljes av ökad exploatering av arbetskraften i alla andra produktionsgrenar, gör det möjligt att använda en allt större del av arbetarklassen improduktivt, speciellt att öka antalet av den gamla tidens husslavar under nya benämningar ... Räknar man bort de 'ideologiska' stånden, såsom ämbetsmän, präster, jurister, militärer o.s.v.... /samt andra kategorier som på ett eller annat sätt inte deltar i produktionen så får man dessa siffror/.' ⁵⁴

'Det skulle kunna antas lom produktiviteten ökade så att en mindre del behövdes i den materiella produktionen! att med undantag för betjäntpaket, soldaterna, matroserna, poliserna, lägre statstjänstemännen, mätresser, stallknektar, clownen och jonglörer — dessa improduktiva arbetare stod på en högre bildningsnivå än tidigare, och framför allt också att dåligt betalda konstnärer, musiker, advokater, läkare, lärda, skollärare, upptäckare etc. hade ökat.' ⁵⁵

'Men under den absoluta monarkin, under den första revolutionen, under Napoleon var byråkratin endast medlet för att förbereda bourgeoisins klassherravälde. Under restaurationen, under Ludvig Filip, under den parlamentariska republiken var den ett instrument för den härskande klassen, hur mycket den än strävade efter allenaherravälde.' ⁵⁶

'Så snart bourgeoisien däremot har erövrat terrängen, dels själv bemäktigat sig staten, dels gjort en kompromiss med dess gamla innehavare, dito erkänt de ideologiska stånden som kött av sitt kött och överallt omvandlat dem till sina funktionärer ... söker den 'ekonomiskt' från sin egen ståndpunkt rättfärdiga vad den tidigare kritiskt bekämpade /som improduktiva skikt/.' ⁵⁷

'1648 /den engelska revolutionen/ var bourgeoisin allierad med den moderna adeln mot monarkin, mot den feodala adeln och mot den etablerade kyrkan.

1789 /i Frankrike/ var bourgeoisin allierad med folket mot monarkin, adeln och den etablerade kyrkan.'

'I båda revolutionerna var bourgeoisin den klass som *verkligen* befann sig i spetsen för rörelsen. Proletariatet och de skikt av stadsborgare som inte tillhörde bourgeoisin hade antingen ännu inget intresse skilt från bourgeoisins eller de utgjorde ännu inte självständigt utvecklade klasser eller delar av klasser' ⁵⁸

⁵¹ K. Marx, *Theorien über den Mehrwert*, (TM) MEW 26:2 (Berlin 1967) s. 493. Jfr *Das Kapital* II s. 396.

⁵² TM 2 s. 576, Jfr s. 563 o. 573f.

⁵³ TM 3 s. 57.

⁵⁴ *Kapitalet* I s. 388f. Bohman har översatt 'de 'ideologiska' stånden' med 'intellektuella'.

⁵⁵ TM I s. 189f. Jfr *Grundrisse* s. 371f.

⁵⁶ *Louis Bonapartes...* s. 139.

⁵⁷ TM I s. 274.

⁵⁸ K. Marx, *Die Bourgeoisie und die Kontrarevolution*, MEW 6 (Berlin 1961) s. 107. Texten är en artikelserie i

'Allt direkt samhälleligt eller kollektivt arbete i större skala har i högre eller lägre grad behov av en ledning, som förmedlar kontakten mellan de olika verksamheterna och ansvarar för de allmänna funktioner, som uppstår i en produktiv verksamhet som drives av många gemensamt, i motsats till självständigt individuellt arbete. ... När kapitalet utför denna funktion /av ledning, övervakning och förmedling!, får arbetsledningen specifika karaktärsdrag.'⁵⁹

'Liksom kapitalisten frigöres från kroppsarbete, först när hans kapital har nått den minimistorlek, som är förutsättningen för att den egentliga kapitalistiska produktionen kan börja, frigör han sig på ett senare utvecklingsstadium även från det arbete, som är förknippat med att omedelbart övervaka och leda den enskilde arbetaren och arbetsgruppen, genom att han överför denna funktion till en särskild sorts lönearbetare. Liksom en armé måste ha officerare, behöver en arbetsstyrka, som samverkar under samma kapital, industriella officerare (direktörer, managers) och underofficerare (förmän, foreman, overlookers, contremaitres) som under arbetsprocessen för befälet i kapitalets namn. Kontrollantskapet utvecklas till att bli deras uteslutande funktion.'⁶⁰

'Från början är kontoret /Komptoir/ försvinnande litet mot den industriella verkstaden. ... Ju mer utvecklad produktionsnivån, desto större, om än ingalunda i proportion, är det industriella kapitalets merkantila operationer, alltså också arbetet och de övriga cirkulationskostnaderna för realiserandet av värdet och mervärdet. Därigenom blir det nödvändigt att använda kommersiella lönearbetare, som bildar det egentliga kontoret.'⁶¹

'Den kommersielle arbetaren producerar inte direkt mervärde. Men priset på hans arbete bestäms av värdet på hans arbetskraft, alltså dess produktionskostnader, medan utövandet av denna arbetskraft, som en anspänning, kraftavyttring och förslitning, liksom för varje annan lönearbetare, ingalunda är begränsad av värdet på dess arbetskraft.... Vad han kostar kapitalisten och vad han inbringar honom är skilda storheter. Han inbringar honom, inte i det att han direkt skapar mervärde, utan i det att han hjälper till att minska kostnaderna för mervärdets realisering, såvitt han utför delvis obetalt arbete. Den egentlige kommersielle arbetaren hör till den bättre betalda klassen av lönearbetare, till dem vars arbete är yrkesskickligt arbete, står över genomsnittsarbetet. Emellertid har lönen tendens att falla, även i relation till genomsnittsarbetet, i fortskridandet av det kapitalistiska produktionssättet. Dels genom arbetsdelning inom kontoret ... För det andra, därför att utbildningen ... med vetenskapens och folkbildningens framsteg blir allt snabbare, lättare, allmännare, billigare reproducerad, ju mer det kapitalistiska produktionssättet inriktar undervisningsmetoderna osv på det praktiska.'⁶²

'Produktionen av absolut mervärde beror uteslutande på arbetsdagens längd, medan produktionen av relativt mervärde omskapar den tekniska arbetsprocessen och de samhälleliga grupperingarna från grunden. I stället för ... /det formella underordnandet/ träder arbetets reella underordnande under kapitalet.'⁶³

'Ekonomiskt betyder 'proletär' inget annat än en lönearbetare, som producerar och värdeökar 'kapital' och kastas på gatan så snart han är överflödig för värdeökningsbehovet hos 'Monsieur Capital' /Herr Kapital!, som Pecqueur kallar denne.'⁶⁴

'Det är efter den hittills givna utvecklingen överflödigt att på nytt visa hur förhållandet mellan kapital och lönearbete bestämmer /det kapitalistiska/ produktionssättets hela karaktär. Detta produktionssätts huvudagenter, kapitalisten och lönearbetaren, är som sådana bara inkarnationer, personifikationer av

december 1848 i *Neue Rheinische Zeitung* där Marx analyserar de borgerliga revolutionerna 1848 mot bakgrunden av tidigare revolutioner.

⁵⁹ *Kapitalet* I s. 288.

⁶⁰ A.a. s. 289. Jfr *Das Kapital* III:1 s. 372.

⁶¹ *Das Kapital* III:1 s. 283.

⁶² A.a. s. 284f.

⁶³ *Kapitalet* I s. 444f. Bohmans översättning tar bort distinktionen mellan formellt och reellt underordnande, så därför har jag själv översatt den andra meningen från tyskan, *Das Kapital* I s. 478.

⁶⁴ *Kapitalet* I s. 541n. 326.

kapital och lönearbete; bestämda samhälleliga karaktärsdrag /Charaktere/ som den samhälleliga produktionsprocessen präglar individerna med; produkter av dessa bestämda produktionsförhållanden.' ⁶⁵

'... vagabonder, förbrytare, prostituerade, kort sagt det egentliga trasproletariatet.' ⁶⁶

9. Eftersom klasserna är effekter av samhällsstrukturs rollmönster på samhällsmedlemmarnas relationer, är frågan om rekryteringen till dessa roller, d.v.s. den sociala rörligheten, ovidkommande för bestämningen av klasser. Det är inte frågan om alla individer har samma chans att bli exploatörer utan förekomsten av rollen som exploatör som avgör om ett samhälle är ett klassamhälle eller inte.

9.1. Den sociala rörligheten är en del av samhällsmedlemmarnas sociala relationer och är i den meningen av betydelse för klasskampen. Ju större den sociala rörligheten är, desto fastare tenderar den härskande klassens makt att bli.

'Och denna omständighet, som så mycket beundras av de ekonomiska apologeterna, att en man utan förmögenhet men med energi, soliditet, kapacitet och affärskänedom på detta sätt Igenom kredit/ kan förvandla sig till en kapitalist ... befäster kapitalets herravälde, utvidgar dess bas och tillåter det att åt sig rekrytera ständigt nya krafter ur samhällets underskikt. Precis som den omständigheten, att den katolska kyrkan under medeltiden bildade sin hierarki utan avseende på stånd, börd, förmögenhet av folkets bästa huvuden, var ett huvudinstrument för befestandet av prästernas välde och lekmännens undertryckande. Ju mer en härskande klass är kapabel att i sig uppta de mest betydande männen i den behärskade klassen, desto solidare och farligare är dess herravälde.' ⁶⁷

10. Den historiska materialismen skiljer mellan två slag av social förändring, dels inom en given social struktur enligt dess rörelselagar (3.) — utvidgad reproduktion —, dels av en given struktur till en annan — social revolution.

10.1 En revolution som förändrar ett samhälles (dominerande) struktur, produktionssätt, är en effekt av: (a) utvecklingen av det gamla produktionssättets utvidgade reproduktion till ett stadium där produktivkrafter och produktionsförhållanden kommer i motsättning till varandra, uttryckt i djupgående kriser som bara kan lösas genom en ny typ av produktionsförhållanden; (b) effekter av (a) på klassernas storlek, styrka, motsättningar och kamp; (c) en specifik historisk situation i klasskampen, skapad av den föregående kampen mellan klasserna, då de(n) tidigare härskande klass(r)n(a) kan störtas.

10.1.1. Av 5.4., 7.1. och 8. följer att den revolutionära situationen inte kännetecknas av en polarisering mellan två homogena klasser utan av ett sammansatt mönster av allianser mellan olika klasser och andra sociala kategorier, som i en konkret historisk situation polariserats för och emot ett nytt samhälle.

10.2. Av 4.3. och 5.6. följer att kampen om ett nytt samhälle koncentreras i den politiska kampen om statsmakten och den grundläggande sociala förändringen i en förändring av statsmaktens karaktär.

10.3. Av 4.2. framgår att klasserna inte är effekter av samhälleligt liv överhuvudtaget utan av bestämda slag av sociala strukturer, och den historiska materialismen förutsäger att det kapitalistiska samhället kommer att störtas och ersättas av ett samhälle, som kännetecknas av arbetarklassens herravälde, proletariats diktatur, och som leder till ett klasslöst kommunistiskt samhälle.

'Denna expropriation /av kapitalisterna/ fullbordas genom den kapitalistiska produktionens inre lagar,

⁶⁵ *Das Kapital* 111:2 s. 416.

⁶⁶ *Kapitalet* I s. 568.

⁶⁷ *Das Kapital* III:2 s. 140.

genom kapitalets centralisation. Varje segrande kapitalist slår ihjäl flera andra. Hand i hand med denna centralisation av kapitalet, eller de många kapitalisternas expropriation genom de få, utvecklas arbetsprocessens samarbetsform i ständigt växande skala. Vetenskapen får en mer och mer omfattande teknisk användning, jorden utnyttjas bättre och mera planmässigt, arbetsmedlen utformas för kollektiv användning, produktionsmedlen utnyttjas mera intensivt genom användning av nya metoder i en sammansatt arbetsprocess, olika folkslag kommer i ständigt intimare kontakter med varandra på Världsmarknaden, och hela det kapitalistiska systemet internationaliseras i allt högre grad. Samtidigt med det sjunkande antalet kapitalmagnater, som har möjlighet att monopolisera och tillägna sig alla fördelarna av denna samhälleliga utveckling, ökar å andra sidan exploateringen av massorna, och deras elände, slaveri och förnedring. Men även förbittringen ökar hos den ständigt växande arbetarklassen, som samtidigt skolas, sammansvetsas och organiseras genom det kapitalistiska produktionssättets egen mekanik. Kapitalmonopolet blir en boja för det produktionssätt, som har växt upp under dess eget herravälde. Produktionsmedlen centraliseras och arbetets samhälleliga karaktär utvecklas, tills produktionsprocessen inte längre rymmes innanför det kapitalistiska skalet. Detta spränges.⁶⁸

'Efter att ha sysslat med den irländska frågan i många år har jag kommit till den slutsatsen, att det avgörande slaget mot de engelska härskande klasserna (och det kommer att bli avgörande för arbetarrörelsen över hela världen) *kan inte slås i England utan bara på Irland...*

Irland är den *engelska jordaristokratin*s bålverk. ...

Om ... den engelska armén och polisen skulle dra sig tillbaka från Irland i morgon, skulle man omedelbart ha en jordrevolution där. Men störtandet av den engelska aristokratin på Irland inbegriper som en nödvändig konsekvens dess störtande i England. Och detta skulle uppfylla den förberedande /preliminary/ betingelsen för den proletära revolutionen i England. Förstörandet av den engelska jordaristokratin på Irland är en oändligt lättare operation än i själva England, för på Irland har *jordfrågan* hittills varit den sociala frågans enda form, därför att det är en fråga om existens, om liv och död för den ofantliga majoriteten av det irländska folket och därför att den samtidigt är oskiljaktig från den *nationella frågan*.⁶⁹

'Kommunistiska Manifestet' heter det: 'Av alla klasser, som i våra dagar står gentemot bourgeoisin, är endast proletariatet en verkligt revolutionär klass. De övriga klasserna splittras och går under med den stora industrin; proletariatet är dennas' egen produkt!' ... Men manifestet tillfogar: att 'medelstånden ... (blir) revolutionära ... med hänsyn till deras förestående övergång i proletariatet'.

Från denna synpunkt är det alltså vansinne, att de /som det heter i den tyska socialdemokratins Gotha-program/ 'tillsammans med bourgeoisin' och till på köpet de feodala gentemot arbetarklassen 'bara bildar en reaktionär massa'. Har man vid de senaste valen ropat till hantverkare, små industriidkare etc. och bönder: Gentemot oss bildar ni med borgare och feodalherrar bara en reaktionär massan?⁷⁰

'De borgerliga produktionsförhållandena är den samhälleliga produktionsprocessens sista antagonistiska form, antagonistisk inte i betydelsen av individuell antagonism utan antagonism, som uppkommer ur individernas samhälleliga levnadsbetingelser. Men de produktivkrafter, som utvecklas i det borgerliga samhällets sköte, skapar samtidigt de materiella betingelserna för lösandet av denna antagonism. Med denna samhällsformation slutar därför det mänskliga samhällets förhistoria.'⁷¹

'Mellan det kapitalistiska och det kommunistiska samhället ligger perioden av det enas revolutionära omvandling till det andra. Den motsvaras också av en politisk övergångsperiod, vars stat inte kan vara något annat än proletariatets revolutionära diktatur.'⁷²

⁶⁸ *Kapitalet* I s. 670f.

⁶⁹ K. Marx, brev till Meyer o. Vogt den 9.4.1870, *Selected Correspondence* s. 285.

⁷⁰ *Kritik des Gothaer Programms*, MEW 19 s. 22f.

⁷¹ *Till kritiken ... Förord* s. 8.

⁷² *Kritik des Gothaer Programms* s. 28.

Anförd litteratur

- Bergström, L. 1970. What Is a Conflict of Interest? *Journal of Peace Research* No 3 1970.
- Bettelheim, Ch. 1970. *Calcul économique et formes de propriété*. Paris.
- Blau, P. 1964. *Exchange and Power in Social Life*. New York.
- Dahrendorf, R. 1959. *Class and Class Conflict in Industrial Society*. Stanford.
- Domhoff, W. 1970. *Vem styr USA?* Staffanstorp.
- Engels, F. 1945. *Familjens, privategendomens och statens ursprung*. Sthlm.
- Engels, F. 1969. Notwendige und überflüssige Gesellschaftsklassen, i *Marx-Engels Werke* 19. Berlin.
- Kahn, H.-Wiener, A. 1967. *The Year 2000*. New York.
- Lenski, G. 1966. *Power and Privilege*. New York.
- Marx, K. (i ursprunglig kronologisk ordning)
1959. *Die moralisierende Kritik und die kritisierende Moral*. MEW 4 Berlin.
1961. *Die Bourgeoisie und die Kontrarevolution*. MEW 6. Berlin.
1939. *Louis Bonapartes adertonde Brumaire*. Sthlm.
1953. *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin.
1943. *Till kritiken av den politiska ekonomin*. Sthlm.
1969. *Kapitalet I*. Staffanstorp.
1921. *Das Kapital I-III*. Hamburg.
- 1967-68. *Theorien über den Mehrwert* 1-3. MEW 26:1-3. Berlin.
1969. *Kritik des Gothaer Programms*. MEW 19. Berlin.
1969. Rändanmärkningar till Adolph Wagners 'Lärobok i politisk ekonomi', *Kapitalet I*. Staffanstorp.
- Marx, K.—Engels, F. 1954. *Kommunistiska Manifestet*. Sthlm.
- Marx, K.—Engels, F. u.å. *Selected Correspondence*. Moskva. Mills, C. W. 1970. *Makteliten*. Sthlm.
- Nicolaus, M. 1967. Proletariat and Middle Class in Marx: Hegelian Choreography and the Capitalist Dialectic. *Studies on the Left* Jan.-Febr. 1967.
- Ossowski, S. 1963. *Class Structure in the Social Consciousness*. London.
- Piaget, J. 1971. *Structuralism*. London.
- Poulantzas, N. 1970a. *Politisk makt och sociala klasser*. Mölndal.
- Poulantzas, N. 1970b. *Fascisme et dictature*. Paris.
- Sweezy, P. 1963. *Power Elite or Ruling Class?* New York.
- Weber, M. 1970. *From Max Weber*. H. Gerth—C. W. Milis (eds.) London.